

28154

19.2

a – Dydaktyka – Praktyka

**Agnieszka
Łakomy**

**Polska
książka
na obczyźnie.
Niemcy Zachodnie
(1945-1950)**

POLSKA KSIĄŻKA NA OBCZYŻNIE.
NIEMCY ZACHODNIE 1945-1950

Polish Librarians Association
SCIENCE-DIDACTICS-PRACTICE

Agnieszka Łakomy

**The Polish book in exile.
West Germany 1945-1950**

Warsaw 2011

Stowarzyszenie Bibliotekarzy Polskich
NAUKA-DYDAKTYKA-PRAKTYKA

Agnieszka Łakomy

**Polska książka na obczyźnie.
Niemcy Zachodnie 1945-1950**

Warszawa 2011

Komitet Redakcyjny serii wydawniczej
«NAUKA – DYDAKTYKA – PRAKTYKA»

Marcin DRZEWIECKI (przewodniczący), Stanisław CZAJKA, Artur JAZDON,
Barbara SOSIŃSKA-KALATA, Danuta KONIECZNA, Dariusz KUŹMINA,
Krzysztof MIGON, Mieczysław MURASZKIEWICZ, Janusz NOWICKI (sekretarz),
Joanna PAPUZIŃSKA-BEKSIĄK, Wanda PINDŁOWA, Maria PRÓCHNICKA,
Jadwiga SADOWSKA, Barbara STEFANIAK, Elżbieta STEFAŃCZYK,
Hanna TADEUSIEWICZ

Recenzent
Ks. prof. EDWARD WALEWANDER

Projekt okładki
Dariusz KOZŁOWSKI

Redakcja techniczna:
Tomasz ODZIEMCZYK

© 2011 Copyright by Agnieszka Łakomy
© Copyright by Stowarzyszenie Bibliotekarzy Polskich

ISBN 978-83-61464-81-5

Publikacja dofinansowana przez Uniwersytet Śląski w Katowicach

CIP - Biblioteka Narodowa

Łakomy, Agnieszka
Polska książka na obczyźnie : Niemcy Zachodnie
1945-1950 / Agnieszka Łakomy ; Stowarzyszenie
Bibliotekarzy Polskich. - Warszawa : Wydawnictwo
Stowarzyszenia Bibliotekarzy Polskich, 2011. -
(Nauka, Dydaktyka, Praktyka ; 129)

Wydawnictwo Stowarzyszenia Bibliotekarzy Polskich
00-335 Warszawa, ul. Konopczyńskiego 5/7, tel. (22) 827-52-96
Warszawa 2011 r. Wyd. I. Ark. wyd. 11,0. Ark. druk. 10,25
Łamanie: Studio Kalamarnica (www.studiokalamarnica.pl)
Druk i oprawa: Totem, ul. Jacewska 89, 88-100 Inowrocław, tel. (+48) 790 701 905, www.totem.com.pl

Spis treści

WSTĘP	9
ROZDZIAŁ I. SYTUACJA SPOŁECZNO-EKONOMICZNA POLAKÓW W NIEMCZECH W LATACH 1945-1950	17
1. Sytuacja polityczna Niemiec po II wojnie światowej	17
2. Polacy w Niemczech w latach 1945-1950	19
3. Sytuacja społeczna	22
4. Ruchy migracyjne Polaków	31
ROZDZIAŁ II. OGÓLNE ZAŁOŻENIA POLSKIEGO RUCHU WYDAWNICZEGO	35
1. Geneza powstania i sposoby koordynacji polskiego ruchu wydawniczego	35
2. Prawo autorskie	42
3. Ceny książek	43
4. Zagadnienia techniczne produkcji książek	44
ROZDZIAŁ III. POLSKIE OFICYNY WYDAWNICZE	49
1. Typologia i topografia polskich instytucji wydawniczych	49
2. Prywatne instytucje wydawnicze	52
3. Działalność wydawnicza polskich organizacji	56
4. Działalność wydawnicza Kościoła katolickiego	60
ROZDZIAŁ IV. TEMATYKA POLSKIEJ PRODUKCJI WYDAWNICZEJ	63
1. Typologia polskiej produkcji wydawniczej	62
2. Książki dla szkolnictwa polskiego	66
3. Literatura dla dzieci i młodzieży	74
4. Książki o tematyce religijnej	75
5. Klasyka literatury polskiej	77
6. Polska literatura autorów współczesnych	80

ROZDZIAŁ V. INSTYTUCJE ROZPOWSZECHNIANIA POLSKIEJ KSIĄŻKI	83
1. Ogólne założenia i organizacja kolportażu polskiej produkcji wydawniczej	83
2. Księgarnie polskich wydawnictw i prywatne instytucje księgarskie	90
3. Hurtownie, księgarnie i punkty sprzedaży zakładane przez polskie organizacje	92
4. Inne księgarnie i punkty sprzedaży zakładane w ośrodkach dla dipisów	94
ROZDZIAŁ VI. BIBLIOTEKI	97
1. Organizacja polskich bibliotek	97
2. Biblioteki powszechne w obozach dla dipisów	101
3. Biblioteki wędrownie	106
4. Biblioteki specjalne	107
ROZDZIAŁ VII. DOKUMENTOWANIE POLSKIEJ DZIAŁALNOŚCI WYDAWNICZEJ	111
1. Archiwizowanie	111
2. Rejestracja bibliograficzna	113
ZAKOŃCZENIE	115
WYKAZ WAŻNIEJSZYCH SKRÓTÓW	119
WYKAZ ŹRÓDEŁ I OPRACOWAŃ	120
SPIS TABEL	134
SPIS ILUSTRACJI	134
ANEKS. BIBLIOGRAFIA DRUKÓW POLSKICH WYDANYCH W NIEMCZECH ZACHOD- NICH W LATACH 1945-1950	135
INDEKS OSOBOWY	179
INDEKS INSTYTUCJI WYDAWNICZYCH	184
INDEKS NAZW GEOGRAFICZNYCH	192

Contents

INTRODUCTION	9
CHAPTER I. SOCIAL AND ECONOMIC SITUATION OF THE POLES IN GERMANY IN THE YEARS 1945-1950	17
1. Political situation of Germany after World War II	17
2. The Poles in Germany in the years 1945-1950	19
3. Social situation	22
4. Polish migrations	31
CHAPTER II. BACKGROUND OF THE POLISH PUBLISHING	35
1. Origin and types of coordination of the Polish publishing	35
2. Copyright	42
3. Books' prices	43
4. Technical aspects of books' production	44
CHAPTER III. POLISH PUBLISHING HOUSES	49
1. Typology and topography of Polish publishing houses	49
2. Private publishing houses	52
3. Publishing activity of the Polish organizations	56
4. Publishing activity of the Catholic Church	60
CHAPTER IV. SUBJECT MATTER OF THE POLISH PUBLISHING PRODUCTION	63
1. Typology of the Polish publishing production	62
2. Books for Polish education	66
3. Children and youth literature	74
4. Religious books	75
5. Polish classics	77
6. Books by contemporary Polish authors	80

CHAPTER V. INSTITUTIONS DISSEMINATING POLISH BOOKS	83
1. Guidelines and organization of Polish books' distribution	83
2. Publishing houses' bookstores and private bookstores	90
3. Wholesalers, bookstores, and selling points organized by Polish organizations	92
4. Other bookstores and selling points organized in centres for refugees and displaced persons	94
CHAPTER VI. LIBRARIES	97
1. Organization of Polish libraries	97
2. Public libraries in camps for refugees and displaced persons	101
3. Mobile libraries	106
4. Special libraries	107
CHAPTER VII. DOCUMENTING POLISH PUBLISHING	111
1. Archivisation	111
2. Bibliographic registration	113
CONCLUSION	115
LIST OF ABBREVIATIONS	119
REFERENCES	120
LIST OF TABLES	134
LIST OF ILLUSTRATIONS	134
ANNEX. BIBLIOGRAPHY OF POLISH PRINTS PUBLISHED IN WEST GERMANY IN THE YEARS 1945-1950	135
INDEX OF PERSONS	179
INDEX OF PUBLISHING HOUSES	184
INDEX OF GEOGRAPHICAL NAMES	192

WSTĘP

W trakcie burzliwych dziejów państwa polskiego, Polacy zmuszeni byli często mieszkać poza granicami swojego kraju. Zawsze towarzyszyło im słowo polskie, które umożliwiało utrzymanie więzi z ojczyzną i kontakt z kulturą polską.

Bardzo często jako kraj docelowy emigracji Polacy wybierali Niemcy. Od początku osiedlania się na tym terenie, można zaobserwować, że przejawiali oni aktywność na gruncie działalności wydawniczo-księgarskiej. Badacze historii książki w swoich opracowaniach wykazali zainteresowanie tą problematyką¹, omówili zagadnienia związane z funkcjonowaniem polskich bibliotek na terenie Niemiec do wybuchu II wojny światowej², szeroko przedstawili również tematykę związaną z funkcjonowaniem prasy polskiej w Westfalii na

¹ A. KRAWCZYŃSKI: *Erazm Łukasz Kasprowicz – księgarz i wydawca (1835-1922)*. „Księgarz” 1964, nr 4, s. 46-49; J. WRÓBLEWSKI: *Książka polska w Niemczech w latach międzywojennych*. „Księgarz” 1971, nr 2, s. 229-237; TENŻE: *Z dziejów książki polskiej w Westfalii i Nadrenii*. „Roczniki Biblioteczne” 1971, z. 1/2, s. 109-149; S. SZENIC: *Wydawnictwa polskie w Monachium*. „Nowe Książki” 1973, nr 22, s. 70-71; A. KŁOSSOWSKI: *Polscyksięgarze i wydawcy w Lipsku w XIX w.: Paweł Rhode i jego poprzednicy*. „Roczniki Biblioteczne” 1976, z. 1/2, s. 153-188; M. ZARZYCKA: *Dzieje drukarni J. I. Kraszewskiego Drezno-Poznań*. „Studia o Książce” 1976, T.6, s. 81-99; W. CHOJNACKI: *Księgarstwo polskie w Westfalii i Nadrenii do 1914 roku*. „Studia Polonijne” 1981, T. 4, s. 201-211; J. PUCHAJSKI: *Polonika z obszaru niemieckojęzycznego – poza granicami kraju – w XVI wieku*. Warszawa 1997; TENŻE: *Polonika wydawane w oficynach obszaru niemieckojęzycznego przykładem mobilności tekstów literackich w szesnastowiecznej Europie*. „Z Badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi” 1997, s. 33-70.

² J. WRÓBLEWSKI: *Księgozbiory Wschodniopruskiego Oddziału Centralnej Biblioteki Polskiej w Niemczech*. „Przegląd Biblioteczny” 1962, R. 36, z. 2, s. 103-121; TENŻE: *Biblioteki polskie na Warmii, Mazurach i Powiślu w latach 1881-1939*. Olsztyn 1968; TENŻE: *Biblioteki polskie w Niemczech w okresie międzywojennym*. „Rocznik Biblioteki Narodowej” 1972, T. 8, s. 243-284; TENŻE: *Polskie biblioteki ludowe w zaborze pruskim i na terenie Rzeszy Niemieckiej w latach 1843-1939*. Olsztyn 1975; M. KALCZYŃSKA: *Biblioteki polonijne oraz inne księżnice i kolekcje poloników w Niemczech*. „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Bibliologia 5” 2006, z. 376, s. 303-317.

przełomie XIX i XX wieku³. Wtedy bowiem na te tereny zaczęli napływać pracownicy zarobkowi ze Śląska i innych dawnych ziem polskich.

Szczególne miejsce w literaturze zajęła także problematyka współczesna, w którą wpisują się zagadnienia związane z instytucjami tworzącymi i upowszechniającymi słowo polskie w Niemczech po 1989 roku⁴. Do nurtu tego typu publikacji zaliczyć można pozycje autorstwa m. in. Marii Kalczyńskiej, charakteryzujące sylwetki osób uczestniczących w procesie wydawniczym książki i prasy emigracyjnej (redaktorów prasy polonijnej, autorów, tłumaczy, drukarzy)⁵, jak również poświęcone instytucjom rozpowszechniania, produkcji i promocji polskiej książki⁶. Przy analizie dorobku emigracji kulturowej związanej z prasą polską w Niemczech, ważnym opracowaniem źródłowym jest bio-bibliografia⁷ oraz informator o mediach internetowych – cennych nośnikach wiedzy o współczesnych polonikach⁸.

W ramach omawianych kwestii obecności polskiego słowa drukowanego w Niemczech, zauważa się stosunkowo małe zainteresowanie okresem pierwszych lat po II wojnie światowej. Po zakończeniu działań wojennych w 1945 roku właśnie na terenie byłej III Rzeszy znalazło się najwięcej osób narodowości polskiej. Na ich potrzeby powstał jeden z większych powojennych ośrodków wydawniczych polskiej książki w Europie. Prasa polska ukazująca się w Niemczech została obszernie zanalizowana już wcześniej⁹. Niemal całkowicie pominięto natomiast problematykę dotyczącą wydawnictw

³ T. CIEŚLAK: *Pismo polskich robotników w Westfalii „Wiarus Polski” (1890-1923)*. „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1972, T. 11, nr 2, s. 223-236; TENŻE: *Westfalia jako ośrodek polskiego czasopiśmiennictwa*. „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1973, T. 12, nr 2, s. 179-185; M. KALCZYŃSKA: *Wielokulturowe oblicze prasy polskiej w Niemczech, od „Wiarusa” do „Biuletynu Bawarskiego”: z perspektywy 100-lecia (1890-2000)*. W: *Regionalne i lokalne media w społeczeństwie wielokulturowym*. Pod red. J. GLEŃSKA I M. KALCZYŃSKIEJ. Opole 2004.

⁴ M. KALCZYŃSKA: *Kultura książki polskiej w Niemczech: instytucje twórców, produkcji, upowszechniania, promocji i obiegu w ostatnim dwudziestolecu XX wieku*. Katowice 2004; D. BILIKIEWICZ-BLANC: *Książka polska w Niemczech po roku 1989*. „Biuletyn Informacyjny Biblioteki Narodowej” 2005, [nr] 4, s. 17-19.

⁵ *Pracownicy polskiej książki i prasy w Niemczech: koncepcja badań biograficznych*. Pod red. M. KALCZYŃSKIEJ. Opole 2003; M. KALCZYŃSKA: *Polsko-niemiecki leksykon biograficzny: ludzie polskiej książki i prasy w Niemczech (koniec XX w.)*. Opole 2001; TAŻ.: „Emigracyjni” twórcy polskiej książki i prasy zamieszkałi w Niemczech po 1989 roku: (próba opisu socjobibliologicznego). W: *Emigracja z Polski po 1989 roku*. Pod red. B. KLIMASZEWSKIEGO. Kraków 2002, s. 386-413; TAŻ.: *Współczesna zbiorowość polonijna w kontekście badań nad pracownikami polskiej książki i prasy w Niemczech w ujęciu biograficznym*. W: *Socjologiczne, kulturowe, językowe i historyczne szkice o polskiej diasporze*. Pod red. J. LEOŃSKIEGO I L. WĄTRÓBSKIEGO. Szczecin 2006, s. 73-82.

⁶ M. KALCZYŃSKA: *Niemieckie instytucje promocji polskiej książki w zjednoczonych Niemczech*. W: *W kręgu książki, biblioteki i informacji naukowej*. Pod red. K. HESKIEJ-KWAŚNIEWICZ; przy współpr. D. PIETRUCH-REIZES. Katowice 2004, s. 297-311.

⁷ *Niemieckie polonica prasowe: (ostatnie dwudziestolecie XX wieku)*. W oprac. M. KALCZYŃSKIEJ I L. PASZKA. Opole 2004.

⁸ M. KALCZYŃSKA, L. PASZEK: *Materiały bibliograficzno-internetowe do współczesnych polsko-niemieckich kontaktów książki i mediów oraz dziedzin pokrewnych*. Opole 2005.

⁹ L. GOMOLEC: *Prasa polska w Niemczech po II wojnie światowej*. „Przegląd Zachodni” 1947, R. 3, s. 612-615; J. GROŃ-KWAŚNIEWSKI: *Prasa polskiego wychodźstwa przymusowego na terenie byłej Rzeszy*. Londyn 1946; J. KOWALIK: *Materiały do historii prasy polskiej na obczyźnie 1939-1962*. T.1. Paryż 1963; TENŻE: *Prasa polska w Niemczech w latach 1945-1971*. Toronto 1976; W. HŁADKIEWICZ: *Czasopiśmiennictwo polskie na terenie Niemiec Zachodnich w latach 1945-1950*. „Przegląd Zachodni” 1974, R. 30, nr 2, s. 308-339; J. KUPCZAK: *Z dziejów czasopiśmiennictwa „starej” emigracji polonijnej w Niemczech Zachodnich w latach 1945-1952*. „Przegląd Zachodni” 1980, R. 36, nr 3, s. 142-148.

zwartych¹⁰. W literaturze odnaleźć można zaledwie wyrywkowe informacje dotyczące tej tematyki¹¹. Mają charakter przyczynkarski lecz przynajmniej zwracają uwagę na to mało zbadane przez naukę zagadnienie¹². Tak istotna luka spowodowała, że zainteresowano się tym tematem. Z prowadzonych analiz wyłączono terytorium radzieckiej strefy okupacyjnej Niemiec. Na terenie podległym Związkowi Radzieckiemu polska działalność była w dużej mierze zakazana, a oficjalna prywatna działalność wydawnicza – nie do pomyslenia. Władzom tej strefy zależało ponadto na jak najszybszym powrocie Polaków do ojczyzny, co spowodowało, że liczba potencjalnych odbiorców polskiego słowa drukowanego szybko na tym terenie malała. Wychodząc z tych założeń przedstawiłam obraz szeroko pojętej kultury polskiej książki w pierwszych latach po II wojnie światowej na terenie Niemiec Zachodnich¹³.

Zdecydowano się na przyjęcie terminu *kultura książki* jako centralnej kategorii badawczej dla badań bibliologicznych – tj. pokazania obecności procesów powstawania i dystrybucji książki w kulturze¹⁴. Przez określenie „kultura książki” rozumie się strukturę społeczną obejmującą wszystkie instytucje i osoby uczestniczące w tworzeniu, rozpowszechnianiu i informowaniu o książce, a przez to umożliwiające zaspokajanie potrzeb kulturowych¹⁵. Rozważaniami objęto wydawnictwa zwarte, pominięto problematykę czasopism i akcydensów drukarskich: nut, kart i znaczków pocztowych, a także często drukowanych w owym czasie obrazków.

Realizacja podjętego zagadnienia wymagała rozpoznania wielu dotychczas nie zbadanych gruntownie obszarów funkcjonowania polskiej książki w Niemczech Zachodnich. Znikoma była m.in. wiedza na temat instytucji wydawniczych, a także obiegu książki w obszarze polskich księgarni i bibliotek. Zdecydowano się na zbadanie tych zagadnień ze szczególnym uwzględnieniem: organizacji polskiego ruchu wydawniczego w zachodnich strefach okupacyjnych Niemiec, działalności instytucji zajmujących się wydawaniem

¹⁰ Ogólne informacje o polskim ruchu wydawniczym w Niemczech w pierwszych latach po II wojnie światowej w odrębnym artykule podał: H. MUZIOŁ: *Polski ruch wydawniczy w Niemczech zachodnich w latach 1945-1946*. „Tygodnik Powszechny” 1980, R. 34, nr 17, s. 5

¹¹ S. STRUMPH-WOJTKIEWICZ: *Książka szła za emigrantem*. Wrocław 1963; J. ZABIELSKA: *Instytucje i firmy wydawnicze – oficyny drukarskie*. W: *Literatura polska na obczyźnie 1940-1960: praca zbiorowa*. T. 2. Pod red. T. TERLECKIEGO. Londyn 1965, s. 549-572; S. PAZYRA: *Z dziejów książki polskiej w czasie drugiej wojny światowej*. Warszawa 1970.

¹² Ten brak został już zauważony przez samych twórców ruchu wydawniczego po roku 1945. Jak wspomina M. Lurczyński, w treści inauguracyjnego przemówienia Hemara na kongresie w Londynie podał [...] jako pozytywny wkład emigracji, liczbę półtora miliona książek wydrukowanych na obczyźnie. W swoich rachunkach pominął jednak działalność polskich wydawców w Hanowerze. Por.: M. Lurczyński: *Awantura w Hanowerze*. „Kultura” 1971, nr 4, s. 120-127.

¹³ Pojęcie to pojawiło się w literaturze bibliologicznej już na początku XX wieku, w Europie upowszechniło się po II wojnie światowej, a w Polsce w latach 70-tych. Rozważania terminologiczne podjęł m. in.: K. MIGNOŃ: *Nauka o książce: zarys problematyki*. Warszawa 1984, s. 217-220; M. KOCÓJOWA: *Badania kultury książki na przykładzie Krakowa XIX i XX wieku*. „Studia o Książce” 1988, T. 17, s. 218-245. Por.: J. KONIECZNA: *Kultura książki polskiej w Łodzi przemysłowej: (1820-1918)*. Łódź 2005, s. 7.

¹⁴ Jak uważa K. Migoń *kultura książki stając się generalną dyrektywą badawczą w bibliologii, daje szansę pełnego i pogłębionego opisu fenomenu książki jako wytworu i narzędzia kultury*. Por.: K. MIGNOŃ: *Program dla bibliologii i potrzeba dla studiów bibliotekoznawczych*. W: *Nauka o książce, bibliotece i informacji we współczesnym świecie*. Warszawa 2003, s. 17.

¹⁵ Jako pierwsza terminu „kultura książki” w odniesieniu do działalności wydawniczej Polaków na terenie Niemiec użyła M. Kalczyńska. Por.: M. Kalczyńska: *Kultura książki polskiej w Niemczech...*

w Niemczech w Bochum²⁰, biblioteki przy parafii polskiej w Hanowerze²¹ oraz Gabinetu Książki i Prasy Polskiej w Niemczech w PIN-Instyтуcie Śląskim w Opolu²². Wszystkie te instytucje są w posiadaniu licznych egzemplarzy książek dipisowskich. Znaczącą wartość informacyjną dla omawianego tematu miały także katalogi wydawnicze i księgarskie polskich instytucji funkcjonujących w badanym okresie.

Ważna dla podejmowanej tematyki była także analiza i krytyka źródeł archiwalnych, której poddano dokumentację wydawnictw, księgarń, bibliotek i innych polskich instytucji funkcjonujących w zachodnich strefach okupacyjnych Niemiec w latach 1945-1950. Szczególnie przydatne dla badań okazały się sprawozdania z działalności polskich instytucji wydawniczych i księgarskich. Należy jednak zauważyć, że wiele dokumentów tego typu uległo zniszczeniu²³.

W toku poszukiwań archiwalnych udało się uzyskać informację o miejscu przechowywania archiwum Zjednoczenia Polskich Uchodźców. Organizacji, która była następcą najważniejszej organizacji polskiej funkcjonującej w zachodnich strefach okupacyjnych Niemiec w badanym okresie – Zjednoczenia Polskiego. Spuścizna ZPU liczy 600 teczek, które obejmują lata 1945-1982²⁴.

²⁰ W zbiorach Biblioteki Związku Polaków w Niemczech w Bochum znajdują się bogate zbiory druków polskich wydanych na obczyźnie w trakcie II wojny światowej i tuż po jej zakończeniu. Księgozbiór tej instytucji opracowano w trakcie dwóch wyjazdów: w 2004 oraz w 2006 roku.

²¹ Zbiory zostały opracowane w trakcie wyjazdu w 2007 roku. Biblioteka powstała w 1985 roku z inicjatywy ks. Stanisława Budynia, obecnego Rektora Polskiej Misji Katolickiej w Niemczech. Wśród zbiorów literatury pięknej, religijnej, popularnonaukowej historycznej, biografistycznej i pamiętnikarskiej, szacowanych w 2004 roku na 9 000 woluminów najcenniejsza jest kolekcja książek historycznych, obejmujących także te wydane w Niemczech w latach 1945-1950. Por.: M. KALCZYŃSKA: *Niemieckie polonika biblioteczne: na przykładzie historycznych kolekcji Polskiej Misji Katolickiej*. W: *Z problemów bibliotek naukowych Wrocławia*. Red. H. SZARSKI, M. KUZIĘLA. Wrocław 2008, s. 67-82.

²² Gabinet Książki i Prasy Polskiej w Niemczech utworzony został w sierpniu 2005 roku przy Zakładzie Badań Historycznych i Niemcoznawczych PIN – Instytutu Śląskiego w Opolu. Jego założycielami byli Maria Kalczyńska i Leonard Paszek. Organizatorzy chcieli stworzyć instytucję, która *poza gromadzeniem, opracowaniem i udostępnianiem dorobku piśmienniczego dotyczącego relacji polsko-niemieckich, mogłaby także pełnić rolę integrującą oraz promującą osoby i tematyki dotyczącą integracji europejskiej z perspektywy Polonii, emigracji i problematyki polsko-niemieckiej w szerokim aspekcie kultury, sztuki i nauki*. Trzon kolekcji stanowią także książki wydawane dla środowisk dipisowskich w Niemczech po II wojnie światowej. Por.: Strona domowa Gabinetu: www.polonika.opole.pl.

²³ Autorka prowadziła poszukiwania archiwalne w miejscach hipotetycznego przechowywania archiwaliów polonijnych. Rozpoczęto je od niemieckich archiwów w miastach, w których odnotowano polską działalność wydawniczo-księgarską w omawianych latach. Zapytania przesłano do następujących instytucji: Archiv der Hansestadt Lübeck, Kreisarchiv Emsland (Meppen), Landesarchiv - Staatsarchiv Osnabrück, Niedersächsisches Landesarchiv Hannover, Staatsarchiv Hamburg, Staatsarchiv Bremen, Staatsarchiv Oldenburg, Stadtarchiv Celle, Stadtarchiv Greven, Stadtarchiv Lipstadt, Stadtarchiv München, Stadtarchiv Nürnberg, Stadtarchiv Oldenburg. Niestety urzędy te, poza Stadtarchiv Celle, nie dysponowały żadnymi dokumentami poświadczającymi polską działalność tego typu. Świadczy to być może o tym, że działalność instytucji produkcji i rozpowszechniania książki polskiej w Niemczech Zachodnich nie była jeszcze wówczas rejestrowana przez urzędy niemieckie, a na jej prowadzenie wymagana była tylko zgoda władz alianckich. Wydaje się też, że polskie wydawnictwa i księgarnie mogły wówczas funkcjonować spontanicznie, nie dbano o ich zalegalizowanie.

²⁴ Na przełomie lat 1947-1948 powstał kryzys personalno-polityczny w strukturach polskich organizacji zrzeszających „displaced persons”. Doprowadziło to do powołania Komisji do spraw Zjednoczenia Polskiego w Niemczech, która miała zająć się zażegnaniem konfliktu. W wyniku jej prac w lipcu 1951 roku powołano do życia Zjednoczenie Polskich Uchodźców jako spadkobiercę Zjedno-

i rozpowszechnianiem książek, tematyki polskiej produkcji wydawniczej oraz sposobów archiwizacji i rejestracji bibliograficznej polskiego dorobku wydawniczego badanego okresu. Niestety ze względu na brak w materiałach archiwalnych dokumentów dotyczących recepcji polskiej produkcji wydawniczej, ten aspekt kultury książki polskiej w Niemczech Zachodnich nie mógł zostać przeanalizowany.

W podejmowanych rozważaniach skupiono się na okresie obejmującym pierwsze lata po II wojnie światowej, ramy czasowe przeprowadzanych analiz dotyczą lat 1945-1950¹⁶. Związane to jest ze specyfiką omawianego zagadnienia, wynikającą z ówczesnej sytuacji Polaków na terenie Niemiec Zachodnich. Oczekujący na powrót do ojczyzny, bądź ewentualną dalszą emigrację robotnicy przymusowi oraz więźniowie obozów koncentracyjnych i jenieckich trafili pod opiekę rządów państw okupujących terytorium Niemiec i otrzymali status „displaced persons”¹⁷. Szybkie powstanie dużego polskiego centrum wydawniczego, już w maju 1945 roku, związane było z potrzebami kulturowo-społecznymi wielosettyśięczonej rzeszy Polaków na tym terenie. Ta specyficzna sytuacja powoli zaczęła się zmieniać kiedy to od 1948 roku rozpoczęły się przemiany polityczne, prowadzące do powstania dwóch odrębnych państw niemieckich i likwidacji statusu „displaced persons”. Analizując te procesy i porównując je z przeobrażeniami na polskim rynku wydawniczym w zachodnich strefach okupacyjnych Niemiec, za górną granicę badań przyjęto rok 1950. W tym czasie bowiem oficjalnie przestała funkcjonować Międzynarodowa Organizacja do Spraw Uchodźców (International Refugee Organization) sprawująca pieczę nad osobami uznanymi za „displaced persons”, a co za tym idzie powoli zaczynała się zmieniać sytuacja społeczno-ekonomiczna tych osób. Za wyborem tej daty przemawia także fakt, że działalność wydawniczo-księgarska polskich „displaced persons” była w tym czasie już raczej sporadyczna – większość instytucji przestała funkcjonować jeszcze przed tym rokiem.

Podstawowe źródło dla badań nad historią książki polskiej w Niemczech stanowiły same wydawnictwa emigracyjne, a ponadto podstawowe drukowane bibliografie rejestrujące druki tego okresu¹⁸ oraz bibliografie specjalne¹⁹. Dane zostały uzupełnione o informacje pozyskane w trakcie opracowania zbiorów biblioteki Związku Polaków

¹⁶ W rozprawie na określenie ram czasowych przeprowadzonych analiz zamiennie używa się dokładnych dat w postaci lat 1945-1950 oraz określeń: w pierwszych latach po II wojnie światowej, zaraz po zakończeniu II wojny światowej.

¹⁷ Ustanowienie tego statusu oficjalnie nastąpiło na mocy decyzji Głównej Kwatery Naczelnego Dowództwa Wojsk Ekspedycyjnych (Supreme Headquarters Allied Expeditionary Forces) z 18 listopada 1944 roku. W wydanym w tym roku *Administrative Memorandum No. 39* za „displaced persons” uznano *osoby cywilne, które w wyniku wojny znalazły się poza swoim państwem i które chcą wrócić do kraju albo znaleźć nową ojczyznę, lecz bez pomocy nie mogą*. A. LEMBECK, K. WESSELS: *Wyzwoleni, ale nie wolni: polskie miasto w okupowanych Niemczech*. Warszawa 2007, s. 37-38. Por. też: C. ŁUCZAK: *Polacy w okupowanych Niemczech: 1945-1949*. Poznań 1993, s. 21.

¹⁸ *Bibliografia druków polskich w amerykańskiej strefie okupacji Niemiec: 29 IV 1945 – 1 II 1947*. Oprac. J. KLUKOWSKI. Dachau [i in.] 1947; *Bibliography of books in Polish or relating to Poland published outside Poland since September 1st, 1939*. Vol. 1, 1939-1951 (No. 1-5625). Comp. by J. ZABIELSKA. Londyn 1954; *Bibliography of books in Polish or relating to Poland published outside Poland since September 1st 1939*. Vol. 2, 1952-1957 and supplements to 1939-1951 (No 1-4175). Comp. by J. ZABIELSKA. Londyn 1959; J. KOWALIK: *Polonica niemieckie za czas od 1 września 1939 do 31 grudnia 1948 roku*. Paryż 1952; *Polonica zagraniczne: bibliografia za okres od września 1939 do 1955 roku*. T. 1-4. Warszawa 1975-2003.

¹⁹ W. KUKLA, M. MISZCZUK: *Bibliografia harcerskich emigracyjnych i polonijnych druków zwartych, jednodniówek, kalendarzy i miscellaneów wydanych w latach 1912-2004*. Warszawa 2006.

Bogaty zbiór dokumentów ważnych dla tematu badań, znajduje się w posiadaniu Archiwum Instytutu im. Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku. W zbiorach odnotowano zespół akt: *Polacy w Niemczech*. Szczególnie interesujące dla badań okazały się teczki: *Statuty i regulaminy Głównej Komisji Porozumiewawczej Środowisk Polskich i Zjednoczenia Polskiego w Niemczech* (sygn. 7), *Instrukcja w sprawie organizacji szkolnictwa i oświaty polskiej w Niemczech* (sygn. 70), [*Statut Zrzeszenia, sprawozdania z zebrań Zrzeszenia, korespondencja m. in. z Centralnym Komitetem Spraw Szkolnych i Oświatowych, Wydziałem Prasy i Kultury Zjednoczenia Polskiego*] (sygn. 230), [*Potwierdzenia odbioru książek rozsyłanych przez Zjednoczenie*] (sygn. 231), [*Katalogi książek Księgarni Społecznej Zjednoczenia Polskiego, cenniki książek, korespondencja*] (sygn. 232), *Zrzeszenie Wydawców i Księgarzy Polskich Zagranicą* (sygn. 346 i 347)²⁵.

Materiały dokumentujące działalność wydawniczą powojennego Kościoła katolickiego w Niemczech, znajdują się obecnie w Archiwum Polskiej Misji Katolickiej w Niemczech z siedzibą w Hanowerze²⁶. Z kolei dokumentacja Stowarzyszenia Polskich Kombatantów w Niemczech, w której zarejestrowano działania tej organizacji związane z rozpowszechnianiem polskiej książki wśród „displaced persons”, przechowywana jest w Archiwum Emigracji w Toruniu.

Wiele cennych informacji źródłowych dostarczyły także polskie periodyki ukazujące się w Niemczech po 1945 roku. Bogata ich kolekcja znajduje się w zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie i Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie²⁷. Wykorzystano także zbiory prasowe niemieckiego Stadtarchiv Greven²⁸. Prasa stała się ważnym źródłem wiedzy, jednak analizowane roczniki poszczególnych tytułów prasowych nie były kompletne, co niestety miało swój wpływ na końcowe wnioski.

Niektóre aspekty badanego tematu zostały przedstawione w literaturze nieco dokładniej. Odrębne prace dotyczą działalności wydawniczej instytucji katolickich²⁹. Zagadnienie to w swojej pracy doktorskiej omówił także ks. Andrzej Kreffft³⁰. Dziejom i organizacji polskiego duszpasterstwa w Niemczech po II wojnie światowej szereg

czenia Polskiego. ZPU zostało rozwiązane w marcu 1993 roku. W 1990 roku archiwum ZPU trafiło do Pracowni Badań Polskiej Emigracji w Niemczech po 1945 roku, funkcjonującej przy Instytucie Historycznym Uniwersytetu Wrocławskiego. Dzięki uprzejmości kierownika Pracowni, prof. UW dr. hab. Krzysztofa Ruchniewicza, uzyskano do niego dostęp. Por.: Z. T. KLIMASZEWSKI: *Emigracja polska w Niemczech*. Białystok 2007, s. 107-109.

²⁵ Dzięki pomocy Leslie Getz i Dona McDonnagh oraz uprzejmości pracowników Instytutu im. Józefa Piłsudskiego w Ameryce i Jadwigi Pietraszewskiej udało się pozyskać wymienione materiały drogą pocztową.

²⁶ Z archiwum skorzystano dzięki uprzejmości ks. Rektora Stanisława Budynia. Zbiory obejmują archiwum Kurii Biskupiej we Frankfurtu. Były jednak udostępnione tylko w ograniczonym zasięgu, gdyż przygotowywano je do procesu digitalizacji.

²⁷ W celu zlokalizowania periodyków źródłowych korzystano z Centralnego Katalogu Czasopism Polskich opracowywanego przez Bibliotekę Narodową w Warszawie.

²⁸ W Greven, po wysiedleniu mieszkańców z centrum miasta, założono obóz dla „displaced persons”. W posiadaniu Stadtarchiv Greven są periodyki polskie wydawane w tym obozie oraz w obozach rozlokowanych w sąsiadujących miastach np. Rheine.

²⁹ A. NADOLNY: *Polskie wydawnictwa kościelne w Niemczech Zachodnich po II wojnie światowej*. „Tygodnik Powszechny” 1980, R. 34, nr 35, s. 4; Z. MAŁECKI: *Działalność wydawniczo-prasowa polskiego duchowieństwa w Niemczech: zarys problemu*. W: *Kultura książki i prasy polonijnej: dziedzictwo narodowe*. Red. M. KALCZYŃSKA, S. SIERADZKA, KS. Z. MAŁECKI. Katowice 2009, s. 186-198.

³⁰ A. KREFFT: *Działalność wydawnicza polskich księży katolickich na ziemiach niemieckich od końca XIX wieku*. Warszawa 1999. Maszynopis.

swoich prac poświęcił ks. Anastazy Nadolny³¹. Zanalizował także działalność duchowieństwa wśród dzieci³² i jego wkład w organizację polskiego szkolnictwa³³ oraz omówił duszpasterstwo harcerzy polskich na terenie byłej III Rzeszy³⁴. Zaprezentowano także działalność wydawniczą wspierającą polskie szkolnictwo³⁵. Opracowania te mają szczególnie walor, gdyż zostały napisane przez ówczesnych polskich działaczy oświatowych z Niemiec Zachodnich.

W innych publikacjach można znaleźć informacje o polskich wydawnictwach w Niemczech. Historię funkcjonowania takich oficyn opisują w swoich wspomnieniach sami ich organizatorzy. Czyni tak Stefan Dippel³⁶ oraz Mieczysław Lurczyński³⁷. Tematykę funkcjonowania innych polskich wydawnictw z omawianego okresu i zasięgu opracowali m.in.: Andrzej Kłossowski, który omówił działalność Anatola Girsy³⁸ oraz Anna Michalewska, zajmująca się losami Wydawnictwa Polskiego R. Wegnera³⁹.

O wiele rzadziej badacze podejmowali problematykę związaną z instytucjami rozpowszechniania polskiej książki. Działalność księgarską omówili uczestnicy ruchu księgarskiego w Niemczech, Józef Weiss⁴⁰ oraz S. Dippel⁴¹. Jeśli zaś chodzi o biblioteki, to dane o kilku istniejących w badanym okresie placówkach rejestruje informator pt. *Biblioteki polskie poza krajem w latach 1938-1948*⁴². Pomocnym źródłem w pozyskiwaniu informacji dotyczących bibliotek okazały się także opracowania na temat działalności parafii polskiej w Hamburgu⁴³.

³¹ A. NADOLNY: *Z dziejów polskiego duszpasterstwa na terenie Niemiec Zachodnich po II wojnie światowej*. „Studia Pelplińskie” 1977, nr 8, s. 345-353; TENŻE: *Organizacja duszpasterstwa polskiego na terenie Niemiec Zachodnich 1945-1975*. „Studia Polonijne” 1978, T. 2, s. 279-306; TENŻE: *Polski Caritas w Niemczech Zachodnich po II wojnie światowej*. „Collectanea Theologica” 1981, fasc. 2, s. 172-177.

³² A. NADOLNY: *Działalność wychowawcza duchowieństwa polskiego wśród dzieci i młodzieży na terenie Niemiec Zachodnich po II wojnie światowej*. „Summarium” 1977, nr 6, s. 58-70; TENŻE: *Opieka duszpasterska i charytatywna nad polskimi sierotami i dziećmi samotnymi w Niemczech Zachodnich po II wojnie światowej*. „Collectanea Theologica” 1980, fasc. 3, s. 174-177; TENŻE: *Opieka duszpasterska nad dziećmi i młodzieżą polską na terenie Niemiec Zachodnich w latach 1945-1965*. Lublin 1980.

³³ A. NADOLNY: *Inspektorat Nauki Religii dla szkół polskich w Niemczech Zachodnich (1945-1950)*. „Studia Polonijne” 1979, T. 3, s. 203-228; TENŻE: *Wkład duchowieństwa w organizację i funkcjonowanie polskiego szkolnictwa w Niemczech Zachodnich po II wojnie światowej*. „Collectanea Theologica” 1981, fasc. 3, s. 187-196.

³⁴ A. NADOLNY: *Duszpasterstwo w Związku Harcerstwa Polskiego w Niemczech Zachodnich po II wojnie światowej*. „Collectanea Theologica” 1980, fasc. 2, s. 181-187; TENŻE: *Duszpasterstwo w Związku Harcerstwa Polskiego w Niemczech Zachodnich po II wojnie światowej*. „Duszpasterz Polski Zagranicą” 1980, nr 1, s. 88-97.

³⁵ W. KOWALCZYK: *Szkolnictwo polskie w Niemczech: 1945-1948*. Warszawa 1961.

³⁶ S. DIPPEL: *O księgarzach, którzy przeminęli*. Wrocław 1976.

³⁷ M. LURCZYŃSKI: *Awantura w Hanowerze...*

³⁸ A. KŁOSSOWSKI: *Anatol Girs – artysta książki*. Warszawa 1989.

³⁹ A. MICHALEWSKA: *Działalność wydawnicza Tomasza Rybotyckiego*. „Roczniki Biblioteczne” 1994, R. 38, z. 1/2, s. 195-196; TAŻ: *Działalność wydawnicza Tomasza Rybotyckiego*. [Wrocław] 1994.

⁴⁰ J. WEISS: *Pierwsza polska księgarnia w Hamburgu*. „Przegląd Księgarski” 1947, R. 27, nr 3/4, s. 51.

⁴¹ S. DIPPEL: *Polskie księgarstwo na obczyźnie 1944-1947*. „Księgarz” 1962, nr 9/10, s. 8-11.

⁴² *Biblioteki polskie poza krajem w latach 1938-1948: informator*. Red. nauk. B. BIENKOWSKA; oprac. U. PASZKIEWICZ, J. SZYMAŃSKI. Poznań 2005.

⁴³ A. NADOLNY: *Sto lat polskiego duszpasterstwa w Hamburgu: 1891-1991*. Hamburg 1992; M. KAŁCZYŃSKA: *Niemieckie polonika biblioteczne...*

Informacji ważnych dla badanego zagadnienia dostarczyły także publikacje o działalności polskich organizacji w Niemczech w pierwszych latach po II wojnie światowej. Na szczególną uwagę zasługują te omawiające Związek Polaków w Niemczech⁴⁴ i Stowarzyszenie Polskich Kombatantów⁴⁵.

Należy także podkreślić rolę badań historycznych dla tematu. Stały się one podstawą szczegółowego opisu sytuacji bytowej i warunków życia polskich „displaced persons”⁴⁶.

⁴⁴ A. PONIATOWSKA, S. LIMAN, I. KRĘŻAŁEK: *Związek Polaków w Niemczech w latach 1922-1982*. Pod. red. J. MARCZEWSKIEGO. Warszawa 1987; I. ŻWAK: *Związek Polaków w Niemczech – Oddział Hamburg (1922-1982)*. „Studia Polonijne” 1985, T. 9, s. 157-163; W. HŁADKIEWICZ: *Związek Polaków w Niemczech w zachodnich strefach okupacyjnych Niemiec: 1945-1950*. Zielona Góra 1993.

⁴⁵ R. HABIELSKI: *Zmysł życia zrzeszonego: Stowarzyszenie Kombatantów Polskich w latach 1945-1997* [online] [dostęp: 06.07.2009]. [Dostępny w World Wide Web]: <http://spkwb.prv.pl>

⁴⁶ C. ŁUCZAK: *Polacy w okupowanych Niemczech...*; A. LEMBECK, K. WESSELS: *Wyzwoleni, ale nie wolni...*

ROZDZIAŁ I

SYTUACJA SPOŁECZNO-POLITYCZNA POLAKÓW W NIEMCZECH W LATACH 1945-1950

1. Sytuacja polityczna Niemiec po II wojnie światowej

Bezwarunkowa kapitulacja Niemiec kończąca II wojnę światową została podpisana dnia 7 maja 1945 roku w Reims w obecności gen. Dwighta Eisenhowera, a wchodziła w życie dzień później, w godzinach wieczornych 8 maja 1945 roku. Na żądanie Związku Radzieckiego powtórzono ją 9 maja 1945 roku w Karlshorst (Berlin). Jednak jeszcze w trakcie trwania działań wojennych rządy Wielkiej Brytanii, Stanów Zjednoczonych oraz Związku Radzieckiego rozważały, jak należy postępować z pokonanymi Niemcami. Już w 1942 roku alianci podjęli decyzję o nieuznaniu w stosunku do Niemiec Karty Atlantyckiej mówiącej o nienaruszalności przedwojennych granic i prawie narodów do swobodnej formy wyboru rządów¹. Wspólne ustalenia na temat koncepcji funkcjonowania III Rzeszy po wojnie przedstawiciele trzech wspomnianych wyżej mocarstw omawiali już na konferencji w Teheranie (28.11 – 01.12.1943 r.), jednak decyzja o podziale Niemiec w granicach z 1937 roku na trzy strefy: wschodnią, północno-zachodnią oraz południowo-zachodnią i wydzieleniu obszaru Berlina,

¹ T. PALUSZYŃSKI: *Historia Niemiec i państw niemieckich: zarys dziejów politycznych*. Poznań, 2006, s. 302.

który będzie zarządzany przez trzy mocarstwa, zapadła 12 września 1944 roku na mocy uchwały Europejskiej Komisji Doradczej². Na kolejnej konferencji w Jałcie (4 – 11.01.1945 r.) zdecydowano o utworzeniu dodatkowej francuskiej strefy okupacyjnej. Ostateczny kształt powojennych Niemiec ustalono na konferencji w Poczdamie (17.07 – 02.08.1945 r.). Francja jako państwo nie uczestniczące w obradach zarówno konferencji jałtańskiej, jak i poczdamskiej zaakceptowała ich uchwały w sierpniu 1945 roku.

Zgodnie z końcowymi ustaleniami, które zapadły w Poczdamie zdecydowano się podzielić teren Niemiec na cztery strefy, a Berlin na cztery sektory okupacyjne. Przy wyznaczaniu granic każdej ze stref brano pod uwagę historyczne granice krajów niemieckich, ale także liczbę ludności. Największa część Niemiec znalazła się pod okupacją amerykańską, która objęła kraje południowe i centralne Rzeszy: Bawarię, Badenię-Wirtembergię oraz Hesję (107 459 km, 17 254 945 ludności). Pod okupacją radziecką, drugą co do wielkości znalazły się następujące kraje wschodnie: Meklenburgia, Brandenburgia, Saksonia-Anhalt, Turyngia i Saksonia (107 181 km, 17 313 734 ludności). Kraje północne, czyli Szlezwik-Holsztyn, Dolną Saksonię, Północną Nadrenię-Westfalię objęła okupacja angielska, która była najbardziej liczna pod względem ludności (97 698 km, 22 303 504 ludności). Francuzi otrzymali najmniejszą strefę złożoną z krajów południowo-zachodnich pogranicza francuskiego: Palatynatu Nadrenii, Badenii, Wirtembergii-Hohenzollern (42 713 km, 5 932 586 ludności), a Zagłębie Saary zostało połączone unią gospodarczą z tym państwem³.

Miasto Berlin podzielono następująco: część wschodnia, dzielnice Mitte (centrum), Prenzlauer Berg, Friedrichshain, Treptow, Köpenick, Lichtenberg, Weissensee, Pankow – znalazły się pod administracją Związku Radzieckiego, część południowo-zachodnia, dzielnice Kreuzberg, Zehlendorf, Schöneberg, Steglitz, Tempelhof, Neukölln – Stanów Zjednoczonych, część środkowo-zachodnia, dzielnice Charlottenburg, Spandau, Tiergarten, Wilmersdorf – Wielkiej Brytanii, część północno-zachodnia, dzielnice Wedding, Reinickendorf – Francji⁴.

Dla każdej strefy powołany został gubernator wojskowy, sprawujący zarząd z ramienia okupanta. Obszar jurysdykcji gubernatora rozciągał się na daną strefę okupacyjną, a ustalenia dotyczące całego terytorium Niemiec podejmować mogła tylko Sojusznicza Rada Kontroli, w której zasiadali właśnie gubernatorzy wojskowi reprezentujący poszczególne strefy. Wszelkie decyzje podejmowane przez ten organ musiały zapadać jednogłośnie⁵.

Przyjęty w Poczdamie podział Niemiec funkcjonował do 1 stycznia 1947 roku, kiedy to ze względu na zbliżenie polityczne, administracyjne i gospodarcze strefy amerykańskiej i angielskiej nastąpiła całkowita integracja tych stref. Po ich połączeniu powstała Dwustrefa, czyli Bizonia⁶. Kolejne decyzje dotyczące Niemiec, podjęte w Londynie (23.02 – 07.06.1948 r.) przez sześć państw zachodnich – zachodnich aliantów

² J. KRAUSKI: *Historia Niemiec*. Wrocław cop. 1998, s. 489.

³ E. CZIOMER: *Historia Niemiec 1945-1991: zarys problemu niemieckiego od podziału do jedności*. Kraków cop. 1992, s. 22.

⁴ J. KRAUSKI: *Historia Niemiec...*, s. 517.

⁵ T. PALUSZYŃSKI: *Historia Niemiec i państw...*, s. 304.

⁶ J. KRAUSKI: *Historia Niemiec...*, s. 512.

i kraje Beneluksu – otworzyły możliwość powstania państwa zachodnioniemieckiego⁷. W ustaleniach podejmowanych w Londynie nie uczestniczył przedstawiciel Związku Radzieckiego, a działalność państw alianckich spotkała się ze sprzeciwem tego państwa. Pociągnęło to za sobą pogorszenie kontaktów między państwami okupującymi teren byłej III Rzeszy, którego wynikiem było rozwiązanie 20 marca 1948 roku Sojuszniczej Rady Kontroli, a 1 lipca 1948 roku Sojuszniczej Komendantury Berlina⁸.

Ważnym etapem w tworzeniu się odrębnego państwa niemieckiego, było przekazanie przez gubernatorów wojskowych dnia 1 lipca 1948 roku premierom poszczególnych Landów zachodnich stref okupacyjnych Niemiec tzw. „Dokumentów Frankfurckich”. Upoważniały one do opracowania projektu przyszłego państwa zachodnioniemieckiego, przeprowadzenia korekty granic poszczególnych Landów oraz zawierały postanowienia Statutu Okupacyjnego, który miał obowiązywać do chwili oficjalnego powstania nowego państwa. Propozycje państw alianckich zostały przyjęte⁹. Nim jednak powołano do życia nowy organizm państwowy integracji z Bizonią uległa francuska strefa okupacyjna, tworząc tzw. Trizonię. Proces ten postępował powoli od jesieni 1948 roku, a ostateczną decyzję o połączeniu ogłosili ministrowie spraw zagranicznych trzech mocarstw 8 kwietnia 1949 roku¹⁰.

W konsekwencji zmian organizacyjno-politycznych przyjętych w zachodnich strefach okupacyjnych Niemiec oraz dalszych nieporozumień między Wielką Brytanią, Stanami Zjednoczonymi i Francją, a Związkiem Radzieckim, dnia 8 maja 1949 roku uchwalono projekt *Ustawy zasadniczej Republiki Federalnej Niemiec* którą uroczystie ogłoszono 23 maja 1949 roku¹¹. Dnia 18 marca 1949 roku uchwalono projekt konstytucji konkurencyjnej do RFN Niemieckiej Republiki Demokratycznej, a 7 października proklamowano powstanie nowego państwa. W ten sposób faktem stał się podział Niemiec na dwa odrębne państwa.

2. Polacy w Niemczech w latach 1945-1950

Regulacje państw okupacyjnych dotyczyły nie tylko terytorium i ludności niemieckiej, ale również obcokrajowców, którzy w trakcie II wojny światowej znaleźli się na terenie III Rzeszy, w tym także Polaków. Wzmożone ruchy migracyjne w tym okresie związane były przede wszystkim z polityką okupacyjną Niemiec. Największą grupę wśród ludności deportowanej na teren III Rzeszy w latach 1939-1945 stanowiły osoby legitymujące się obywatelstwem polskim, wśród których wyróżnia się przede wszystkim Polaków, ale także Żydów, Ukraińców i Białorusinów. Przede wszystkim władze

⁷ S. LIMAN: *Polonia i deportowani Polacy (DP-isi) w okupowanych Niemczech. Odrodzenie się ZPwN T.z.* W: A. PONIATOWSKA, S. LIMAN, I. KRĘŻAŁEK: *Związek Polaków w Niemczech w latach 1922-1982*. Pod. red. J. MARCZEWSKIEGO. Warszawa 1987, s. 154.

⁸ J. KRAUSKI: *Historia Niemiec...*, s. 518; S. LIMAN: *Polonia i deportowani Polacy...* W: A. PONIATOWSKA, S. LIMAN, I. KRĘŻAŁEK: *Związek Polaków w Niemczech...*, s. 154.

⁹ S. LIMAN: *Polonia i deportowani Polacy...* W: A. PONIATOWSKA, S. LIMAN, I. KRĘŻAŁEK: *Związek Polaków w Niemczech...*, s. 155.

¹⁰ J. KRAUSKI: *Historia Niemiec...*, s. 512.

¹¹ Tamże, s. 524.

okupacyjne deportowały na roboty przymusowe do Rzeszy ok. 2 800 000 osób¹². Kolejną dużą grupę obywateli polskich Niemcy wywieźli do obozów koncentracyjnych – ponad 200 000, do więzień – ok. kilkanaście tysięcy oraz do oficerskich obozów jeńców – 420 000 osób¹³. Do osób przemieszczonych do III Rzeszy po 1939 roku zaliczyć można także wciągniętych na niemiecką listę narodowościową Polaków, służących w wojskach niemieckich oraz grupy ludności objęte pod koniec wojny akcją ewakuacyjną m.in. więźniów obozów koncentracyjnych wywiezionych na teren III Rzeszy. Organizacja Narodów Zjednoczonych do Spraw Pomocy i Odbudowy (United Nations Relief and Rehabilitation Administration) w raporcie z 22 czerwca 1945 roku podała liczbę 1 826 000 osób¹⁴. W ocenie administracji państw sojuszniczych po zakończeniu wojny w poszczególnych strefach okupacyjnych znalazło się 1 708 000 obywateli polskich¹⁵. Do grupy tej, jak podaje Czesław Łuczak nie zaliczono osób przyznających się do polskości, ale wpisanych na niemiecką listę narodowościową, Polaków wywiezionych w celach germanizacyjnych, żołnierzy Brygady Świętokrzyskiej Narodowych Sił Zbrojnych oraz kolaborantów, których ewakuowano z Polski dla ich bezpieczeństwa¹⁶. Ogólną liczbę wszystkich tych osób C. Łuczak szacuje na ok. 1 900 000 na terytorium całych Niemiec, w tym 1 200 000 w strefach zachodnich i 700 000 radzieckiej strefie okupacyjnej¹⁷. Natomiast G. Janusz ocenia liczbę Polaków na ok. 1 000 000 w zachodnich i 700 000 w strefie radzieckiej¹⁸. Oprócz tej kategorii osób na terenie Niemiec po wojnie znalazło się także kilkadziesiąt tysięcy polskich dzieci, które zostały wywiezione z kraju i przekazane w celach germanizacyjnych do adopcji rodzinom niemieckim¹⁹.

Na terenie byłej III Rzeszy funkcjonowała także liczna grupa przedstawicieli emigracji przedwojennej tzw. „starej emigracji”, którzy legitymowali się obywatelstwem niemieckim. Jak podaje G. Janusz według szacunków w Zagłębiu Ruhry liczebność tej grupy oceniano na ok. 100 000, w rejonie Hamburga 9 000 - 10 000, w rejonie Hanoweru 3 000 - 5 000 oraz 5 000 w rejonie Mannheim i Ludwigshafen. Jeśli chodzi o strefę radziecką to wraz z Wielkim Berlinem podaje się liczbę 50 000 - 60 000, w tym od 7 000 do 20 000 w samym Berlinie. Innymi ośrodkami, w których przebywała tzw. „stara emigracja” były Drezno, Lipsk, Magdeburg, Senftenberg²⁰. Osoby należące do tej grupy nie były początkowo przez państwa okupujące terytorium Niemiec uznawane za Polaków, a za Niemców polskiego pochodzenia. Z tego też powodu spotykały

¹² 95% osób deportowanych do pracy było pod przymusem fizycznym, 5% wyjechało dobrowolnie m.in. ze względu na złą sytuację materialną lub chęć połączenia się z rodziną. Niekiedy wyjeżdżano w celu prowadzenia działalności konspiracyjnej. Zob. C. ŁUCZAK: *Polacy w okupowanych Niemczech: 1945-1949*. Poznań cop. 1993, s. 5-9.

¹³ Tamże, s. 11.

¹⁴ Z. SUŁOWSKI: *Polacy w Niemczech w latach 1945-1951*. „Studia Demograficzne” 1968, [T.] 15, s. 68.

¹⁵ C. ŁUCZAK: *Polacy w okupowanych Niemczech...*, s. 13. Por. też: J. KOZŁOWSKI: *Polska diaspora w Niemczech*. W: *Polska diaspora*. Red. nauk. A. WALASZEK. Kraków 2001, s. 246.

¹⁶ C. ŁUCZAK: *Polacy w okupowanych Niemczech...*, s. 13.

¹⁷ 90% tej liczby stanowili robotnicy przymusowi. Tamże, s. 13, 21.

¹⁸ Za G. JANUSZ: *Polonia w Niemczech*. W: *Polonia w Niemczech: historia i współczesność*. 1. Warszawa 1995, s. 27. Por. też: J. KOZŁOWSKI: *Polska diaspora w Niemczech...* W: *Polska diaspora...*, s. 246-247.

¹⁹ C. ŁUCZAK: *Polacy w okupowanych Niemczech...*, s. 21.

²⁰ Za G. JANUSZ: *Polonia w Niemczech...* W: *Polonia w Niemczech...*, s. 27

się z takimi samymi represjami, jak ludność niemiecka. Sytuację tę wyjaśniono dopiero po jakimś czasie i zaczęto uznawać tę grupę osób również jako osoby pokrzywdzone przez Niemców.

Rządy państw alianckich orientowały się dokładne w działalności hitlerowców polegającej na wywożeniu ludności z podbitych terenów. Zdawały sobie także sprawę, że po zakończeniu działań wojennych i kapitulacji problem osób deportowanych będzie leżał w gestii rządów państw zwycięskich. Już w 1943 roku zaczęto tworzyć specjalne komórki organizacyjne, których zadaniem miała być opieka nad osobami w takim właśnie położeniu. Jako jeden z pierwszych powołano do życia w ramach funkcjonującej od 24 grudnia 1943 roku Głównej Kwatery Naczelnego Dowództwa Wojsk Ekspedycyjnych (Supreme Headquarters Allied Expeditionary Forces) Zarząd Spraw Cywilnych (Civil Affairs Division, G-5), w którego strukturze organizacyjnej działała specjalna sekcja – Displaced Persons Branch. Zajmowała się ona wszelkimi zagadnieniami związanymi z deportowanymi osobami. Gdy po wojnie, 14 lipca 1945 roku, rozwiązano SHAEF kompetencje dotyczące tych zagadnień przejęły komendantury wojskowe poszczególnych stref okupacyjnych oraz Urząd do Spraw Jeńców Wojennych i Osób Deportowanych (Directorate of Prisoners of War and Displaced Persons) przy Sojuszniczej Radzie Kontroli.

Instytucją powołaną do opieki nad osobami, które zostały wywiezione do Niemiec z ojczyrstych krajów, była również funkcjonująca od 9 listopada 1943 roku UNRRA. Na podstawie podpisanych specjalnych umów: 27 listopada 1945 roku w brytyjskiej, 18 lutego 1946 roku we francuskiej, a 19 lutego 1946 roku w amerykańskiej strefie okupacyjnej, przejęła ona część kompetencji komendantów wojskowych trzech zachodnich stref okupacyjnych. Organizacja ta ze względu na brak współpracy ze Związkiem Radzieckim nie objęła swoją opieką osób deportowanych z radzieckiej strefy okupacyjnej.

Zadania opieki nad deportowanymi na teren byłej III Rzeszy obcokrajowcami podzielono następująco: UNRRA administrowała osiedlami, w których osoby te zamieszkiwały, prowadziła ich personalną ewidencję, poszukiwała dla nich pracy, rozprowadzała wśród nich żywność i odzież oraz inną pomoc materialną, komendantury wojskowe z kolei ustanawiały obowiązujące deportowanych prawo i pilnowały jego egzekwowania oraz zapewniały dostawy żywności i odzieży. Powrót deportowanych do ich ojczyzny odbywać się miał przy ścisłej współpracy, przy czym UNRRA miała go organizować, a komendantury udostępnić środki transportu, wyznaczyć trasy i terminy jej przebiegu²¹.

Aby koordynować współpracę w trzech strefach okupacyjnych powołano Wspólny Zarząd do Spraw Osób Deportowanych (Combinated Displaced Persons Executive). Również udziału w jego działalności odmówił Związek Radziecki. Działalność UNRRY skończyła się wraz z jej zlikwidowaniem – 30 czerwca 1947 roku, a jej obowiązki przejęła Międzynarodowa Organizacja do Spraw Uchodźców (International Refugee Organization). Komitet Przygotowawczy tej organizacji podpisał umowy z władzami wszystkich stref okupacyjnych. IRO funkcjonowała do 30 czerwca 1950 roku, jednak nieoficjalnie przedłużono jej działanie do końca 1951 roku²².

²¹ C. ŁUCZAK: *Polacy w okupowanych Niemczech...*, s. 15-16.

²² Tamże, s. 16-17; A NADOIŁNY: *Opieka duszpasterska nad dziećmi i młodzieżą polską na terenie Niemiec Zachodnich w latach 1945-1965*. Lublin 1980, s. 25.

Władze państw alianckich zdecydowały, że osobom wywiezionym na roboty przymusowe oraz jeńcom wojennym i więźniom obozów koncentracyjnych nadany zostanie status „displaced persons” – osób wywiezionych. Pierwszą oficjalną definicję tego pojęcia zamieszczono w opracowanym przez SHAEF Ogólnym Planie dla Uchodźców i Dipisów (Outline Plan for Refugees and Displaced Persons), który podawał, że „displaced persons” (w skrócie DPs, dipisi) to *osoby cywilne, które wskutek wojny znalazły się poza granicami swojego kraju i które: (1) chcą, ale bez obcej pomocy nie mogą wrócić do domu lub znaleźć nowego domu; (2) mają zostać przewiezione na nieprzyjacielskie lub niegdyś nieprzyjacielskie terytorium*²³. Według C. Łuczaka zakwalifikowanie do „displaced persons” oficjalnie nastąpiło na mocy decyzji SHAEF z 18 listopada 1944 roku²⁴. Tego dnia wydano *Administrative Memorandum No. 39*, w którym za dipisów uznano *osoby cywilne, które w wyniku wojny znalazły się poza swoim państwem i które chcą wrócić do kraju albo znaleźć nową ojczyznę, lecz bez pomocy nie mogą*²⁵. W lipcu 1947 roku funkcjonujące pojęcie rozszerzono na osoby, które opuściły własną ojczyznę z powodu dyskryminacji religijnej, rasowej bądź politycznej²⁶.

Obok statusu „displaced persons” na terenie dwóch zachodnich stref okupacyjnych – strefy brytyjskiej i amerykańskiej – funkcjonował również status *ex prisoners of war* (PWX), który obejmował jedynie byłych jeńców wojennych. Jednak okazał się on niekorzystny dla władz okupacyjnych, które dążyły do jego jak najszybszego zlikwidowania. Amerykanie już 1 kwietnia 1946 roku przenieśli wszystkich uznanych za PWX do kategorii dipisów. W strefie brytyjskiej zmiana ta nastąpiła 31 maja 1947 roku²⁷.

3. Sytuacja społeczna

Opiekę materialno-bytową nad dipisami przejęła administracja państw okupujących Niemcy zaś w zachodnich strefach okupacyjnych organizacje specjalnie do tego celu powołane: UNRRA, a po jej likwidacji IRO. W strefie radzieckiej opieka ta leżała w gestii dowództwa Armii Czerwonej. Pomoc osobom uznanym za „displaced persons” m.in. przydzielanie mieszkań, rozdawanie żywności, odzieży i leków oraz innych artykułów codziennego użytku była nieodpłatna aż do zakończenia okupacji Niemiec. Fundusze na nią przeznaczone pochodziły z dotacji 48 państw oraz darów przekazywanych przez światowe organizacje charytatywne dla UNRRA²⁸. Z podobnych źródeł finansowania korzystało także IRO. Pomocy materialnej nie otrzymywały jednak osoby, które nie przestrzegały przepisów organizujących życie dipisom, m.in. zmieniły miejsce zamieszkania bez zgody władz. Były także osoby, które ze względu

²³ A. LEMBECK, K. WESSELS: *Wyzwoleni, ale nie wolni: polskie miasto w okupowanych Niemczech*. Warszawa 2007, s. 37-38.

²⁴ C. ŁUCZAK: *Polacy w okupowanych Niemczech...*, s. 21.

²⁵ A. LEMBECK, K. WESSELS: *Wyzwoleni, ale nie wolni...*, s. 37-38.

²⁶ C. ŁUCZAK: *Polacy w okupowanych Niemczech...*, s. 21; Ł. RYSZKA: *Świadomość narodowo-kulturowa Polonii w Niemczech w XIX i XX wieku*. Lublin 2008, s. 68-100. Maszynopis.

²⁷ J. RYDEL: „Polska okupacja” w północno-zachodnich Niemczech: 1945-1948. Kraków 2000, s. 301.

²⁸ C. ŁUCZAK: *Polacy w okupowanych Niemczech...*, s. 58-59.

na podjęcie pracy zarobkowej decydowały się na rezygnację z przyjmowania pomocy materialnej. W utrzymywaniu „displaced persons” partycypowali także sami Niemcy. Często zdarzało się, że całe ulice, bądź wręcz miasta lub wsie były wysiedlane w celu przygotowania miejsca pobytu dipisom²⁹. Oprócz tego kosztami na ich utrzymanie obciążane były także zarządy miast, gmin wiejskich, czy krajów związkowych, a w strefie radzieckiej ludność niemiecka – pokrywająca wszystkie ponoszone wydatki. Ze względu na złą sytuację materialno-bytową dipisów pomoc dla nich oferowały także niektóre wspólnoty wyznaniowe³⁰ oraz organizacje charytatywne, które zdecydowały się na pomoc bez korzystania z pośrednictwa UNRRA³¹. Swoją działalność po wojnie wznowił także Międzynarodowy Komitet Czerwonego Krzyża, w tym funkcjonujący w Londynie Polski Czerwony Krzyż, który swoją opieką objął także polskich dipisów w Niemczech.

Innym źródłem utrzymania było podjęcie pracy zarobkowej przez „displaced persons”. Zatrudniani oni byli jako pracownicy cywilni przy armii amerykańskiej, członkowie powstałych we wrześniu 1945 roku kompanii wartowniczych, pracownicy umysłowi UNRRA a potem IRO, czy na zlecenie tych instytucji jako rzemieślnicy w obozach przejściowych. Wynagrodzenie tych osób umożliwiało utrzymanie na średnim poziomie. Do dobrych zarobków zaliczyć można było te wypłacane żołnierzom jednostek polskich sił zbrojnych stacjonujących w Niemczech³² oraz, po przejściu edukacji przez rząd polski w Warszawie, nauczycielom. Na niskim poziomie z kolei kształtowały się zarobki osób zatrudnianych przez Niemców, którzy wypłacali dipisom od 1/3 do 1/2 płacy rodowitego Niemca. Oprócz tego polskim oficerom, którzy zostali zwolnieni z obozów jenieckich, wypłacano świadczenia materialne w ramach rekompensaty, a mieszkańcom obozów dipisowskich kieszonkowe. W radzieckiej strefie okupacyjnej kierowani do prac doraźnych dipisi nie otrzymywali żadnego wynagrodzenia, a nawiązanie najemnego stosunku pracy było zakazane³³.

W oczekiwaniu na powrót do ojczyzny dipisi byli kwaterowani w specjalnie do tego celu przygotowanych obozach m.in. organizowanych w byłych koszarach wojskowych, budynkach użyteczności publicznej takich jak szkoły i przedszkola, w dawnych barakach obozowych robotników przemysłowych, a nawet w prymitywnie skleconych szopach. Najlepsze warunki panowały w obozach zakładanych w byłych koszarach wojskowych, gdzie dipisi do dyspozycji mieli kilkuosobowe pokoje, łazienki, pomieszczenia rekreacyjne, czy boiska sportowe. Najgorzej sytuacja mieszkaniowa wyglądała w barakach byłych więźniów przymusowych, gdzie w jednym pomieszczeniu zazwyczaj przebywało kilkanaście osób³⁴. W niektórych obozach niedostateczna była infrastruktura sanitarna, a warunki higieniczne pozostawały wiele do życzenia. Jak wspomina mieszkaniowiec obozu polskiego w Herte baraki były zapluskowane tak, że

²⁹ Przykładami miast mogą być: Greven, Menden, Lippstadt, a wsi – Emmerich, Bardowick i Maczków. Por.: A. NADOLNY: *Opieka duszpasterska ...*, s. 18.

³⁰ M.in. Kościół rzymskokatolicki, kościoły luterańskie. Por.: C. ŁUCZAK: *Polacy w okupowanych Niemczech...*, s. 62-63.

³¹ Np. War Relief Service. Por.: Tamże, s. 63-64.

³² Były to 1 Dywizja Pancerna gen. Stanisława Maczka oraz 1 Samodzielna Brygada Spadochronowa na czele z gen. Stanisławem Sosabowskim. Por.: Tamże, s. 22-23.

³³ Tamże, s. 72-75.

³⁴ Tamże, s. 88.

wielu uciekało na dwór z łózkami, [...] wypalano łóżka nad ogniem, podłogę zalewano wodą, a one, te wstrętne, śmierdzące cholery i tak potrafiły wejść po ścianach na sufit i upaść na swe ofiary³⁵.

W zachodnich strefach okupacyjnych na potrzeby dipisów przekazywano prywatne mieszkanie uzyskane po wysiedleniu z nich niemieckich obywateli. W największych w ten sposób powstałych skupiskach Polaków tworzone „małe polskie miasteczka” – zmieniano niemiecką nazwę miejscowości na polską, nadawano ulicom nazwy polskich patronów. I tak Wildflecken został przemianowany na Durzyn, Hohenfels na Lechów, Emmerich na Spadochronowo, a Haren na Maczków. W niektórych z nich wybierano nawet własną radę miasta i burmistrza³⁶. W połowie 1947 roku zaczęto zwracać mieszkania ich prawowitym właścicielom, a Polaków w nich zamieszkałych przenoszono do obozów. Ci dipisi, którzy chcieli uniezależnić się od opieki aliantów, bądź podejmowali pracę poza obozem decydowali się niekiedy na wynajem mieszkania.

Liczba polskich obozów dla dipisów w lipcu 1945 roku wynosiła ponad 1 000³⁷, w lutym 1946 roku w zachodnich strefach okupacyjnych funkcjonowało 345 obozów, w tym w bezpośrednim zarządzie UNRRA – 226, w administracji różnych organizacji – 36 i pod kierownictwem wojska – 43³⁸. W radzieckiej strefie okupacyjnej zorganizowano w drugiej połowie 1945 roku ponad 100 obozów³⁹. W każdej ze stref stan polskich skupisk przedstawiał się odmiennie. W brytyjskiej zakładano ośrodki mniejsze, ale funkcjonowały także większe, we francuskiej wszystkie (z wyjątkiem 10 o liczebności powyżej 2 000 osób) zamieszkiwało mniej niż 1 000 mieszkańców. Amerykanie za to decydowali się na tworzenie dużych skupisk „displaced persons”⁴⁰. Dane liczbowe dotyczące większych polskich ośrodków w brytyjskiej i amerykańskiej strefie okupacyjnej przedstawiono w tabeli 1.

Aby ułatwić sobie kontrolę nad osobami przebywającymi w obozach zdecydowano się na przeprowadzenie akcji koncentracji większej liczby osób w mniejszej liczbie obozów. Oprócz tego na liczebność obozów wpływ miała prowadzona przez wszystkie państwa okupacyjne akcja repatriacyjna i emigracja „displaced persons” do innych krajów.

Polscy dipisi znaleźli się w trudnej sytuacji społeczno-ekonomicznej, w której musieli radzić sobie sami ze sprawami związanymi z codziennym życiem. Niestety nie wszyscy byli do tego przygotowani i mogli temu poddać, przede wszystkim ze względu na wiek, inwalidztwo, zły stan zdrowia, czy niezajomość języka. Osoby te musiały w kontaktach z okupacyjną i niemiecką administracją korzystać z pomocy innych. W tym celu w pierwszych tygodniach po zakończeniu II wojny światowej na szczeblu lokalnym zaczęto powoływać organy, które odpowiedzialne były za organizację obozów, a później pełnienie w nich funkcji samorządowych⁴¹. Rozdzielały one żywność, leki,

³⁵ Cyt. za W. KOWALCZYK: *Szkolnictwo polskie w Niemczech: 1945-1948*. Warszawa 1961, s. 20.

³⁶ A. NADOLNY: *Opieka duszpasterska ...*, s. 17.

³⁷ Tamże.

³⁸ C. ŁUCZAK: *Polacy w okupowanych Niemczech...*, s. 88.

³⁹ Tamże

⁴⁰ A. NADOLNY: *Opieka duszpasterska ...*, s. 17.

⁴¹ Polskie organy samorządowe w zachodnich strefach okupacyjnych Niemiec przybierały różne nazwy np. Ośrodek Polski, Komitet Polski, Komitet Obywatelski, Polski Komitet Okręgowy, Polski

Tabela 1.

Liczebność większych polskich skupisk w brytyjskiej i amerykańskiej strefie okupacyjnej

Strefa okupacyjna	Miejscowość	Liczba mieszkańców
Brytyjska strefa okupacyjna	Dortmund	4 960
	Dössel	2 482
	Fallingbostel	ponad 20 000
	Hagen-Kabel	2 000
	Padeborn	2 680
	Solingen	3 388
	Wanderhütte	3 232
Razem		38 742
Amerykańska strefa okupacyjna	Aschaffenburg	15 000
	Altenstadt	3 382
	Coburg	7 000
	Durzyn	12 000
	Heilbronn-Priesterwald	ok. 4 000
	Ingolstadt	6 557
	Lechów	4 000
	Wetzlar	12 000
Razem		63 939

Źródło: Oprac. własne na podstawie: A. Nadolny: *Opieka duszpasterska nad dziećmi i młodzieżą polską na terenie Niemiec Zachodnich w latach 1945-1965*. Lublin 1980, s. 17.

przydziałały lokale mieszkalne, a także pilnowały przestrzegania porządku w obozach. Z biegiem czasu w zachodnich strefach okupacyjnych rozszerzyły one swoje zadania o działalność kulturalną, oświatową i sportową. W strefie radzieckiej odpowiedzialne były tylko za koordynację powrotu dipisów do Polski⁴².

Organizacje samorządowe zachodnich stref okupacyjnych Niemiec spełniały swoje zadania tylko na szczeblu lokalnym, w kontaktach z aliancką administracją obozową. Zasięg ich jednak był zbyt mały, aby reprezentować interesy polskich dipisów przed władzami okupacyjnymi wyższych szczebli. W tym celu na terytorium brytyjskiej i amerykańskiej strefy okupacyjnej rozpoczęto tworzenie międzyrodowiskowego związku poszczególnych skupisk Polaków. Na tego typu rozwiązanie nie zgodziły się jednak władze francuskiej strefy okupacyjnej, umożliwiając tylko zrzeszanie lokalnych środowisk dipisowskich w Powiatowych Ośrodkach Polskich⁴³.

Komitet Narodowy, Gmina Polska, Komitet Porozumiewawczy, Związek Polaków, Biuro Polskie. W radzieckiej strefie okupacyjnej powołano nieliczne organy tego typu m.in. Niezależny Komitet Powrotu Polaków do Ojczyzny (Lipsk) oraz Polski Komitet do Spraw Repatriacji Polaków z Niemiec. Por.: C. ŁUCZAK: *Polacy w okupowanych Niemczech...*, s. 99.

⁴² Tamże, s. 99-100.

⁴³ W amerykańskiej strefie okupacyjnej do tego typu organizacji zaliczyć można: Zrzeszenie

Kolejnym krokiem w organizowaniu się polskich dipisów było powołanie organizacji obejmującej swoim działaniem całe terytorium zachodnich stref okupacyjnych Niemiec. Władze alianckie nie zgłosiły sprzeciwu względem tej inicjatywy i w dniu 27 stycznia 1946 roku na zjeździe w Höchst powołano do życia Zjednoczenie Polskie, które skupiało polskie organizacje z zachodnich stref okupacyjnych Niemiec⁴⁴. W 1948 roku ze względu na waśnie w ZP nastąpił rozłam w strukturach tej organizacji w strefie brytyjskiej. Wydzieliły się dwa odrębne organy posługujące się tą samą nazwą: Zjednoczenie Polskie na Strefę Brytyjską. Niezadowolenie z rozbitcia okazywane przez dipisów spowodowało, że w 1948 roku ZP w strefie brytyjskiej ponownie się połączyło⁴⁵.

Na terenie Niemiec powstawały także polskie organizacje zrzeszające byłych więźniów obozów koncentracyjnych⁴⁶, lokalne koła kombatanckie⁴⁷ oraz organizacje zrzeszające przedstawicieli jednego, bądź dwóch zawodów⁴⁸, do których zadań zaliczyć można przede wszystkim reprezentowanie swoich członków przed władzami oraz organizację akcji samopomocowej i działalności kulturalnej.

Ośrodków Polskich Bawarii Południowej i Szwabii, Zrzeszenie Ośrodków Polskich Bawarii Północnej, Zrzeszenie Ośrodków Polskich Wielkiej Hesji. 10 grudnia 1945 roku utworzyły one Związek Polaków w Niemczech obejmujący swoim działaniem terytorium całej strefy. Na terytorium okupowanym przez Brytyjczyków w sierpniu 1945 roku uchwalono powstanie Okręgowych Komisji Porozumiewawczych Środowisk Polskich w Brunzshwiku, Hanowerze, Lubecce i Osnabrück. W październiku 1945 roku komisje te utworzyły Główną Komisję Środowisk Polskich na Strefę Brytyjską. Organ ten powołał Stały Sekretariat dla Spraw Polskich w Bramsche. Por.: Tamże, s. 100-101.

⁴⁴ Do organizacji tych należały: Zjednoczenie Polskiego Wychodźstwa Wojennego, Związek Studentów Polskich, Zrzeszenie Polskich Nauczycieli na Wychodźstwie, Związek Kół Rolników Polskich, Związek Rolników i Robotników Rolnych, Stowarzyszenie Polskich Weteranów, Związek byłych Wartowników Polskich, Koła Prawników, kilka Klubów Polskich, Związek Rzemieślników Polskich, Polska Rada Zawodowa, Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”, Koło Profesorów Polskich i Asystentów Uniwersyteckich oraz Stowarzyszenie Polskich Techników. Por.: Tamże, s. 101.

⁴⁵ Integracja nastąpiła na zjeździe w Lippstadt 7 września 1948 roku. Por.: Tamże, s. 102.

⁴⁶ Pierwsze organizacje powstawały już w czerwcu 1945 roku w trzech zachodnich strefach okupacyjnych Niemiec. W styczniu 1946 roku w amerykańskiej strefie okupacyjnej Niemiec na mocy porozumienia Stowarzyszeń byłych Więźniów Politycznych Niemieckich Obozów Koncentracyjnych z Augsburga, Monachium i Straubing oraz Zrzeszenia byłych Więźniów Politycznych z Ratzbony założono ogólnostrefowy Polski Związek byłych Więźniów Politycznych Obozów Koncentracyjnych. Wspólna organizacja tego typu dla obszarów okupowanych przez Wielką Brytanię powstała w lipcu w 1946 roku w Maczkowie (Haren). Najpóźniej, bo dopiero w 1948 roku ze względu na małą liczbę byłych więźniów, zrzeszenie tego rodzaju organów nastąpiło we francuskiej strefie okupacyjnej. Na obszarze okupowanym przez Związek Radziecki ze względu na szybką repatriację byłych więźniów nie założono tego typu zrzeszeń. Por.: Tamże, s. 104-105.

⁴⁷ Zakładano je już pod koniec 1945 roku. Zrzeszały żołnierzy polskich formacji wojskowych stacjonujących w Niemczech, byłych jeńców wojennych i uczestników ruchu oporu. Najbardziej znaną tego typu organizacją było Stowarzyszenie Polskich Kombatantów, którego koła funkcjonowały w brytyjskiej i francuskiej strefie okupacyjnej Niemiec. W strefie amerykańskiej powstały Stowarzyszenia Polskich Weteranów. Także w wypadku tego typu organizacji zauważyć można tendencje zjednoczania się w zrzeszenia o zasięgu ogólnostrefowym np. Polski Związek Weteranów na Strefę Amerykańską (1946), Stowarzyszenie Polskich Kombatantów na Strefę Okupacji Francuskiej oraz Stowarzyszenie Polskich Kombatantów na Strefę Okupacji Brytyjskiej. Por.: Tamże, s. 105-108.

⁴⁸ W tego typu organach zrzeszali się m.in. artyści, dziennikarze, księgarze, lekarze, nauczyciele, plastycy, prawnicy, rolnicy, rzemieślnicy, technicy, wydawcy, a także profesorowie pracujący na wyższych uczelniach i studenci polscy. Najprężniej funkcjonowały Syndykat Dziennikarzy Polskich w byłej Rzeszy, Zrzeszenie Wydawców i Dziennikarzy Polskich w Niemczech oraz Zrzeszenie Nauczycieli Polskich na Wychodźstwie. Por.: Tamże, s. 108-110.

Po zakończeniu II wojny światowej również tzw. stara emigracja wskrzesiła powstałe jeszcze w 1922 roku struktury związkowe, reaktywując Związek Polaków w Niemczech. Wznawianie jego działalności napotkało trudności organizacyjne związane przede wszystkim ze zmianami w przebiegu granic po 1945 roku: trzy z pięciu dzielnic ZPwN znalazły się w obrębie państwa polskiego⁴⁹, Dzielnicą II – Berlin i Ziemie Połabskie weszły w skład radzieckiej (Berlin Wschodni, Meklemburgia, Brandenburgia, Saksonia) i brytyjskiej strefy okupacyjnej (Hanower, Brema, Hamburg i okolice), a terytorium Westfalii i Nadrenii, tworzące Dzielnicę III podzielone zostało między trzech zachodnich okupantów⁵⁰.

Do jesieni próby reaktywacji Związku odbywały się równoległe na terytoriach okupowanych przez Francję, Wielką Brytanię i USA. Skupiono uwagę na tworzeniu oddziałów terenowych i rejestracji członków. Jak wynika ze statystyk, dnia 19 stycznia 1946 roku istniało 77 gromad, które zrzeszały 15 000 osób, a 11 lipca 1947 roku w 97 gromadach było już 23 000 członków⁵¹. W późniejszym okresie zaczęto myśleć o odbudowie pionowej struktury tej organizacji. Wysiłki do tego zmierzające podjęli przede wszystkim byli członkowie związku w brytyjskiej strefie okupacyjnej Niemiec, w Nadrenii-Westfalii. Władze angielskie jednak dopiero 18 listopada 1945 roku wyraziły zgodę na odbywanie zebrań w języku polskim i ponowne uruchomienie Związku, a dwa lata później – w październiku 1947 roku – na powołanie do życia stowarzyszenia pod nazwą ZPwN – Siedziba Bochum, które reprezentowało organizację we wszystkich strefach okupacyjnych Niemiec⁵².

Równoległe centra większej aktywności przedwojennych członków ZPwN powstały w amerykańskiej strefie okupacyjnej Niemiec i w Berlinie (radziecka strefa okupacyjna). W pierwszym z ośrodków Związek został zalegalizowany przez władze już w 1946 roku. Nawiązał również współpracę z lokalnymi oddziałami ze strefy francuskiej. W drugim zgodę na ponowne utworzenie struktur władze radzieckie wydały dopiero w 1947 roku. Odrodzony w tej strefie Związek był jednak pod kontrolą władz polskich, które decydowały nawet o obsadzaniu członków Zarządu Głównego⁵³.

Trzy powstałe ośrodki działały od siebie niezależnie, gdyż nie doszły do skutku próby utworzenia ponadstrefowej organizacji. Utrudniały to zakazy zrzeszania się, które wydawali alianci oraz to, że władze niemieckie dopiero w 1950 roku wycofały nazistowskie zarządzenie o nadzorze policyjnym nad ZPwN. Głównym hamulcem tych działań były jednak wewnętrzne animozje i kłótnie między członkami Zrzeszenia⁵⁴.

⁴⁹ Były to Dzielnicą I (Śląsk), Dzielnicą IV (Warmia, Mazury, Powiśle), Dzielnicą V (Pogranicze, Kaszuby).

⁵⁰ S. LIMAN: *Polonia i deportowani Polacy...* W: A. PONIATOWSKA, S. LIMAN, I. KRĘŻAŁEK: *Związek Polaków w Niemczech...*, s. 154. Por.: Z. T. KLIMASZEWSKI: *Emigracja polska w Niemczech...*, s. 123.

⁵¹ W. HŁADKIEWICZ: *Związek Polaków w Niemczech w zachodnich strefach okupacyjnych Niemiec: 1945-1950*. Zielona Góra 1993, s. 11.

⁵² Z. T. KLIMASZEWSKI: *Emigracja polska w Niemczech...*, s. 123-124; W. HŁADKIEWICZ: *Związek Polaków w Niemczech...*, s. 11. Por.: S. LIMAN: *Polonia i deportowani Polacy...* W: A. PONIATOWSKA, S. LIMAN, I. KRĘŻAŁEK: *Związek Polaków w Niemczech...*, s. 170-189.

⁵³ Z. T. KLIMASZEWSKI: *Emigracja polska w Niemczech...*, s. 124. Por.: S. LIMAN: *Polonia i deportowani Polacy...* W: A. PONIATOWSKA, S. LIMAN, I. KRĘŻAŁEK: *Związek Polaków w Niemczech...*, s. 193-197.

⁵⁴ Z. T. KLIMASZEWSKI: *Emigracja polska w Niemczech...*, s. 125.

Ważną rolę w działalności oświatowej i kulturalnej odegrał także Związek Harcerstwa Polskiego, który w zachodnich strefach okupacyjnych Niemiec był największą polską organizacją dla młodzieży. Działacze przedwojennego ZHP, Szarych Szeregów i Harcerstwa Polskiego wzorując się na znanych im sprzed 1939 roku strukturach przystąpili do tworzenia lokalnych organów wskrzeszanej do życia organizacji. Były to drużyny harcerskie, kręgi starszoharcerskie i gromady zuchów. Powstawały także wyższe szczeble organizacyjne w postaci hufców i chorągwi. Wszystkie te organy podległe były Komendom Głównym dwóch okręgów: północnemu (terytorium brytyjskiej strefy okupacyjnej) i południowemu (terytorium amerykańskiej i francuskiej strefy okupacyjnej)⁵⁵.

Budowa struktur organizacyjnych objęła także ok. 900 polskich księży, którzy po zakończeniu II wojny światowej znaleźli się na terytorium Niemiec i od razu rozpoczęli organizację opieki duszpasterskiej dla Polaków. Początkowo działania te podejmowane były przez kapłanów na własną rękę⁵⁶. Oficjalne struktury organizacyjne polskiego Kościoła katolickiego w Niemczech po II wojnie światowej powstały na mocy dekretu Sekretariatu Stanu Stolicy Apostolskiej z dnia 5 czerwca 1945 roku. Zgodnie z jego brzmieniem mianowano bp. Józefa Gawlinę⁵⁷ ordynariuszem dla Polaków w Niemczech. Jego jurysdykcja obejmowała tylko osoby ze statusem „displaced persons” i wyznania rzymskokatolickiego. Nie odnosiła się do osób z tzw. „starej emigracji” oraz emigracji powojennej. Była to jurysdykcja zwyczajna, personalna i łączna z biskupami niemieckimi. Obejmowała cztery strefy okupacyjne Niemiec, jednak w praktyce, ze względu na szybką repatriację Polaków ze strefy radzieckiej, nie było potrzeby organizacji na tym terenie struktur polskiego duszpasterstwa⁵⁸.

⁵⁵ Komenda Główna okręgu północnego miała siedzibę w Maczkowie (Haren). Podlegały jej cztery chorągwie: „Kresowa”, „Żurawie”, „Skrzydła” oraz „Warta”. Drugi okręg z Komendą Główną Monachium obejmował 3 chorągwie: „Bałtyk”, „Wisła”, „Tatry”. Por.: C. ŁUCZAK: *Polacy w okupowanych Niemczech...*, s. 114.

⁵⁶ W zależności od strefy okupacyjnej aktywność ta przybierała różne formy. Na terytorium kontrolowanym przez USA, po oswobodzeniu obozu koncentracyjnego Dachau dnia 29 kwietnia 1945 roku, znalazło się aż 761 księży. To oni tworzyli pierwsze struktury organizacyjne polskiego Kościoła katolickiego w Niemczech: wybrali swoich reprezentantów, stworzyli Przedstawicielstwo Duchowieństwa Polskiego w Dachau oraz wydrukowali i zaopatrzyli wszystkich księży w legitymacje kapłańskie, mające potwierdzać ich tożsamość. Po przeniesieniu byłych więźniów obozu w Dachau do pobliskiego miasteczka Freimann, powstała Centrala Duszpasterstwa Polskiego, będąca tymczasową naczelną instancją duszpasterstwa polskiego w Niemczech. Reprezentowała ona księży polskich przed władzami alianckimi, niemiecką hierarchią kościelną, a także lokalnymi, polskimi organizacjami samorządowymi. W brytyjskiej strefie okupacyjnej Niemiec znajdowało się tylko ok. 45 księży. Zaczęto więc szukać wsparcia w Centrali Duszpasterstwa Polskiego. Udało się sprowadzić z Freimann prawie 200 kapłanów. Na terytorium znajdującym się pod kontrolą francuską duszpasterstwo organizował ks. Józef Styp-Rekowski. Zob. A. NADOLNY: *Opieka duszpasterska...*, s. 29-32; J. ŚLIWAŃSKI, A. WEISS: *Z dziejów duszpasterstwa Polaków w Niemczech Zachodnich*. „Studia Polonijne” 1976, T. 1, s. 142-143.

⁵⁷ Bp. Józef Gawlina (1892-1964) – biskup połowy Wojska Polskiego, opiekun polskiego wychodźstwa. Por.: P. TARAS: *Gawlina Józef Feliks*. W: *Encyklopedia katolicka*. T. 5, *Fabbri-Górzyński*. Pod. red. L. BIENKOWSKIEGO [i in.]. Lublin 1989, t. 897-898.

⁵⁸ Razem z powołaniem ordynariusza, oficjalnie przestała funkcjonować Centrala Duszpasterstwa Polskiego założona w miasteczku Freimann. A. NADOLNY: *Opieka duszpasterska...*, s. 31, 33-34. Por.: J. ŚLIWAŃSKI, A. WEISS: *Z dziejów duszpasterstwa Polaków...*, s. 143.

Biskup J. Gawlina dnia 3 lipca 1945 roku powołał Kurię Biskupią z siedzibą w miejscowości Freimann oraz mianował wikariusza generalnego ks. Franciszka Jedwabskiego⁵⁹. We wrześniu 1945 roku Kurię Biskupią przeniesiono do Frankfurtu nad Menem. Podzielono także administracyjnie terytorium zachodnich stref okupacyjnych Niemiec na 2 okręgi: południowy (strefa amerykańska i francuska) i północny (strefa brytyjska). W czerwcu 1945 roku w okręgu południowym funkcjonowało 8 dekanatów⁶⁰, a w północnym tylko 3 – rozlokowane przy każdym korpusie armii brytyjskiej. W 1950 roku, z powodu likwidacji obozów dla dipisów, większość dekanatów przestała funkcjonować. Gdy w 1964 roku bp. Gawlina zmarł, obowiązki ordynariusza przejął ks. Edward Lubowiecki. Kuria Biskupia funkcjonowała do jego śmierci i założenia na terenie Niemiec Polskiej Misji Katolickiej, na wzór struktur kościelnych tworzonych w innych krajach⁶¹.

Największą jednak potrzebą oczekujących na repatriację lub dalszą emigrację dipisów okazało się zorganizowanie szkolnictwa, a przede wszystkim szkół przeznaczonych dla kilkunastolatków, wśród których panował największy analfabetyzm. Opóźnienie w nauce sięgało nawet 6 lat. W odpowiedzi na te potrzeby już w październiku 1945 roku w zachodnich strefach okupacyjnych zorganizowano 437 szkół podstawowych, w których uczyło się aż 37 931 osób⁶². Dla osób starszych, którym II wojna światowa uniemożliwiła edukację i uzyskanie matury w kraju rozpoczęto tworzyć szkolnictwo średnie. Jego organizacja była dwustopniowa, składająca się z czteroletniego gimnazjum i dwuletniego liceum. Łącznie w trzech strefach tuż po zakończeniu II wojny światowej powstało 38 gimnazjów, 23 licea oraz 24 kursy gimnazjalne. Uczyły się w nich 3 562 osoby⁶³. Kolejnym ogniwem polskiego systemu kształcenia w ówczesnych Niemczech było szkolnictwo zawodowe. Na jego potrzeby organizowano różne typy kursów zawodowych m.in.: ekonomiczno-handlowe, kroju i szycia, pedagogiczne, rolnicze, samochodowe, techniczne oraz gimnazja i licea zawodowe⁶⁴. W latach 1945-1950 umożliwiono polskim „displaced persons” także naukę w specjalnie na ich potrzeby założonych szkołach wyższych m.in. Uniwersytecie i Politechnice Organizacji Narodów Zjednoczonych do Spraw Pomocy i Odbudowy, czy Polskiej Wyższej Szkole Technicznej w Esslingen. Liczbę studiujących polskich „displaced persons” W. Kowalczyk ocenia na 1517 osób: 539 Polaków w brytyjskiej, 925 – w amerykańskiej oraz 53 – we francuskiej strefie okupacyjnej Niemiec⁶⁵.

Działania mające na celu opiekę edukacyjną nad polskimi „displaced persons” były sformalizowane i już 30 lipca 1945 roku utworzono oficjalne struktury organizacyjne polskiego szkolnictwa w Niemczech. Na mocy *Oświadczenia Kierownika Centrali o objęciu funkcji* rozpoczęła działanie Centrala Szkolnictwa Polskiego w Niemczech, która

⁵⁹ Po wyjeździe ks. Franciszka Jedwabskiego do Rzymu funkcję wikariusza generalnego od 13 listopada 1945 roku objął ks. Edward Lubowiecki. Por.: J. ŚLIWAŃSKI, A. WEISS: *Z dziejów duszpasterstwa Polaków...*, s. 143.

⁶⁰ Były to dekanaty w Coburgu, Linzu, Mannheim, Monachium, Ratyzbonie, Salzburgu i Stuttgarcie oraz dekanat przy oddziałach wartowniczych we francuskiej strefie okupacyjnej Niemiec. Tamże. Por.: A. NADOLNY: *Opieka duszpasterska...*, s. 42-46.

⁶¹ J. ŚLIWAŃSKI, A. WEISS: *Z dziejów duszpasterstwa Polaków...*, s. 145.

⁶² W. KOWALCZYK: *Szkolnictwo polskie w Niemczech...*, s. 110.

⁶³ Dane z 15 października 1945 roku. Por.: Tamże, s. 128.

⁶⁴ Tamże, s. 142-162.

⁶⁵ Dane z końca 1946 roku. Por.: Tamże, s. 166.

przejęła rolę Ministerstwa Oświaty w zachodnich strefach okupacyjnych Niemiec⁶⁶. Teren jej podlegający podzielono na okręgi szkolne. Przy ustalaniu brano pod uwagę, aby ich granice odpowiadały granicom okręgów wojskowych, co ułatwiało współpracę z władzami okupacyjnymi. Ostatecznie wydzielono 8 okręgów: 4 w okupacji brytyjskiej, 3 amerykańskiej oraz 1 we francuskiej⁶⁷. Okręgi szkolne podzielono z kolei na 57 obwodów, z których 36 znalazło się na terytorium okupacji brytyjskiej, 14 – amerykańskiej oraz 7 – francuskiej. W obwodzie działało przeciętnie od 6 do 12 szkół powszechnych, przedszkoli oraz kursy doszkolające i zawodowe⁶⁸.

Od czerwca 1946 roku na terenie Niemiec funkcjonowały 2 konkurujące ze sobą organizacje oświatowe. CSzP uznawała bowiem Ministerstwo Oświaty w Warszawie, co było powodem powołania na zjeździe w Haren w dniach 16-18 czerwca 1946 roku do życia Centralnego Komitetu do Spraw Szkolnych i Oświatowych, którego władzą zwierzchnią było Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Londynie. Na czele drugiej organizacji stanął dr Szczepan Zimmer, siedzibą było Haren, a od 1947 roku Blomberg. Terytorium byłej III Rzeszy podzielono na 5 okręgów szkolnych: 3 w brytyjskiej i po 1 w amerykańskiej i francuskiej strefie okupacyjnej Niemiec⁶⁹.

Zmiana w administracji szkolnej nastąpiła na skutek likwidacji CSzP i przejścia kontroli nad polskim szkolnictwem przez Ministerstwo Oświaty w Warszawie⁷⁰. Dnia 15 sierpnia 1946 roku powstała w Wydziale Konsularnym Polskiej Misji Wojskowej Polska Centrala Oświatowa w Niemczech⁷¹. Terytorium ówczesnych Niemiec podzielono na 4 okręgi, odpowiadające strefom okupacyjnym: radziecka – okręg I z siedzibą w Berlinie, brytyjska – okręg II z siedzibą w Lemförde, amerykańska – okręg III z siedzibą we Frankfurcie nad Menem i francuska – okręg IV z siedzibą w Hauneberstein⁷².

4. Ruchy migracyjne Polaków

W założeniach państw okupujących Niemcy wszystkie osoby ze statusem „displaced persons” miały powrócić do swoich ojczyzn jak najszybciej. Jednak w praktyce repatriacja nie przebiegała tak sprawnie, a zasady jej przeprowadzenia w zachodnich

⁶⁶ Tamże, s. 68.

⁶⁷ Były to: I okręg szkolny Lubeka z siedzibą w Bargfeld; II okręg szkolny Hanower; III okręg szkolny Maczków (Haren-Ems); IV okręg szkolny Lipstadt; V okręg szkolny we Frankfurcie nad Menem; VI okręg szkolny w Monachium; VII okręg szkolny w Baden-Baden, VIII okręg szkolny w Norymberdze. Por.: Tamże, s. 72-75.

⁶⁸ Tamże, s. 75-77.

⁶⁹ C. ŁUCZAK: *Polacy w okupowanych Niemczech...*, s. 181.

⁷⁰ Likwidacja nastąpiła 26 lipca 1946 roku. Nowa organizacja za główny cel przyjęła przygotowanie akcji repatriacyjnej nauczycieli i uczniów. W. KOWALCZYK: *Szkolnictwo polskie w Niemczech...*, s. 81.

⁷¹ Polska Centrala Oświatowa w Niemczech podlegała Ministerstwu Oświaty w Warszawie i objęła swoim działaniem terytorium czterech stref okupacyjnych Niemiec. Por.: C. ŁUCZAK: *Polacy w okupowanych Niemczech...*, s. 181.

⁷² W. KOWALCZYK: *Szkolnictwo polskie w Niemczech...*, s. 83.

strefach okupacyjnych różniły się od zasad stosowanych w strefie radzieckiej. Władzom tej ostatniej bowiem zależało na jak najszybszym powrocie dipisów, w tym także Polaków do ich krajów ojczystych i nie ponoszeniu wydatków na ich utrzymanie w obozach. Nie nawiązując kontaktu z polskimi władzami do końca sierpnia 1945 roku zorganizowano powrót do kraju 650 000 osób. Jesienią tego roku uznano, że repatriacja z radzieckiej strefy okupacyjnej została zakończona. Jednak okazało się, że na jej terenie funkcjonują jeszcze polskie skupiska dipisów, których repatriacja trwała aż do 1950 roku. Jak podaje Krystyna Kersten, *w 1946 r. powróciło do kraju ponad 20 tys[ięcy] osób, w roku następnym – 19 tys[ięcy], w 1948 r. – 12 tys[ięcy], w 1949 r. 5,5 tys[ięcy], w 1950 r., już z NRD, niespełna 2 tys[ięce]*⁷³.

W zachodnich strefach okupacyjnych akcja repatriacyjna odbywała się w porozumieniu i przy współpracy z polskimi władzami i obejmowała tylko osoby dobrowolnie się na nią decydujące. Pierwsze masowe i zorganizowane transporty wyjechały z opóźnieniem w stosunku do przewidywanych terminów: 17 września z amerykańskiej, 13 października z brytyjskiej oraz w listopadzie z francuskiej strefy okupacyjnej Niemiec. Do tego jednak czasu, choć nie masowo, odbywała się repatriacja Polaków do ojczyzny. Szacuje się, że do końca sierpnia 1945 roku sto kilkadziesiąt tysięcy osób powróciło do Polski z zachodnich stref okupacyjnych⁷⁴. Z brytyjskiej strefy okupacyjnej poprzez dwa zorganizowane obozy przejściowe w Lüneburgu i Dessau przewożono ludzi kolumnami samochodów do Szczecina. W grudniu 1945 roku przerwano transport drogą lądową i rozpoczęto drogą morską do Gdańska, a po uzyskaniu zgody od władz radzieckich wiosną 1946 roku do Szczecina. Amerykanie organizowali przewóz pociągami wykorzystując dwie trasy: przez Furth im Walde, Pilzno i Pragę do Zebrzydowic oraz przez Czeskie Budziejowice i Pragę do Międzylesia. Na samym początku organizowano transporty jak największej liczby ludności. Jednak z biegiem czasu to gwałtowne tempo repatriacji zmalało, przede wszystkim z powodu zimy. Nowa pora roku spowodowała także, że polska kolej ze względu na brak węgla nie mogła rozwozić repatriantów przybywających do Gdańska i Szczecina z brytyjskiej strefy okupacyjnej do innych regionów kraju. Również pociągi amerykańskie borykały się z brakiem opału oraz nie były dostosowane do przewozu ludzi w warunkach zimowych. Dodatkowym utrudnieniem było uszkodzenie mostu i toru na jednej z tras przejazdu pociągów z amerykańskiej strefy okupacyjnej w październiku 1945 roku oraz obfite opady śniegu w listopadzie tego samego roku. Wszystko to spowodowało, że przeciętna dzienna liczba repatriowanych Polaków z Niemiec w grudniu 1945 roku spadła w brytyjskiej strefie okupacyjnej do 1 000 osób, a w amerykańskiej do 200 osób. Ogółem wyniki przeprowadzonej akcji do przerwania jej przez zimę kształtowały się następująco: strefę brytyjską opuściło 31,8% osób w stosunku do stanu z 1 września, strefę amerykańską 31,7%. W strefie francuskiej liczba ta była o wiele mniejsza i wynosiła tylko 18,1%⁷⁵.

Kolejną bardziej zmasowaną akcją powrotu zorganizowano już wiosną następnego roku. Modyfikując nieco trasy akcji repatriacyjnej i przygotowując więcej transportów każdego dnia niż to było w 1945 roku, chciano zorganizowaną repatriację zakończyć

⁷³ K. KERSTEN: *Repatriacja ludności polskiej po II wojnie światowej: (studium historyczne)*. Wrocław [i in.] 1974, s. 211.

⁷⁴ Tamże, s. 213.

⁷⁵ Tamże, s. 213-215.

już w lecie 1946 roku. Jednak ze względu na mniejsze zainteresowanie powrotami do ojczyzny, nastąpił kolejny spadek liczby wyjeżdżających do Polski. Środowiska polskie popierające rząd polski w Londynie prowadziły bowiem wśród dipisów w Niemczech działania mające zapobiegać ich powrotowi do kraju. Uważano, że Polska nie odzyskała pełniej niepodległości i w ten sposób przeciwstawiano się przemianom politycznym zachodzącym w ojczyźnie. Akcja antyrepatriacyjna prowadzona była przede wszystkim na łamach prasy zarówno dipisowskiej, jak i wychodzącej poza terytorium byłej III Rzeszy. Do rezygnacji z repatriacji nawoływali także oficerowie zarządzający z ramienia władz londyńskich obozami dla „displaced persons”, oficerowie łącznikowi oraz wszystkie polskie organizacje, które oficjalnie były przeciwne władzy w Warszawie. Agitację podjęli także polscy emigranci przebywający poza Niemcami, m.in. gen. Władysław Anders. Należy jednak podkreślić, że niektóre podawane wówczas informacje odnośnie sytuacji panującej w Polsce po II wojnie światowej były przesadzone⁷⁶.

Z kolei władze zachodnich stref okupacyjnych starały się zachęcić do powrotu do kraju i ograniczyć wpływy prowadzonej w środowiskach polskich akcji antyrepatriacyjnej. Działaniami, jakie podjęły władze alianckie i UNRRA, aby nakłonić Polaków do powrotu do ojczyzny były m.in. przenoszenie ludzi z obozu do obozu, organizując im jednocześnie coraz gorsze warunki bytowe, ograniczenie swobody poruszania się, zamykanie szkół, bibliotek i świetlic, a także zakaz wydawania polskiej prasy ukazującej się w Niemczech oraz kolportażu pism z Zachodu⁷⁷. Akcją repatriacyjną prowadziły także władze warszawskie. Zatrudnieni w Polskiej Misji Repatriacyjnej z ich ramienia oficerowie przekonywali polskich dipisów do powrotu do ojczyzny. W niektórych obozach tworzono nawet Komitety Powrotu do Kraju. Osobom, które zdecydowałyby się na powrót obiecywano korzystny kurs wymiany marek oraz – przybyłym w okresie od 1 października do 31 grudnia 1946 roku – przydziały żywności na 60 dni. W latach 1947-1949 ukazywały się na rynku bezpłatne dzienniki, na łamach których nawoływano do repatriacji. W akcji propagandowej wykorzystywano także audycje radiowe nadawane z Polski oraz pokazy filmów obrazujące przemiany w kraju i jego powojenne osiągnięcia⁷⁸. Zabiegi te odniosły skutek i we wrześniu 1946 roku zanotowano nowy wzrost fali repatriacyjnej. Niestety w 1947 roku nie nastąpiło już większe ożywienie akcji⁷⁹. Według danych Delegatury na Niemcy Społecznego Komitetu Pomocy Obywatelom Polskim w Niemczech w Londynie do II kwartału 1947 roku teren byłej III Rzeszy opuściło 738 576 osób⁸⁰. Dokładne dane podano w tabeli 2.

Jak wynika z tabeli, najwięcej osób powróciło do ojczyzny w ostatnim kwartale 1945 roku. Duże zainteresowanie repatriacją zauważyć można także w trzech ostatnich kwartałach 1946 roku⁸¹.

⁷⁶ C. ŁUCZAK: *Polacy w okupowanych Niemczech...*, s. 26.

⁷⁷ *Polacy w Niemczech*. [Niemcy?] 1948, s. 4-5.

⁷⁸ C. ŁUCZAK: *Polacy w okupowanych Niemczech...*, s. 27, 140; K. KERSTEN: *Repatriacja ludności polskiej...*, s. 190.

⁷⁹ K. KERSTEN: *Repatriacja ludności polskiej ...*, s. 218-219.

⁸⁰ *Polacy w Niemczech...*, s. 4.

⁸¹ Sułowski opierając się na danych z materiałów Kurii Biskupiej dla Polaków w Niemczech podaje, że w latach 1945-1947 repatriowano aż 1 300 000 osób. Por.: Z. SUŁOWSKI: *Polacy w Niemczech ...*, s. 69.

Tabela 2.

Liczba Polaków repatriowanych do Polski według Delegatury na Niemcy Społecznego Komitetu Pomocy Obywatelom Polskim w Niemczech z centralą w Londynie (1945-1947)

Okres	Liczba osób repatriowanych
do 30.10.1945	93 592
IV kwartał 1945	273 670
I kwartał 1946	61 753
II kwartał 1946	114 050
III kwartał 1946	83 545
IV kwartał 1946	88 299
I kwartał 1947	8 075
II kwartał 1947	15 592
Razem	738 576

Źródło: *Polacy w Niemczech*. [Niemcy?] 1948, s. 4.

Oprócz zarejestrowanych i zorganizowanych wyjazdów, niektórzy Polacy zdecydowali się na powrót do kraju na własny rachunek, niejako nielegalnie i nie meldując o tym władzom. Działalność taką podejmowano już we wczesnych miesiącach letnich 1945 roku⁸², ale dokładnej liczby osób, w taki sposób opuszczających Niemcy nie można oszacować.

Równoległe do powrotów do ojczyzny organizowana była akcja emigracyjna do innych krajów. Możliwości osiedlenia się uchodźców upatrywano w następujących krajach Europy Zachodniej: Wielka Brytania, Francja, Belgia, Holandia, Ameryki Południowej: Argentyna, Brazylia, Peru, Boliwia, Chile, Ameryki Północnej: Kanada i USA oraz Australii⁸³. Zwracano jednak uwagę, że w niektórych krajach warunki pracy oraz – materialne mogą się okazać zbyt trudne dla Polaków⁸⁴. Planowana emigracja rozpoczęła się w 1947 roku⁸⁵. Szczegółowe dane podano w tabeli 3.

Wynika z nich, że największym zainteresowaniem wśród polskich emigrantów cieszyła się Wielka Brytania, Kanada i Francja. Ogółem według Kurii Biskupiej w 1948 roku w innych krajach niż Polska osiedliły się 21 562 osoby.

Wszystkie ruchy migracyjne miały wpływ na zmniejszającą się liczbę Polaków pozostających w Niemczech, a szczególnie w zachodnich strefach okupacyjnych. Z chwilą powstania dwóch odrębnych państw niemieckich ich władze chciały jak najszybciej rozwiązać problem pozostających na ich terenie dipisów. W NRD dipisi musieli opuścić kraj w kilka tygodni. Do wyjazdu starano się także nakłonić „starą emigrację”. Rząd RFN współpracował w tej kwestii z IRO, która chciała zakończyć repatriację jeszcze przed 30 czerwca 1950 roku, jednak zamierzeń tych nie udało się w pełni zrealizować⁸⁶.

⁸² *Polacy w Niemczech...*, s. 4.

⁸³ Tamże, s. 25-31.

⁸⁴ Tamże, s. 28.

⁸⁵ Z. SUŁOWSKI: *Polacy w Niemczech...*, s. 69.

⁸⁶ Na dzień 1 lipca 1950 roku na terenie RFN znajdowało się 80 324 dipisów. Por.: C. ŁUCZAK: *Polacy w okupowanych Niemczech...*, s. 234.

Tabela 3.

Emigracja z Niemiec według krajów osiedlenia (1948)

Kraj	Liczba repatriantów
Wielka Brytania	5 823
Kanada	4 615
Francja	3 720
Australia	2 690
Belgia	1 596
Brazylia	920
Wenezuela	830
Stany Zjednoczone	531
Holandia	437
Argentyna	400
Razem	21 562

Źródło: Oprac. własne na podstawie: Z. Sułowski: *Polacy w Niemczech...*, s. 69-70.

Po zakończeniu nieoficjalnej działalności IRO i na podstawie ustawy z 25 kwietnia 1951 roku otrzymali oni status bezpaństwowca i podlegali ustawodawstwu RFN.

ROZDZIAŁ II

OGÓLNE ZAŁOŻENIA POLSKIEGO RUCHU WYDAWNICZEGO

1. Geneza powstania i sposoby koordynacji polskiego ruchu wydawniczego

Wydawanie polskich druków na terenie Niemiec Zachodnich rozpoczęło się niemal natychmiast po zakończeniu II wojny światowej, pierwsze książki opuściły drukarnie już w maju 1945 roku¹. Tak szybkie zorganizowanie akcji wydawniczej przeznaczonej dla Polaków oczekujących na powrót do ojczyzny podyktowane było przede wszystkim potrzebą zapewnienia im kontaktu z kulturą polską, którego pozbawieni byli w niewoli. Pierwszy „głód książki” starano się zaspokoić publikacjami sprowadzonymi z ośrodków wydawniczych funkcjonujących poza Niemcami. Dary napływały m.in. od II Korpusu Polskiego, PCK, Misji Watykańskiej, Kurii Polowej w Londynie². Nieliczne polskie druki udało się także przechować więźniom w obozach jenieckich. Jednak liczba pozyskanych tymi sposobami książek była niewystarczająca, aby zaspokoić potrzeby wszystkich oczekujących na repatriację Polaków. Rozpoczęto więc wydawanie książek na miejscu, w polskich oficynach uruchamianych często bardzo spontanicznie na terenie zachodnich stref okupacyjnych Niemiec.

¹ M. LURCZYŃSKI: *Awantura w Hanowerze*. „Kultura” 1971, nr 4, s. 122.

² A. NADOLNY: *Polskie wydawnictwa kościelne w Niemczech Zachodnich po II wojnie światowej*. „Tygodnik Powszechny” 1980, nr 35, s. 4.

W artykułach z ówczesnej prasy pisano, podkreślając wagę lektury:

Każdy zdaje sobie sprawę, jaką wartość przedstawia książka dla człowieka zmuszonego przebywać dłuższy czas z dala od Ojczyzny. Czyż można wyobrazić sobie lepszego przyjaciela, nauczyciela i doradcę w chwilach osamotnienia i wątpliń³, a także

Od wynarodowienia się, od zgubienia się w świecie jako Polaków, może nas uchronić jedynie książka polska. Ona może zastąpić w pewnym sensie naszą tęsknotę za Krajem, za swoimi. Może ona stać się naszym najlepszym, jeżeli nie w pewnych warunkach, jedynym pocieszycielem⁴.

Książka stała się zatem „pocieszycielem” dla jej wielu wiernych czytelników, oddziaływała terapeutycznie na osoby długo znajdujące się w niewoli i oderwane od rodziny i bliskich, a lektura polskich książek pomagała zapomnieć o złych wydarzeniach, była łącznikiem z przedwojenną normalnością. Umożliwiała także kontakt z językiem ojczystym i informacjami o Polsce zawartymi w treści czytanych druków. Książka niesła pokrzepienie nie tylko jej czytelnikom. Pomagała też tym osobom, które zajmowały się jej publikacją – zakładały wydawnictwa, czy drukowały książki własnym nakładem. Rozpoczęcie pracy oświatowo-edytorskiej było wówczas sposobem na przezwycięzenie męczącej bezczynności i uczucia ciągłego uzależnienia od okupantów alianckich, na których koszt w obozach dla dipisów żyli Polacy. Innym równie ważnym powodem organizowania ruchu wydawniczego, była potrzeba zapewnienia kształtującemu się w Niemczech Zachodnich polskiemu szkolnictwu ogólnemu i zawodowemu dostępu do podręczników i pomocy naukowych. Oprócz tego pojawiło się także duże zapotrzebowanie na książkę religijną, spowodowane zakładaniem sieci polskich kościołów, w których księża rozpoczęli sprawowanie posługi kapłańskiej. Zaczęto więc wydawać także różnego rodzaju modlitewniki, książeczki do nabożeństwa czy katechizmy do nauki religii.

Początkowy okres rodzenia się polskich wydawnictw w Niemczech Zachodnich, w pierwszych miesiącach po zakończeniu II wojny światowej, cechowała spontaniczność poczynań. Odnosiła się ona przede wszystkim do działalności samych instytucji (szczególnie prywatnych) produkujących polską książkę, a nie posiadających jeszcze odpowiednich pozwoleń władz okupacyjnych. Często nie zastanawiających się także nad konsekwencjami np. późniejszą dystrybucją swojej produkcji wydawniczej, czy kalkulacją cen. Miała także wpływ na przypadkowy wybór tytułów książek drukowanych przez ówczesne oficyny spowodowany przede wszystkim brakiem wzorców polskich książek. Wydawcy publikowali każdy polski tekst, który znalazł się w ich rękach, nie zwracając uwagi na prawa autorskie i inne uwarunkowania prawne.

Funkcjonowanie firm w taki sposób tłumaczono przede wszystkim dobrem polskiej społeczności dipisowskiej, której należało w jak najszybszym czasie zapewnić dostęp do książki. Po kilku miesiącach jednak sytuacja „displaced persons” zaczęła się stabilizować i zaczęto powoli zwracać uwagę na niedociągnięcia w działającym wówczas systemie wydawniczym. Okazało się, że przypadkowość wyboru tytułów do asortymentu powodowała dublowanie jednego tytułu w kilku oficynach różnych ośrodków wydawniczych. Jak pisano w ówczesnej prasie, była to niepotrzebna strata czasu i energii spowodowana właśnie brakiem określonej polityki wydawniczej⁵. Sygnalizowano także, że ze względu na

³ *Zakładamy czytelnie*. „Na Obczyźnie” 1945, R. 1, nr 2, s. [3].

⁴ *Biblioteki obozowe*. „Na Straży: Tygodnik Ośrodka Polskiego Voerde” 1947, R. 3, nr 20, s. [2].

⁵ J. KOPROWSKI: *Polski ruch wydawniczy w brytyjskiej strefie okupacyjnej*. „Na Obczyźnie” 1945, R. 1, nr 26, s. 2.

deficyt papieru należy publikować tylko dzieła wartościowe, które mogą stać się *hamulcem dla rozprężenia moralnego i występków, nieodpowiedzialnych jednostek*⁶ rezygnując z tytułów, które nie przynoszą dipisom żadnych korzyści. Postulowano zatem skoordynowanie działalności polskich oficyn wydawniczych, aby nie trwonić środków i sił oraz wzbogacić ofertę o wartościowe tytuły. W tym celu powołano do życia Zrzeszenie Wydawców i Dziennikarzy Polskich w Niemczech – Polish Press Edition. Powstało ono z inicjatywy ks. Józefa Warszawskiego oraz Stefana Dippla⁷ na odbywającym się w Hamburgu w dniach 4 i 5 września 1945 roku Zjeździe Wydawców i Dziennikarzy, w którym uczestniczyło 25 osób reprezentujących następujące ośrodki: Brunzswik, Brema, Celle, Dellmenhorst, Frankfurt nad Menem, Hamburg, Hanower, Meppen, Ninhagen, Rumpel i Unterlüss. Siedzibą Zrzeszenia było Meppen, lecz biura tej instytucji funkcjonowały w Hamburgu. Zrzeszenie składało się z dwóch odrębnych grup: Dziennikarzy oraz Wydawniczo-księgarskiej. Jego członkami mogły być *wszystkie instytucje i osoby prywatne zajmujące się produkcją lub rozpowszechnianiem polskiego słowa drukowanego*⁸, funkcjonujące na terenach okupacji brytyjskiej, amerykańskiej i francuskiej. Przewodniczącym grupy wydawców wybrany został S. Dippel, wiceprzewodniczącym Józef Weiss⁹, a sekretarzem Jan Załuski. W szeregach Zrzeszenia znaleźli się członkowie zwyczajni – wydawcy i dziennikarze oraz nadzwyczajni – punkty sprzedaży i rozpowszechniania polskiej książki. Wszyscy – zobowiązani byli do uiszczania wpisowego oraz składek członkowskich, z których opłacano działalność statutową polegającą m.in. na kierowaniu pracami wydawniczymi oraz zakładaniu hurtowni. Mimo, że członkami ZWiDP mogły zostać instytucje z każdej z trzech zachodnich stref okupacyjnych Niemiec, to 2 kwietnia 1946 roku na zjeździe wydawców ze strefy amerykańskiej zdecydowano o założeniu na jej terenie Oddziału Grupy Wydawców Związku. Liczba 16 reprezentantów z 11 ośrodków wydawniczych wybrała do Zarządu Oddziału na stanowisko prezesa ks. Ignacego Wojewódkę¹⁰, jako wiceprezesa Anatola Girsę¹¹ oraz ppor. Jerzego Klukowskiego, który został sekretarzem. Od powołania do życia Oddziału w amerykańskiej strefie okupacyjnej wydawcy ze strefy amerykańskiej i francuskiej rejestrowali się w nowym oddziale w Monachium, a ci pracujący w brytyjskiej strefie okupacyjnej w hamburskiej centrali¹².

W 1946 roku w związku z powstaniem Syndykatu Dziennikarzy Polskich w Niemczech – odrębnej organizacji dla dziennikarzy, ZWiDP zaczął skupiać tylko i wyłącznie

⁶ Z. TOPÓR-KRYGLER: *Książka polska na obczyźnie*. BISWiK 1946, R. 2, nr 1, s. 4.

⁷ Stefan Dippel – syn Karola Dippla, księgarza. Urodzony w Sosnowcu, od 1919 roku pracował w księgarni ojca w Sosnowcu-Pogoni, w 1927 roku Dipplowie nabyli w Poznaniu księgarnię ze składem nut, którą prowadził S. Dippel. W 1937 roku rozpoczął działalność wydawniczą pod nazwą Wydawnictwo Stefana Dippla. W 1939 roku księgarnia i wydawnictwo zostały skonfiskowane przez Niemców, a Dippel przeniósł się do Warszawy. Za działalność przeciwko okupantowi zesłany do obozu jenieckiego Sandbostel. Por.: C. KWIECIEŃ: *Dippel Karol*. W: *Słownik pracowników książki polskiej*. Pod red. I. TREICHEL. Warszawa; Łódź 1972, s. 173; S. DIPPTEL: *O księgarzach, którzy przeminęli*. Wrocław 1976.

⁸ *Statut Zrzeszenia Wydawców i Dziennikarzy Polskich w Niemczech*. BIZWiDP 1945, R. 1, nr 1, s. 3.

⁹ Józef Weiss – księgarz z Gniezna. Por.: S. DIPPTEL: *O księgarzach...*, s. 290.

¹⁰ Ks. Ignacy Wojewódka – więzień Dachau od 14 grudnia 1940 roku, numer obozowy: 22729, zmarł 25 stycznia 1954 roku. Por.: *Wojewódka Ignacy*. W: W. JACEWICZ, J. WOŚ: *Martyrologium polskiego duchowieństwa rzymskokatolickiego pod okupacją hitlerowską w latach 1939-1945*. Z. 2. Warszawa 1977, s. 121-122.

¹¹ Por. też: podrozdział III.2.

¹² J. RUBCZYŃSKI: *Wydawcy w okupacji amerykańskiej*. BISKiW 1946, R. 2, nr 4, s. 14.

osoby i instytucje związane z tworzeniem i rozpowszechnianiem polskich książek w zachodnich strefach okupacyjnych. Na nadzwyczajnym walnym zjeździe 24 maja 1946 roku ZWiDP zmieniło w związku z tym nazwę na Zrzeszenie Wydawców i Księgarzy Polskich Zagranicą. Zmiany organizacyjne wymogły także modyfikację statutu tej organizacji. Zgodnie z jego brzmieniem za tymczasową siedzibę Związku uznano Hamburg oraz przyjęto, iż członkiem zwyczajnym ZWiKP mogła zostać tylko osoba pracująca zawodowo jako wydawca lub księgarz. *Osoba prywatna zajmująca się dorywczo rozpowszechnianiem książek, jako punkt sprzedaży*¹³ otrzymywała status członka nadzwyczajnego. Wszystkich zrzeszonych podzielono na trzy, odzwierciedlające nowy układ organizacyjny grupy: Wydawców Książek, Wydawców Czasopism oraz Księgarzy i Punkty Sprzedaży. Działalność każdej z nich oprócz przyjętego statutu, kontrolował odrębny regulamin. Osobny dokument tego typu został także tymczasowo zatwierdzony dla Oddziału Grupy Wydawców w amerykańskiej strefie okupacyjnej. Uchwalono go już w kwietniu 1946 roku, a regulamin nowej grupy Wydawców Książek ZWiKP 24 maja 1946 roku. Oba dokumenty, prawie jednobrzmiące, podawały wypracowane przez Zrzeszenie sposoby koordynacji działalności wydawniczej polskich instytucji funkcjonujących po 1945 roku w Niemczech Zachodnich. Przede wszystkim każdy wydawca należący do tej organizacji zobowiązany był zgłaszać tytuły książek, które zamierzał wydać. Umożliwiało to sprawdzenie, czy danej pozycji nie przygotowuje już inna oficyna wydawnicza. Zarząd Grupy ZWiKP, jak podano w jej regulaminie, był również w posiadaniu wzorców polskich książek, które, udostępniano zainteresowanym wydawcom w celu ułatwienia im pracy.

Regulaminy zalecały także powołanie specjalnych Komisji Wydawniczych, które pomagałyby w wyborze najpotrzebniejszych aktualnie na rynku tytułów. Już w pierwszych miesiącach działalności Zrzeszenia założono Główną Komisję Wydawniczą. W jej skład wchodził przedstawiciele kilku innych polskich organizacji. Zasiadała w niej pracownicy Polskiego Czerwonego Krzyża, Centrali Szkolnictwa Polskiego w Niemczech oraz członkowie Zrzeszenia¹⁴. W późniejszym okresie na łamach swojego organu prasowego¹⁵ Walne Zgromadzenie Zrzeszenia wysunęło postulat, aby w celu uregulowania rynku wydawniczego stworzyć Radę Książki¹⁶. Projekt regulaminu tego organu przesłany do zaopiniowania wszystkim zainteresowanym organizacjom zakładał, że Rada Książki będzie instytucją doradczą umożliwiającą wydawcom racjonalne planowanie repertuaru wydawniczego, tak aby było to korzystne zarówno dla nich, jak również czytelników¹⁷. Rada miała wypowiedzieć się jawnie, czy wydawnictwa książkowe warte są publikowania. Jej członkowie: po dwóch przedstawicieli z Oddziałów w Hamburgu i Dillingen Zrzeszenia Wydawnictwa i Księgarzy Polskich Zagranicą, Centralnego

¹³ Zrzeszenie Wydawców i Księgarzy Polskich Zagranicą: *Statut. Regulamin*. [Niemcy 1946], s. [1].

¹⁴ D./Z: *Główna Komisja Wydawnicza*. BISKiW 1946, R. 2, nr 3, s. 5.

¹⁵ Był nim „Biuletyn Informacyjny Zrzeszenia Wydawców i Dziennikarzy Polskich w Niemczech”, którego pierwszy numer ukazał się we wrześniu 1945 roku. W związku ze zmianami organizacyjnymi w samym Zrzeszeniu, w styczniu 1946 roku jego nazwę zmieniono na „Biuletyn Informacyjny Spraw Wydawniczych i Księgarskich”, a następnie na „Biuletyn Informacyjny Spraw Księgarskich i Wydawniczych”. Por. A. NADOLNY: *Sto lat polskiego duszpasterstwa w Hamburgu: 1891-1991*. Hamburg 1992, s. 151.

¹⁶ *Rada książki*. BISKiW 1946, R. 2, nr 5/6, s. 21.

¹⁷ Zrzeszenie Wydawców i Księgarzy Polskich Zagranicą: *Okólnik nr. 4, dn. 25. sierpnia 1946 r.*, s. [1-2], JPIA. Nr zespołu 24, sygn. 346.

Komitetu dla Spraw Szkolnictwa i Kultury w Maczkowie, duchowieństwa, Syndykatu Dziennikarzy, Stałego Sekretariatu Spraw Polskich Zjednoczenia Polskiego, Polskiego Czerwonego Krzyża, Harcerstwa, Związku Chrześcijańskiej Młodzieży Męskiej mieli oceniać rękopisy i książki wzorcowe w zakresie działu, w którym się specjalizowali. Weryfikacji podlegała zarówno wartość merytoryczna jak i artystyczna każdego tytułu oraz jego przydatność dla dipisów z danego terenu. Według tych kryteriów powstawała lista tekstów, które należało wydrukować, a rolą Rady było dostarczanie egzemplarzy wzorcowych odpowiednim wydawcom. Rada kontaktowała się także z autorami, aby uzyskać od nich prawo na druk danej pozycji. Na kwartalnych zebraniach plenarnych z kolei członkowie tego organu zobowiązani byli podać ogólne założenia wydawnicze dostosowane do potrzeb danego terenu oraz opiniować merytoryczny poziom opublikowanych już polskich wydawnictw. Starano się także wypracować metody zapobiegające *samowoli i szkodnictwu wydawniczemu*¹⁸. Określono sankcje karne nakładane na wydawców, którzy nie podporządkowują się opiniom Rady działając wbrew dyscyplinie zawodowej i społecznej¹⁹. Podkreślano bowiem, że *dobór materiału wydawniczego przez poszczególnych członków Z.W. i K.P. winien odbywać się na warunkach wspólnego porozumienia, planowego podziału, możliwej specjalizacji*²⁰.

Inną inicjatywą, która miała na celu usystematyzowanie produkcji wydawniczej była działalność podjęta przez wydawców z brytyjskiej strefy okupacyjnej. W zebraniu 8 lipca 1947 roku w Osnabrück-Fernblick obok wydawców uczestniczyli także przedstawiciele: Okręgowej Komisji Porozumiewawczej Zjednoczenia Polskiego, Centralnego Komitetu dla Spraw Szkolnych i Oświatowych, Wydziału Szkolenia Zawodowego, Wydziału Prasy i Kultury przy Radzie Naczelnej Zjednoczenia Polskiego oraz Stałego Sekretariatu Spraw Polskich Zjednoczenia Polskiego na terenie Strefy Brytyjskiej. Obrady poświęcono przede wszystkim *ustaleniu najpilniejszych potrzeb w zakresie druków ze szczególnym uwzględnieniem szkolnictwa*²¹. Przedstawiciele szkolnictwa ogólnego i zawodowego przekazali wydawcom zapotrzebowanie na podręczniki i lektury szkolne. Chciano także ustalić zasady współpracy wydawców ze strefy brytyjskiej z powoływaną do życia przez Zjednoczenie Polskie Komisją Wydawniczą, do której zadań należało ustalenie planu wydawniczego na strefę brytyjską oraz udzielanie wytycznych co do publikowanych tytułów polskim wydawcom²². Obok przedstawiciela wydawców, którym został wybrany Mieczysław Lurczyński²³, w komisji mieli zasiadać

¹⁸ Tamże.

¹⁹ Tamże.

²⁰ Zrzeszenie Wydawców i Księgarzy Polskich Zagranicą: *Statut. Regulamin...*, s. [4].

²¹ *Zebranie Wydawców z Strefy Brytyjskiej, które odbyło się w Osnabrück-Fernblick dn. 8 lipca 1947 r.: protokół*, s. [1]. JPIA Nr zespołu 24, sygn. 230.

²² Zrzeszenie Wydawców i Księgarzy w Strefie Brytyjskiej: *Statut*, s. [1-2]. JPIA Nr zespołu 24, sygn. 230.

²³ Mieczysław Lurczyński urodził się 14 grudnia 1908 roku w Petersburgu. W trakcie wybuchu wojny przebywał w Warszawie. Uczestniczył w podziemnym życiu literackim. Został aresztowany i przetrzymywany na Pawiaku, potem wywieziony do Trebłinki i Buchenwaldu. Lurczyński od ok. 1926 roku poświęcił się malarstwu, wystawiał m.in. w Zachęcie. W 1936 roku zadebiutował na łamach „Kamień” jako poeta. Był także prozaikiem i tłumaczem. Posługiwał się pseudonimami Jan Kozłowski, Władysław Szreniawa, LEM. Zmarł w Paryżu w 1992 roku. Por.: [B. KLIMASZEWSKI]: *Lurczyński Mieczysław (1907)*. W: B. KLIMASZEWSKI, E. R. NOWAKOWSKA, W. WYSKIEL: *Mały słownik pisarzy polskich na obczyźnie 1939-1980: praca zbiorowa*. Pod red. B. KLIMASZEWSKIEGO. Warszawa 1992, s. 208-209.

także delegat Centralnego Komitetu dla Spraw Szkolnych i Oświatowych oraz Referatu Szkolenia Zawodowego Centralnej Komisji Porozumiewawczej Związków Zawodowych. Wydawcy na zebraniu tym powołali Zrzeszenie Wydawców i Księgarzy w Strefie Brytyjskiej i zobowiązali się w jego statucie do przestrzegania zaleceń Komisji oraz do przedkładania nowo przygotowanych tytułów do zaopiniowania i zaaprobowania²⁴.

Także organizacje polskie zrzeszające przedstawicieli innych zawodów myślały o koordynacji działalności wydawniczej. Przykładem może być Stowarzyszenie Techników Polskich, którego członkowie na zebraniu dnia 13 października 1946 roku postulowali *koordynację pracy wydawniczej między strefą brytyjską a amerykańską, tak, aby każde wydawnictwo zaspokajało równocześnie potrzeby obu stref*²⁵. Planowano także, aby dnia 25 października odbyć odrębną konferencję dotyczącą wydawnictw zawodowych²⁶. Inną organizacją, która postawiła sobie za cel *popieranie zdrowego ruchu wydawniczego i koordynację poczynań na tym polu*²⁷ było Stowarzyszenie Polskich Kombatantów.

W pierwszych miesiącach po zakończeniu II wojny światowej spontanicznie rozwijała się także akcja przygotowania pomocy naukowych i podręczników dla nauczycieli i uczniów na potrzeby polskiego szkolnictwa w Niemczech Zachodnich. Z inicjatywy aktywnych nauczycieli placówki szkolne powstawały bowiem już następnego dnia po wyzwoleniu III Rzeszy przez aliantów²⁸. Na samym początku rozwoju szkolnictwa, podręczniki przede wszystkim przepisywane były ręcznie, bądź kompletowane z luźnych kart zapisanych na maszynie do pisania. Nauczyciele uwzględniali w nich wiadomości niezbędne do nauczania, często uzupełniając je barwnymi ilustracjami. W okresie organizacyjnym polskiej oświaty dużą pomocą okazały się także podręczniki przekazywane dipisom w darze zarówno przez chcące wspomóc swoich rodaków w Niemczech organizacje polskie, jak i osoby prywatne zamieszkujące m.in. w Anglii, Francji, czy Belgii²⁹.

Nauczyciele dawnego obozu Gross-Born już w czerwcu 1945 roku podjęli akcję wydawniczą w celu zaopatrzenia w podręczniki szkoły polskie w okręgu lubeckim. W skład powołanego przez nich wydziału pedagogicznego przy zarządzie Koła Nauczycielskiego zajmującego się właśnie działalnością edytorską weszli: Bolesław Zagała, Baltazar Zdańkowski, Wiktor Korniszewski, Włodzimierz Olszewski oraz Jan Starościak (kierujący całą akcją). Praca wydziału skończyła się jednak dość szybko, bo w listopadzie 1945 roku, gdyż wielu z jej organizatorów wróciło do Polski³⁰.

²⁴ Zrzeszenie Wydawców i Księgarzy w Strefie Brytyjskiej: *Statut*, s. [1-2]. JPIA Nr zespołu 24, sygn. 230.

²⁵ *Protokół konferencji Przedstawicieli Techników Polskich z okupacji brytyjskiej i amerykańskiej, odbytej w Göttingen w dniu 13 października 1946 r.*, s. 2. ZPU sygn. brak.

²⁶ Tamże.

²⁷ *Projekt tez kulturalno-oświatowych Rady SPK uchwalonych na zebraniu w dniu 13.5.1947 r.*, s. [1]. ZPU sygn. brak.

²⁸ Pierwsze placówki powstają w okręgu reńsko-westfalskim, potem w rejonach południowych i na końcu północnych, a pierwszą szkołę powszechną uruchomił nauczyciel Teodor Delong 2 kwietnia 1945 roku. Por.: W. KOWALCZYK: *Szkolnictwo polskie w Niemczech: 1945-1948*. Warszawa 1961, s. 46-48.

²⁹ Tamże, s. 179-181; W. OSAJDA: *Działalność oświatowo-kulturalna Polonii zachodnioniemieckiej po drugiej wojnie światowej*. Warszawa 1979, s. 150-153.

³⁰ W. KOWALCZYK: *Szkolnictwo polskie w Niemczech...*, s. 179-181; W. OSAJDA: *Działalność oświatowo-kulturalna Polonii ...*, s. 150.

Dla rozszerzającej się akcji oświatowej tak doraźnie przygotowane pomoce z czasem przestały wystarczać. Brakowało bowiem określonej polityki wydawniczej, a tytuły drukowanych przez poszczególne okręgi szkolne, czy polskie oficyny wydawnicze podręczników oraz przekazywane dipisom z zagranicy dary były dobierane przypadkowo. Należało dostarczyć uczniom profesjonalnie przygotowane podręczniki, które odpowiadałyby wprowadzanym do szkół programom nauczania. Dlatego też coraz częściej zwracano uwagę na potrzebę koordynacji działalności wydawniczej, przeznaczonej dla instytucji oświatowych. Jej unormowanie było nierozdzielnie związane z decyzją przejścia kontroli nad całym polskim szkolnictwem w zachodnich strefach okupacyjnych przez Centralę Szkolnictwa Polskiego w Niemczech³¹. Rozpoczęła ona funkcjonowanie dnia 30 lipca 1945 roku, w wyniku przekształcenia Tymczasowej Centrali Szkolnictwa w Dössel właśnie w CSzP. Kierownikiem nowej placówki został organizator polskiego szkolnictwa w Niemczech, dr Tadeusz Pasierbiński³², a od 22 lipca do 15 sierpnia 1946 roku funkcję tę pełnił Władysław Kowalczyk. Siedzibą Centrali było Püßelbüren-Esch, a od jesieni 1945 roku – Lemförde. Zgodnie z założeniami organizatorów CSzP *stanowiła dobrowolną, koleżeńską organizację, skupiającą nauczycieli, którzy samorzutnie i bezinteresownie przystąpili do organizowania i prowadzenia szkół*³³. Sprawowała ona pieczę nad szkolnictwem tylko w zachodnich strefach okupacyjnych. Zdecydowała ona o podziale zachodniego terytorium Niemiec na okręgi szkolne, z których z kolei wydzielono mniejsze jednostki administracyjne tzw. obwody³⁴.

Centrala już na początku swojej działalności do ważniejszych zadań zaliczyła usystematyzowanie akcji wydawniczej przeznaczonej dla szkolnictwa. Przede wszystkim skoordynowano napływ darów z zagranicy, które dzięki współpracy z Polskim Czerwonym Krzyżem były przekazywane do polskiej administracji szkolnej. Ta z kolei planowo rozdzielała je do wszystkich szkół zgodnie z potrzebami danej jednostki. Nawiązano także współpracę z oficynami funkcjonującymi w zachodnich strefach okupacyjnych. Dało to możliwość wpływania na ofertę tytułową przeznaczoną dla szkół m.in. poprzez udział w koleżeńskich organach powoływanych do koordynacji polskiego ruchu wydawniczego tj. Radzie Książki i Głównej Komisji Wydawniczej.

³¹ W. KOWALCZYK: *Szkolnictwo polskie w Niemczech...*, s. 181-182.

³² Tadeusz Pasierbiński urodził się 20 października 1901 roku w Szczekocinach. Od października 1939 roku przebywał w obozach jenieckich, m.in. w Dössel w Westfalii. Był nauczycielem i działaczem oświatowym, założycielem Centrali Szkolnictwa Polskiego w Niemczech. W 1946 roku wrócił do kraju. Zmarł w Warszawie w 1968 roku. Bliższe informacje zob. *Tadeusz Pasierbiński: nauczyciel, działacz oświatowy, uczonej*. Komitet red. S. KRAWCEWICZ, Z. MARCINIAK, Z. RADWAN. Warszawa 1973.

³³ W. KOWALCZYK: *Szkolnictwo polskie w Niemczech...*, s. 69.

³⁴ W brytyjskiej strefie okupacyjnej funkcjonowały 4 okręgi podzielone na 36 obwodów, w amerykańskiej 3 okręgi i 14 obwodów, a we francuskiej 1 okręg szkolny składający się z 7 obwodów. Zob.: Tamże, s. 72.

2. Prawo autorskie

Trudności z uzyskaniem wzorców książek przeznaczonych do druku spowodowały, że sięgano po każdy egzemplarz, który nadawał się do druku. Większość publikacji książkowych wydawana była z tego powodu bez zgody ich autorów, a więc z naruszeniem praw autorskich. Należało rozwiązać ten problem jak najszybciej. Zdawano sobie bowiem sprawę, że mimo ogromnych potrzeb polskiego ruchu wydawniczego w Niemczech wykorzystywanie czyjejs pracy bez zezwolenia jest nieetyczne. Zresztą sami autorzy nie mieli zrozumienia dla publikacji książek bez ich wiedzy. Przykładem może być reakcja Zygmunta Nowakowskiego³⁵ przebywającego na emigracji w Anglii, bez zgody którego Wydawnictwo Polskiego Związku Wychodźstwa Przymusowego opublikowało jego książkę pt. „Pędziwiatr”. Autor dowiedziawszy się o tym zamieścił protest skierowany przeciw „piratom”, w numerze 14-15 londyńskich „Wiadomości”. Tak ostra reakcja Nowakowskiego wywołała polemikę, w której podkreślono społeczną potrzebę publikacji książek dla Polaków w Niemczech³⁶. Wynikało to z sytuacji, w której nie było innych możliwości zapewniających dostawę produkcji wydawniczej na teren byłej III Rzeszy np. z Anglii. Zwrócono także uwagę na zaniżoną cenę książek wydawanych w Niemczech, a co za tym idzie na trudności w wypłacie honorarium autorskiego³⁷. Założyciel wydawnictwa, które wydało sporną pozycję wspomina także, że obowiązywał zakaz wysyłania paczek za granicę, więc nie można było także pokryć roszczeń egzemplarzami autorskimi³⁸.

Zarówno ZWiKP jak i CSzP podejmowały działania mające na celu rozwiązanie problemu praw autorskich i uzyskanie pozwoleń na druk każdej opublikowanej pozycji. Sytuację ewentualnego braku zgody Zrzeszenie chciało rozwiązać zalecając rejestrację wszystkich takich tytułów, żeby w przyszłości skontaktować się z autorem. Jako honorarium zalecano zdeponowanie w instytucjach polskich minimum 10 procent nakładu

³⁵ Zygmunt Nowakowski (1891-1963) - urodzony w Krakowie, powieściopisarz, felietonista, publicysta. Po wybuchu II wojny światowej udał się do Lwowa, a potem przez Węgry do Francji. Po upadku Francji, w czerwcu 1940 roku przedostał się do Lizbony, a stamtąd do Londynu. Zmarł w 1963 roku w Londynie. Por.: M.K. - K.: *Nowakowski Zygmunt*. W: *Współcześni polscy pisarze i badacze literatury: słownik biobibliograficzny*. Oprac. zespolone pod red. J. CZACHOWSKIEJ I A. SZALA-GAN. T. 6, N-P. Warszawa. 1999 s. 99-102.

³⁶ W nr 14-15 „Wiadomości” z Londynu rozpoczął się pościg p. Zygmunta Nowakowskiego „za piratami”, którzy wydali „Pędziwiatra” w Hanowerze. P. Z. Nowakowski apeluje do rodaków „o wskazanie sprawców kradzieży”. Po co te „listy gończe” z podpisem tak zasłużonego autora jakim jest wciąż w oczach naszych Pan, Panie Zygmuncie Nowakowski. Skoro Pan zauważył, że „Pędziwiatr” został wydany bez wiedzy Pana i (o zgrozo!) w skromnej szacie zewnętrznej (kredowy papier to za mało?) nie mogło ująć Pana uwagi, że adres wydawcy widniał na stronie tytułowej. Najprostszą więc drogą było zwrócić się do wydawcy, bądź do którejś z organizacji polskich na kontynencie. Pozwoliłoby to Panu zorientować się szybko, że ludzie, którzy wydali książkę (Polski Związek Wychodźstwa Przymusowego w Hannoverze, Landschaftstr. 3) - z której tysiące naszych najbiedniejszych dzieci czerpały radość i pożytek niezmierny, rozpoczęli swą pracę w „skromnych szatach zewnętrznych” o szaro-niebieskich pionowych pasach (słyszał coś Pan o takich strojach?) Im to Polacy w Niemczech zawdzięczają głównie to, że mają książkę polską dla szkół i do bibliotek. Jesteśmy przekonani, że Związek w Hannoverze zastrzegł należną Panu część dochodu „Pędziwiatru”, którego cena wynosi 2,50 Mk. za egzemplarz. [...] Por.: *Piraci z Hanoweru*. „Obrona Ludu” 1946, nr 1, s. 3-4.

³⁷ Tamże.

³⁸ M. IURCZYŃSKI: *Awantura w Hanowerze...*, s. 124.

dla autora opublikowanej bez zgody książki³⁹. W Centrali sprawy te koordynował jej kierownik, T. Pasierbiński, który przygotował listę tytułów opublikowanych bez regulacji praw autorskich, aby przedstawić ją po powrocie do kraju Ministerstwu w celu wypłacenia przez nie należności autorom. Większość autorów podręczników zrzekło się jednak praw do honorariów, rozumiejąc potrzeby społeczne środowisk polskich w Niemczech w omawianym okresie⁴⁰.

3. Ceny książek

Spółeczny i niezarobkowy charakter polskiej działalności wydawniczej w Niemczech przejawiał się także w kalkulacji cen publikowanych książek. Większość wydawców sprzedawała swoje tytuły po niewygórowanych cenach. Jak wspomina M. Lurczyński spowodowane to było tym, że: *placąc tyle ile żądali za pracę Niemcy sprzedawali książki po cenie kosztu własnego*⁴¹. Również Grupa Wydawców Książek ZWiKP zobowiązywała w regulaminie swoich członków, żeby *dla udostępnienia jak najszerzszym rzeszom nabywanie książek polskich [...] przy kalkulacji cen brać pod uwagę możliwie minimalne zyski*⁴². Oprócz tego zgłaszając Zrzeszeniu nowo wydaną książkę, podawano także jej cenę katalogową, która obowiązywała w handlu księgarskim i nie mogła być zmieniana. Analiza katalogów punktów sprzedaży polskiej książki wykazała, że członkowie tej organizacji respektowali te zalecenia. Nie było bowiem różnic między cenami podawanymi przez wydawnictwo, a proponowanymi przez inne księgarnie. Nie nakładano więc marży księgarskiej.

Należy podkreślić jednak, że zbyt tania i łatwa do zdobycia książka, była nie tylko wykorzystywana jako lektura, ale służyła także jako opakowanie czy podpałka do pieców⁴³. W trudnej sytuacji powojennej nie można było uchronić się także od spekulantów, którzy chcieli zarobić na handlu książką polską. Windowali oni ceny szczególnie poza dużymi ośrodkami wydawniczymi, gdzie dostęp do polskich publikacji był utrudniony. Wydawcy reagowali na takie sytuacje zamieszczając w prasie polskojęzycznej ostrzeżenia przed nieuczciwymi sprzedawcami i informację, gdzie można nabyć książkę w stałej cenie⁴⁴. Wpływ na wycenę miała także reforma walutowa przeprowadzona w Niemczech w 1948 roku, po której możliwe było nabycie papieru na wolnym rynku. Jego łatwiejsza dostępność spowodowała zmianę cen książek niektórych wydawnictw. Przykładem jest Wydawnictwo „Jutra Pracy”, które z tego powodu dostosowało ceny swoich książek do cen publikacji niemieckich⁴⁵. Wydawnictwa poszukiwały także innych źródeł dochodu. Te, dysponujące własną drukarnią, oprócz druku książek wykonywały i sprzedawały także akcydensy oraz materiały papiernicze i reklamowe.

³⁹ Wydawcy. BISKiW 1946, R. 2, nr 4, s. 4.

⁴⁰ H. MUZIOŁ: *Polski ruch wydawniczy w Niemczech Zachodnich w latach 1945-1946*. „Tygodnik Powszechny” 1980, R. 34, nr 17, s. 5; W. KOWALCZYK: *Szkolnictwo polskie w Niemczech...*, s. 184.

⁴¹ M. LURCZYŃSKI: *Awantura w Hanowerze...*, s. 123.

⁴² Zrzeszenie Wydawców i Księgarzy Polskich Zagranicą: *Statut. Regulamin...*, s. [4].

⁴³ M. LURCZYŃSKI: *Awantura w Hanowerze...*, s. 123.

⁴⁴ *Pasek na podręczniki*. „Głos Polski” Hanower 1945, R. 1, nr 28, s. 7.

⁴⁵ *Nowy katalog Jutra Pracy nr 5*. Lippstadt 1948, s. [1]. ZPU sygn. brak.

Na przykładzie wydawnictw PZWP można zauważyć, że cieńsze broszurki wyceniane były nawet poniżej 1 marki, np. *Nasza Szkapą* Marii Konopnickiej (0,50 marki) czy *Katechizm* ks. Aleksandra Syskiego (0,50 marki). Większość pozycji sprzedawana była jednak za cenę od 1 do 4 marek. Zdarzały się również pozycje dużo droższe, za ok. 10 marek, m.in. *Fizyka* S. Marca i W. Wernera (9 marek), czy *Kultura polski* Kazimierza Hartleba (12 marek)⁴⁶. *Zarys historii Polski* Anatola Lewickiego o objętości 236 stron kosztował aż 35 marek, *Praktyczne pszczelarstwo* Stanisława Brzóska z powodu 70 zawartych z nim rycin kosztowało aż 20 marek, *Lalka* Bolesława Prusa 40 marek (za 2 tomy), a *Uroda życia* Stefana Żeromskiego 30 marek, także za dwa tomy.

Po analizie wykazu druków wraz z ich cenami zamieszczonego na końcu książki pt. *Akordy kamienne* wydanej przez PZWP w 1946 roku oraz wydanego w 1948 roku katalogu Księgarni Społecznej z Hanoweru zauważyć można, że te same tytuły, mimo upływu czasu, nie zmieniły ceny. Można więc domniemywać, że nie zdecydowano się na wprowadzenie podwyżek cen asortymentu wcześniej już wydanego i będącego jeszcze na składzie magazynów księgarni.

4. Zagadnienia techniczne produkcji książek

Wszystkie polskie instytucje wydawnicze działające w Niemczech, borykały się z problemami związanymi z zaopatrzeniem w materiały drukarskie oraz zapewnieniem odpowiedniej bazy pracy. W trakcie organizacji polskiej akcji wydawniczej często nie dysponowano profesjonalnymi maszynami drukarskimi, a korzystano jedynie z powielaczy. Dlatego też wiele druków z tego okresu nie było profesjonalnie edytowanych, a były jedynie powielane. Kopiowanie książek wpłynęło na ich niską jakość techniczną.

Po pewnym czasie rozpoczęto wydawanie książek profesjonalnymi technikami drukarskimi: fotooffsetową, polegającą na wiernym skopiowaniu posiadanego wzoru oraz druku wypukłego, składając czcionki w tradycyjnych kasztach zecerskich. Nawiązywano także współpracę techniczną z niemieckimi drukarniami. Wydawnictwo Związku Polaków w Hamburgu zlecało druk firmie H. O. Persiehl, a Anatol Girs drukarni Bruckmanna z Monachium⁴⁷. Oprócz tego polskie książki drukowały m.in.: Buchdruck K. Sasse, Wullenwever Druckverlag, Berliner Druckhaus, Eichorn-Druck oraz Vöght z Ebingen⁴⁸. Zdarzały się też przypadki, w których Polacy przejmowali kontrolę nad pozostawioną bez opieki niemiecką drukarnią⁴⁹. Niektóre polskie wydawnictwa dysponowały także własnymi maszynami, co pozwalało im na pewne uniezależnienie się⁵⁰.

⁴⁶ Dane zaczerpnięte z wykazu publikacji Polskiego Związku Wychodźstwa Przymusowego w Hanowerze zamieszczonego w książce pt. *Akordy kamienne* wydanej w 1946 roku.

⁴⁷ S. DIPPEL: *O księgarzach...*, s. 183, A. KŁOSSOWSKI: *Anatol Girs – artysta książki*. Warszawa 1989, s. 46.

⁴⁸ *Polonica zagraniczne: bibliografia za okres od września 1939 do 1955 roku*. T. 1-4. Warszawa 1975-2003.

⁴⁹ Przykładem może być Wydawnictwo PZWP. Zob.: M. LURCZYŃSKI: *Awantura w Hanowerze...*, s. 121. Por. podrozdział III.3.

⁵⁰ Własną drukarnią dysponowało m.in. Wydawnictwo „Jutra Pracy”. Por.: *Nowy katalog Jutra*

Godną uwagi inicjatywą było uruchomienie *Drukarni Miejskiej w Maczkowie*. Brak maszyn drukarskich, części do nich, polskich czcionek do składu zecerskiego, papieru oraz wykwalifikowanej siły roboczej spowodował, że uruchomienie odpowiedniej drukarni wymagało czasu. Trudności te, nie przeszkodziły w zatrudnieniu w drukarni pracowników jeszcze przed oficjalnym rozpoczęciem przez nią pracy.

Na dzień 3 września 1946 roku kadra pracownicza obejmowała:

- kierownika drukarni – ppor. Tadeusza Trzebińskiego,
- zastępcę kierownika – por. Tadeusza Pazereę,
- intrologatora,
- stałego ucznia intrologatorskiego,
- stałego ucznia zecerskiego,
- chłopca sprzątającego⁵¹.

W połowie września 1946 roku kierownik zakupił polskie czcionki, zapewnił stałą dostawę papieru drukowego oraz zatrudnił zecera-amatora. W dalszym ciągu odczuwalne były braki odpowiednich fachowców. Przy uruchamianiu drukarni założono bowiem, że pracować w niej mogą wyłącznie Polacy. Uruchomienie oficjalnej i regularnej produkcji trzeba było nieco opóźnić, gdyż czekano także na dostawę wałków i farb drukarskich⁵².

Problemy związane z brakiem własnych drukarni wpływały na jakość szaty graficznej. Drukarnie niemieckie, a także nowo powstające instytucje polskie, często nie dysponowały czcionkami z polskimi znakami diakrytycznymi więc publikowały książki bez nich. Współpraca z niemieckim personelem drukarskim stwarzała kolejne problemy – zecerzy nie znający języka polskiego nie mogli przeprowadzić dokładnej korekty tekstu. Powodowało to wiele błędów w składzie oraz rodziło potrzebę wykonywania częstszej i dokładniejszej korekty. Choć najistotniejszy wpływ sytuacja ta miała na publikację dzienników i tygodników, opóźniała również wydawanie dokumentów zwartych. Aby przyspieszyć druk książek i rozwiązać problem braku zecerów znających język polski, drukowano metodą fotooffsetu lub bez odpowiednich korekt⁵³.

Dla rozwoju polskiego ruchu wydawniczego w tym czasie ważne więc było przygotowanie Polaków do pracy w drukarniach. W Maczkowie, gdzie funkcjonowała polska firma drukarska, uruchomiono kurs, mający przygotować do pracy m.in. przyszłych intrologatorów oraz zecerów. Pierwszy, rozpoczęty jeszcze w sierpniu 1946 roku, został przewidziany na 3 miesiące. Otwarcie szkolenia zecerskiego uzależnione było od uruchomienia drukarni, zatrudnienia profesjonalnego zecera i zdobycia zestawu polskich czcionek. Problemem okazało się zaopatrzenie kursantów w podręczniki. Organizator, którym był kierownik Drukarni Miejskiej w Maczkowie, starał się o zgromadzenie fachowej literatury⁵⁴.

Na co dzień wydawnictwa borykały się z trudnościami związanymi z zaopatrzeniem w papier, farby drukarskie czy inne materiały. Nie funkcjonowały jeszcze oficjalne

Pracy nr 5..., s. [1]. ZPU sygn. brak oraz podrozdział III.2.

⁵¹ *Pismo ppor. Tadeusza Trzebińskiego do por. Jerzego Grota-Kwaśniewskiego z dn. 3.IX.1946 r.*, s. 3. JPIA Nr zespołu 24, sygn. 70.

⁵² *Pismo Tadeusza Trzebińskiego do Wydziału Informacyjno-Prasowego Stałego Sekretariatu Spraw Polskich Zjednoczenia Polskiego z dn. 20/9-1946*, s. [1]. JPIA Nr zespołu 24, sygn. 70.

⁵³ S. DIPPEL: *O księgarzach...*, s. 183.

⁵⁴ *Pismo ppor. Tadeusza Trzebińskiego...*, s. 1. JPIA Nr zespołu 24, sygn. 70.

źródła nabywania tych komponentów i organizatorzy polskiej akcji wydawniczej musieli ich poszukiwać własnymi siłami⁵⁵. Papier najczęściej zdobywano na czarnym rynku, w zamian za papierosy, czekoladę, kawę czy alkohol⁵⁶. Istniała także możliwość wymiany makulatury i starej tektury na papier wydawniczy. W polskich ośrodkach w brytyjskiej strefie okupacyjnej przeprowadzono zbiórkę niepotrzebnego, starego papieru. Po przekazaniu makulatury do punktu zbiorczego w Osnabrück i dokonaniu wymiany poszczególne ośrodki biorące udział w zbiórce otrzymałyby przydział odpowiedniej ilości papieru przeznaczonego na działalność wydawniczą⁵⁷. Na oficjalnym rynku papier i inne materiały potrzebne w drukarni pojawiły się dopiero po reformie walutowej w 1948 roku⁵⁸.

Jerzy Klukowski podkreśla, że papier, który był wykorzystywany do publikacji polskich książek mimo swojej wysokiej ceny, był bardzo złej jakości⁵⁹. Do druku wykorzystywano zazwyczaj papier o znormalizowanych arkuszach o wymiarach 594 x 841 cm. Korzystano więc z formatów A4, A5, i A6, gdyż niestandardowe formaty powodowały zbyt dużą stratę cennego surowca⁶⁰.

Ukazujące się druki charakteryzowały się bardzo zróżnicowaną objętością. Wydawnictwa w swych wyborach programowych musiały brać pod uwagę oszczędność papieru, w pewnych okresach wpływ na te decyzje miały rozporządzenia władz alianckich, wprowadzające limity objętości publikowanych tytułów⁶¹. Większość ukazujących się w pierwszych latach po II wojnie światowej wydawnictw zwartych miało objętość mniejszą niż 64 strony. W *Bibliografii druków polskich wydanych w Niemczech Zachodnich w latach 1945-1950* zarejestrowano aż 577 takich pozycji, co daje 58,4% ogółu zarejestrowanych publikacji.

Wydawcy polskich książek w Niemczech Zachodnich w pierwszych latach po II wojnie światowej często decydowali się na druk książek na prawach rękopisu. Formuła taka jest umieszczana w książkach drukowanych w małym nakładzie i ograniczonym rozpowszechnianiu. Udało się znaleźć 39 pozycji, które opatrzone zostały taką uwagą.

Mimo trudności techniczno-organizacyjnych polscy wydawcy zabiegali o formę drukowanych dzieł, dobierając odpowiednią szatę graficzną. Przykładem może być Wydawnictwo PZWP z Hanoweru, które często swoje publikacje uzupełniało ilustracjami autorstwa Henryka Gecowa, a część tytułów drukowało na kredowym papierze. Staran-

⁵⁵ W. KOWALCZYK: *Szkolnictwo polskie w Niemczech...*, s. 184.

⁵⁶ A. KŁOSSOWSKI: *Anatol Girs...*, s. 44; A. NADOLNY: *Polskie wydawnictwa kościelne w Niemczech Zachodnich po II wojnie światowej*. „Tygodnik Powszechny” 1980, nr 35, s. 4.

⁵⁷ W prasie ukazało się następujące ogłoszenie: *Znane są powszechnie trudności przy zdobywaniu papieru na cele wydawnicze. Można je zmniejszyć, ponieważ istnieją możliwości wymiany papieru nieużytecznego i tektury na pewną ilość papieru wydawniczego. Apelujemy do wszystkich ośrodków polskich o zorganizowanie, o ile to jest możliwe, zbiórki starego papieru. Punktem zbiorczym jest Osnabrück. Bale papieru (po 25 lub 50 kg) należałoby zbierać okazjnie z poszczególnych ośrodków, a po dokonaniu wymiany przydzielana byłaby odpowiednia ilość papieru. Por.: *Zbiórka Papieru*. „Pismo Żołnierza” 1946, R. 2, nr 32, s. 8.*

⁵⁸ *Nowy katalog Jutra Pracy nr 5...*, s. [1]. ZPU sygn. brak.

⁵⁹ *Bibliografia druków polskich w amerykańskiej strefie okupacyjnej Niemiec: 29.IV.1945-1.II.1947*. Oprac. J. KLUKOWSKI. Dachau [i in.] 1947, s. 4. ZPU sygn. brak.

⁶⁰ Tamże.

⁶¹ Por. podrozdział III.3

nością wykonania swoich publikacji, zasłużyło na zamieszczane w prasie polskiej pochwały: *Jeśli chodzi o wydawnictwo, to przede wszystkim pragnę wyrazić podziw i uznanie za piękną szatę zewnętrzną wszystkich tomików, wydanych w Hanowerze*⁶². Chwalono również wygląd tomu pt. *Łuski syreny* tegoż wydawnictwa pisząc: *Tomik wydany jest bardzo starannie, strona graficzna bez zarzutu. W powodzi wydawnictw odbijanych zasługuje na żywe zainteresowanie*⁶³. Inną oficyną wydawniczą, która przykładła dużą wagę do wartości edytorskiej swoich druków była Oficyna Warszawska na Obczyźnie, zajmująca się drukiem książek artystycznych⁶⁴.

⁶² *Kilka słów o „Mein Kampf”*. „Droga: Czasopismo Polskiego Obozu Wojskowego w Northeim” 1945, R. 1, nr 5, s. 7.

⁶³ Rec.: „*Łuski Syreny*”/ *Jan Koprowski*. „Biuletyn Polski. Seesen” 1945, R. 1, nr 6, s. 4.

⁶⁴ Por. podrozdział III.2.

ROZDZIAŁ III

POLSKIE OFICYNY WYDAWNICZE

1. Typologia i topografia polskich instytucji wydawniczych¹

Wśród instytucji zajmujących się w zachodnich strefach okupacyjnych Niemiec produkcją wydawniczą wyróżnić można polskie organizacje społeczne, które powoływały komórki produkujące książki, zazwyczaj w celu finansowania działalności. Przykładem może być m.in. Centrala Szkolnictwa Polskiego w Niemczech. Oprócz tego funkcjonowały mniejsze instytucje, które w ramach swej struktury powoływały wydawnictwa, przygotowujące zazwyczaj ofertę książkową o szerszym profilu tematycznym. Do tego typu organizacji zaliczyć można m.in. Polski Związek Wychodźstwa Przymusowego z siedzibą w Hanowerze. Wśród polskich organizacji publikujących słowo drukowane znalazł się także Związek Harcerstwa Polskiego w Niemczech.

Wydawaniem książek zajmowały się także firmy prywatne uruchamiane przez polskich dipisów, którzy często jeszcze przed II wojną światową związani byli z działalnością wydawniczą. Przykładem może być Wydawnictwo „Strażnica” z Celle należące do Tadeusza Starczewskiego², czy Wydawnictwo Polskie Rudolfa Wegnera, mające swoją siedzibę w Norymberdze, prowadzone przez ppor. Tomasza Rybotyckiego. Często

¹ Typologia – podział elementów danego zbioru na podzbiory przez porównywanie ich z elementami uznanymi za typy wzorcowe dla tego zbioru. Cyt. za: B. BOJAR: *Słownik encyklopedyczny informacji, języków i systemów informacyjno-wyszukiwawczych*. Warszawa 2002, s. 283.

² Tadeusz Starczewski – ur. w 1911 roku w Łodzi, wydawca, księgarz, dziennikarz. Por.: *Antrag auf Erteilung einer Ausnahmegewilligung nach dem Gesetz zum Schutz des Einzelhandels*, s. [1]. *Aufträge auf Genehmigung von Einzelhandelsgewerbe*. Nr. 601-621 sygn. Amt 32 129.

także osoby prywatne decydowały się na druk swoich dzieł nakładem własnym. Czasem wydawcą konkretnego tytułu było kierownictwo obozu dla dipisów. W działalność wydawniczą włączały się także redakcje czasopism, które rozszerzały często swoją ofertę o pozycje książkowe. Na rynku pojawiły się książki drukowane przez jednostki wojska polskiego stacjonujące na terenie III Rzeszy oraz Polskie Kompanie Wartownicze. Należy także wspomnieć o Kościele katolickim, który instytucjonalnie włączył się w działalność wydawniczą³. Publikowania literatury religijnej i świeckiej podjęli się również sami księża, wydając tytuły własnym sumptem bądź zakładając własne prywatne wydawnictwa.

Na terenie brytyjskiej strefy okupacyjnej istniały dwa większe ośrodki wydawnicze. Pierwszy z nich to Hanower i jego okolice. Miały tam swoją siedzibę m.in.: Wydawnictwo Polskiego Związku Wychodźstwa Przymusowego w Hanowerze, uważane za największą polską oficynę wydawniczą w Niemczech⁴, Polski Ośrodek Kulturalno-Artystyczny, czy po zlikwidowaniu w 1947 roku tego pierwszego – ZP. Niedaleko Hanoweru, w Celle publikowali Tadeusz Starczewski, który założył Wydawnictwo „Strażnica” oraz Antoni Markiewicz. W miejscowościach tych ukazało się łącznie 212 pozycji, co daje aż 21,46% ogółu całej produkcji wydawniczej.

Drugim dużym centrum wydawniczym strefy brytyjskiej był Hamburg, który był siedzibą wydawnictwa Związku Polaków w Hamburgu, Wydawnictwa Książek Polskich Stefana Dippla oraz Domu Książki Polskiej ZWiDP. W strefie tej książka polska ukazywała się w ogółem 46 miejscowościach.

W pozostałych miastach zachodnich stref okupacyjnych Niemiec nie zaobserwowano zagęszczenia instytucji produkcji polskiej książki. Zazwyczaj siedzibę w nich miało tylko jedno, bądź dwa wydawnictwa. W amerykańskiej strefie polskie tytuły wydawane były w 40 miejscowościach, a we francuskiej tylko w 6 ośrodkach. Szczegółowe rozmieszczenie miejscowości, w których wydawano polskie książki pokazano na rysunku 1.

Ważniejsze polskie instytucje wydawnicze działające w zachodnich strefach okupacyjnych Niemiec w latach 1945-1950 oraz miejsca ich funkcjonowania podano w tabeli 4.

Jak wynika z zestawienia, siedziby polskich instytucji wydawniczych, uznawanych za ważniejsze funkcjonujące w badanym okresie, znajdowały się przede wszystkim na terytorium okupowanym przez Wielką Brytanię. Pozostałe działały w amerykańskiej strefie okupacyjnej Niemiec. Wśród mniejszych oficyn wydawniczych i organizacji drukujących polską książkę najmniej funkcjonowało we francuskiej strefie okupacyjnej Niemiec.

³ Np. Inspektorat Nauki Religii.

⁴ H. MUZIOŁ: *Polski ruch wydawniczy w Niemczech Zachodnich w latach 1945-1946*. „Tygodnik Powszechny” 1980, R. 34, nr 17, s. 5.

Rysunek 1.

Miejsca wydania polskich księzek w Niemczech Zachodnich w latach 1945-1950

Źródło: Oprac. własne na podstawie Bibliografii druków polskich wydanych w Niemczech Zachodnich w latach 1945-1950 (Aneks)

Tabela 4.

Ważniejsze polskie instytucje wydawnicze w zachodnich strefach okupacyjnych Niemiec

L.p.	Nazwa wydawnictwa	Miejsce funkcjonowania
1.	Centrala Szkolnictwa Polskiego w Niemczech	Lemförde [?]
2.	Dom Książki Polskiej	Stuttgart
3.	Inspektorat Nauki Religii	Badbergen
4.	Książnica Domu Polskiego	Hamburg
5.	Wydawnictwo „Jutra Pracy”	Lippstadt
6.	Wydawnictwo ks. Ignacego Rabsztyna	Schwäbisch-Gmünd/Lorch
7.	Wydawnictwo I Obozu Polskiego	Osnabrück
8.	Wydawnictwo Polskie R. Wegnera	Frankfurt nad Menem/ Norymberga
9.	Wydawnictwo Polskiego Związku Wychodźstwa Przymusowego	Hanower
10.	Wydawnictwo „Strażnica“	Celle

Źródło: Oprac. własne na podstawie *Bibliografii druków polskich wydanych w Niemczech Zachodnich w latach 1945-1950* (Aneks) oraz C. Luczak: *Polacy w Niemczech: 1945-1949*. Poznań 1993, s. 165; W. Kowalczyk: *Szkolnictwo polskie w Niemczech: 1945-1948*. Warszawa 1961, s. 188.

2. Prywatne instytucje wydawnicze

Prywatną działalność wydawniczą podejmowały przede wszystkim osoby, które jeszcze przed wojną, w Polsce, związane były z rynkiem księgarskim i wydawniczym. Oficyny prowadzone przez nie w Niemczech Zachodnich często zarówno nazwą, jak i profilem działalności nawiązywały do swoich polskich poprzedników. Do tego typu instytucji należała m.in. „Oficina Warszawska”⁵, którą wskrzesił do życia w Monachium jej pierwotny współzałożyciel, Anatol Girs. Aby zaznaczyć, że jest to kontynuacja działalności w zupełnie innych warunkach i w nowej siedzibie, zmienił nazwę firmy na „Oficinę Warszawską na Obczyźnie”. W wersji niemieckojęzycznej – *Oficina Warszawska im Ausland* oraz anglojęzycznej – *Oficina Warszawska Abroad*. Modyfikacji uległ także jej sygnet wydawniczy, do którego Girs dodał ornament gałęzi mający symbolizować drzewo zrąbane, które odrasta. Po wiadomości o śmierci jego rodziny uzupełnił go także o lewą rękę w zbroi z mieczem⁶.

Zarówno w Polsce, jak i w Niemczech A. Girs zajmował się wydawaniem książek artystycznych. Pierwszą opublikowaną po II wojnie światowej książką był zbiorek

⁵ Założona przez Bolesława Barcza – artystę rzeźbiarza oraz grafika Anatola Girs pracownia graficzna. Działała w Warszawie w latach 1931-1939 początkowo pod nazwą *Atelier Girs-Barcz*. Zob: *Encyklopedia wiedzy o książce*. Wrocław [i in.] 1977, s.796.

⁶ A. KŁOSSOWSKI: *Anatol Girs – artysta książki*. Warszawa 1989, s. 44-45.

poezji Tadeusza Borowskiego⁷ pt. *Imiona nurtu*, który ukazał się jeszcze w listopadzie 1945 roku⁸. Drukarnia, w której ten tytuł został wyłoczony, zaproponowała Girsowi pośrednictwo w zakupie szlachetnych papierów, co umożliwiło mu przygotowanie kolejnych dzieł. Na szczególną uwagę zarówno ze względu na treść jak również formę i szatę graficzną zasłużyła książka pt. *Byliśmy w Oświęcimiu* – zbiorek opowiadań obozowych napisanych przez Janusza Nel Siedleckiego, Krystyna Olszewskiego i T. Borowskiego. Część nakładu oprawiono w oryginalne pasiaki z ubrań więziennych z naszytym czerwonym trójkątem i wpisaną w niego literą „P”, symbolizującym w Auschwitz polskich więźniów politycznych. Przez niektóre okładki przepleciono dodatkowo drut kolczasty, a egzemplarz należący do Girsy oprawiono w skórę z esesmańskiego płaszcza⁹.

Niestety druki „Oficyny Warszawskiej na Obczyźnie” nie cieszyły się dużym zainteresowaniem. Jednym z powodów był bojkot książek T. Borowskiego, po tym jak pisarz wrócił do Polski i okazał poparcie rządowi warszawskiemu¹⁰. Po wyemigrowaniu A. Girsy do Stanów Zjednoczonych okazało się, że nie może on ze względu na sytuację finansową pokryć kosztów magazynowania książek wyprodukowanych przez „Oficynę Warszawską na Obczyźnie”, dlatego też zdecydował o ich zniszczeniu. Po jakim czasie również za oceanem podjął działalność wydawniczą.

Kontynuacją przedwojennej działalności edytorskiej zajmowało się w Niemczech także Wydawnictwo Polskie R. Wegnera. Pierwotnie powstało ono w Poznaniu, a po wybuchu II wojny światowej zostało przeniesione do Warszawy. Po śmierci Rudolfa Wegnera w 1941 roku, firmę odziedziczyła jego żona Wanda oraz córka Irena, kierująca od 1938 roku działem książek dla dzieci i młodzieży. Jej mąż, Tomasz Rybotycki był również związany z działalnością oficyny – upatrywano w nim kontynuatora działalności Rudolfa Wegnera. Rybotycki był wojskowym, w trakcie kompanii wrześnieowej dowodził 57 Pułkiem Piechoty, a po bitwie pod Bzurą został wzięty do niewoli i wywieziony do obozu jenieckiego w Murnau¹¹. Już w trakcie niewoli snuł plany dotyczące powojennej działalności wydawniczej, a także zorganizował odczyty księgoznawcze

⁷ Tadeusz Borowski (1922-1951), poeta, prozaik, publicysta, W 1943 roku aresztowany i osadzony na Pawiaku, więzień obozów koncentracyjnych Auschwitz, Dautmergen, Dachau-Allach. Po wyzwoleniu przebywał w obozie dla dipisów w Freimannie, pracował w Biurze Poszukiwania Rodziny i Komitecie Polskiego Czerwonego Krzyża w Monachium, w 1946 roku wrócił do Polski. Por.: A. Sz.: *Borowski Tadeusz. W: Współcześni polscy pisarze i badacze literatury: słownik biobibliograficzny*. Oprac. zespół pod red. J. CZACHOWSKIEJ i A. SZAŁAGAN. T. 1, A-B. Warszawa 1994, s. 217-220.

⁸ Wstęp do tej pozycji napisał Wincenty Mackiewicz, a szatę graficzną opracował A. Girs. W książce umieszczono następujący kolofon:

*1 powojenna publikacja Oficyny Warszawskiej, która założona w 1938 roku przez Anatola Grisa i Bolesława Barcza w Warszawie, została spalona w powstaniu Warszawskim 1944 roku, podczas którego zginął Bolesław Barcz. Praca twórcy wierszy, Tadeusza Borowskiego, Wincentego Mackiewicza, autora przedmowy krytycznej oraz Anatola Grisa, grafika typografa z Warszawy, rozpoczęta natychmiast po uwolnieniu ich z obozu koncentracyjnego Dachau-Allach przez Wojska 7 Armii Amerykańskiej, została ukończona 11 listopada 1945 roku. Odbito w drukarni monachijskiej F. Bruckmanna 3000 egz. numerowanych, czcionką Weiss Antiqua 12 punktów oraz 25 egz. na papierze imit. jap. zaopatrzonych numeracją rzymską i podpisanych przez poetę oraz autora szaty graficznej. T. BOROWSKI: *Imiona nurtu*. Monachium 1945; A. KŁOSSOWSKI: *Anatol Girs...*, s. 45.*

⁹ A. KŁOSSOWSKI: *Anatol Girs...*, s. 49.

¹⁰ Np. z całego dziesięcioletniego nakładu *Byliśmy w Oświęcimiu* sprzedano tylko 100 egzemplarzy. Por.: Tamże, s. 48, 51.

¹¹ A. MICHALEWSKA: *Działalność wydawnicza Tomasza Rybotyckiego*. „Roczniki Biblioteczne” 1994, R. 38, z. 1/2, s. 195-196.

i wystawę książek¹². Po zakończeniu wojny znalazł się w amerykańskiej strefie okupacyjnej i pracował jako oficer łącznikowy Polskiej Misji Wojskowej we Frankfurcie nad Menem. Krótko po zakończeniu wojny, w listopadzie 1945 roku, w Niemczech znalazły się także jego żona Irena oraz teściowa Wanda. Obserwując brak książek polskich małżeństwo Rybotyckich zdecydowało się na wznowienie działalności wydawniczej w Niemczech. Zaproponowali oni prawa wydawnicze do pozycji opublikowanych przez Wydawnictwo Polskie R. Wegnera oraz własną pomoc w ich wydaniu, w zamian za pozwolenie na druk, którą musiały wydać władze amerykańskie oraz Organizacja Narodów Zjednoczonych do Spraw Pomocy i Odbudowy. W ten sposób udało się otrzymać zgodę oraz przydział papieru. Aby zorganizować powzięte zamierzenie przy Polskiej Misji Wojskowej powołano do życia komórkę wydawniczą pod nazwą „Welfare § Printing Team”, której kierownikiem został Tomasz Rybotycki. Jak podaje Anna Michalewska, oficyna pod nazwą Wydawnictwo Polskie R. Wegnera produkcję książek zaczęła dopiero na początku 1946 roku, jednak bibliografie poloników z omawianego okresu rejestrują tytuły, które instytucja ta wydała już w 1945 roku¹³. Po uznaniu przez państwa zachodnie rządu warszawskiego, Rybotyccy zostali zmuszeni do opuszczenia Niemiec. Wyjechali przez Paryż do Londynu. Jednak jeszcze w czasie pobytu w Paryżu T. Rybotycki jeździł do Norymbergii, aby dopilnować druku książek, rozpoczętego jeszcze przed wyjazdem¹⁴.

Ocenia się, że było to jedno z większych polskich wydawnictw funkcjonujących w Niemczech w pierwszych latach po II wojnie światowej. Świadczy o tym fakt, że „Welfare § Printing Team” wyprodukował i rozprowadził 100 000 egzemplarzy książek. Przede wszystkim były to książki oświatowe, które wśród polskich instytucji i dipisów rozdzielały m.in. Polski Czerwony Krzyż, Związek Chrześcijańskiej Młodzieży Męskiej i UNRRA¹⁵.

Profil drukowanych przez Wydawnictwo Polskie R. Wegnera w Norymberdze książek nie zmienił się diametralnie w stosunku do repertuaru drukowanego przez firmę w Polsce. Korzystano bowiem z tytułów, do których prawo własności miało wydawnictwo. Przedrukowywano książki, które T. Rybotycki otrzymywał od żony w trakcie pobytu w Murnau. Wprowadzono do oferty także nowe pozycje. Jeszcze w niewoli powstał pomysł przygotowania przez trzech więźniów obozu, z wykształcenia nauczycieli, podręcznika, który będzie wykorzystywany po wojnie. W ten sposób powstał *Elementarz i czytanka dla I i II klasy szkół powszechnych* autorstwa Jaśka, Szczepańskiego i Lisowskiego wydany w 1947 roku. Asortyment wydawnictwa wzbogacały także inne podręczniki, słowniki i samouczki do nauki języka angielskiego oraz modlitewniki¹⁶.

Prywatne oficyny zakładali także inni przedwojenni drukarze i wydawcy, nie nawiązując jednak w ich nazwie do wcześniejszej działalności. Od razu po otrzymaniu informacji o organizowaniu polskiego ruchu wydawniczego w Niemczech Zachodnich, w jego tworzenie włączył się S. Dippel. Początkowo pracował jako drukarz i kolporter „Słowa Polskiego” – gazetki obozowej w Delmenhorst. Jednak usłyszawszy, że swoją

¹² Wystawa przedstawiała książki wysłane mu przez jego żonę. Były to pozycje Wydawnictwa Polskiego R. Wegnera i po zakończeniu wojny posłużyły jako wzorce publikacji drukowanych w Niemczech.

¹³ Por. dane w Aneksie z informacją: A. MICHALEWSKA: *Działalność wydawnicza...*, s. 197.

¹⁴ Tamże, s. 199.

¹⁵ Tamże.

¹⁶ Tamże s. 196-197.

działalność rozpoczęło wiele polskich wydawnictw nawiązała z nimi kontakt i obserwo-
wała ich poczynania. Jego spostrzeżenia spowodowały, że zorganizował zjazd wydawców,
na którym zapadła decyzja o utworzeniu ZWiDP¹⁷. W jego trakcie Dippel otrzymał
propozycję współpracy ze ZPwH. Po załatwieniu odpowiednich zezwoleń przeprowa-
dził się do Hamburga, gdzie objął kierownictwo Wydziału Wydawniczego ZPwH. Jego
praca na rzecz Związku była społeczna, w związku z czym pozwolono mu wykorzy-
stywać maszyny drukarskie także do prywatnej działalności wydawniczej. W ten spo-
sób narodziło się prywatne przedsiębiorstwo o nazwie Wydawnictwo Książek Polskich
w Hamburgu, które zajęło się przedrukiem najbardziej poszukiwanych tytułów literatu-
ry polskiej przeznaczonych dla młodzieży. Pierwszą książką, która ukazała się jego na-
kładem był *Katechizm polskiego dziecka* autorstwa Władysława Bełzy¹⁸. Kolejne wzorce
do przedruku sprowadzane były z Londynu. Dippel czekał m.in. na egzemplarze *O kra-
snoludkach i sierotce Marysi* Marii Konopnickiej, *Placówki* Bolesława Prusa, *W pustyni
i w puszczy* Henryka Sienkiewicza oraz *Wiernej rzeki* Stefana Żeromskiego. Nim jednak
dotarły one z zagranicy, nakładem Wydawnictwa Książek Polskich w Hamburgu uka-
zały się *Zasady pisowni polskiej i interpunkcji ze słownikiem ortograficznym* Stanisława
Jodłowskiego i Witolda Taszyckiego¹⁹. Indywidualna działalność wydawnicza S. Dippla
nie trwała długo, bowiem po powołaniu do życia ZWiDP zdecydował o zaniechaniu
własnych projektów na rzecz czasochłonnej pracy w ZPwH i ZWiDP.

Prywatną firmę wydawniczą uruchomił także T. Starczewski - wydawca, księgarz
i dziennikarz pochodzący i prowadzący swoją wcześniejszą działalność zawodową
w Łodzi. Założył on funkcjonujące w Celle Wydawnictwo „Strażnica”²⁰.

Do prywatnych firm drukujących polskie książki zaliczyć można także redakcje
polskich czasopism działające w zachodnich strefach okupacyjnych Niemiec, które
często uzupełniały ofertę prasową o pozycje książkowe. Przykładem może być Wy-
dawnictwo „Jutra Pracy” z Lippstadt. Początkowo przedsiębiorstwo to przygotowywa-
ło tygodnik obozowy w ośrodku polskim w Köln-Mülheim. Było to pismo polemiczne,
które występowało przeciwko istniejącemu urzędowemu tygodnikowi obozowemu.
W miarę upływu czasu i rozrastania się firmy zajęto się także drukiem książek oraz
pisemek dla dzieci i młodzieży m.in.: „Młodego Polaka” oraz „Płomyczka Szczęścia”²¹.
Całkowita zmiana profilu działalności i rezygnacja z edycji czasopisma, związana była
z coraz większymi utrudnieniami czynionymi przez władze alianckie. Po przeniesieniu
tygodnika do Knechtsteden zaprzestano już jego wydawania. Zmieniono profil firmy
i rozwinęto działalność stricte związaną z wydawaniem książek. Zadanie to ułatwiło
także funkcjonowanie w nowej siedzibie dobrze wyposażonej drukarni. W ten sposób
nakładem Wydawnictwa „Jutra Pracy” ukazały się pierwsze polskie nowele. Po jakimś
czasie siedzibę firmy przeniesiono do Lippstadt²².

¹⁷ Bliższe informacje o tej organizacji w podrozdziale II.1.

¹⁸ We wstępie z 11 listopada 1945 roku do tej pozycji czytamy:

*Rozpoczynając swą działalność za granicami kraju przystępujemy do wydawania książek polskich
odpowiednich dla każdego czytelnika. Przede wszystkim drukować będziemy utwory literatury polskiej,
oraz dzieła popularno-naukowe.*

¹⁹ Poz. 249 w Aneksie.

²⁰ *Bescheinigung über die Anmeldung eines Gewerbebetriebes aus 2. April 1948, s. [1]. Aufträge auf
Genehmigung von Einzelhandelsgewerbe. Nr. 601-621 sygn. Amt 32 129.*

²¹ *Nowy katalog Jutra Pracy* [niebieski]. Lippstadt 1947, s. 2. ZPU sygn. brak.

²² Tamże.

3. Działalność wydawnicza polskich organizacji

Wydawania książek podejmowały się polskie organizacje i stowarzyszenia. Część z nich powołała w swojej strukturze organizacyjnej specjalistyczne komórki produkujące książki. Powstałe publikacje zazwyczaj przeznaczone były na finansowanie działalności statutowej danej organizacji. Większe i silniejsze z nich zakładały wydawnictwa przygotowujące zazwyczaj szerszą ofertę książkową, mniejsze organizacje decydowały się na druk własnym nakładem zaledwie kilku tytułów.

Tabela 5.

Wykaz publikacji wydanych przez Centralę Szkolnictwa Polskiego w Niemczech w okresie od sierpnia 1945 do sierpnia 1946 roku, z wyłączeniem programów nauczania*

Autor	Tytuł	Nakład
-	<i>Pisownia polska</i>	b.d.
Balicki, Maykowski	<i>Mówią wieki (podręcznik dla kl. I, II, III, IV gimnazjum)</i>	b.d.
Falski M.	<i>Elementarz</i>	8 100
Falski M.	<i>Pierwsza czytanka</i>	3 000
Gajówna D.	<i>Przyroda żywa</i>	b.d.
Klemensiewicz Z.	<i>Język polski dla szkoły powszechnej</i>	2 000
Klemensiewicz Z.	<i>Język polski na kl. I gimnazjum</i>	5 800
Klemensiewicz Z.	<i>Język polski na kl. II gimnazjum</i>	
Klemensiewicz Z.	<i>Język polski na kl. III gimnazjum</i>	
Klemensiewicz Z.	<i>Język polski na kl. IV gimnazjum</i>	
Kubski B., Kotarbiński T.	<i>Czytanka dla kl. III szkoły powszechnej</i>	b.d.
Leśniak K.	<i>Wypisy naukowe</i>	b.d.
Lewicki A.	<i>Historia Polski</i>	b.d.
Pasierbiński T.	<i>O pracy inspektora szkolnego</i>	b.d.
Poźniak W.	<i>Śpiewnik</i>	b.d.
Rusiecki A. M., Zarzecki A.	<i>Arytmetyka dla kl. I</i>	15 000
Rusiecki A. M., Zarzecki A.	<i>Arytmetyka dla kl. II</i>	
Rusiecki A. M., Zarzecki A.	<i>Arytmetyka dla kl. III</i>	
Słomkowski K.	<i>Nasze pieśni</i>	b.d.
Szober St.	<i>Gramatyka dla kl. VII</i>	2 000
Szober St., Bogucka C.	<i>Nauka pisowni dla szkoły powszechnej</i>	13 500
Taszycki W.	<i>Słownik ortograficzny</i>	15 000
Tync, Gołąbek, Daszyńska	<i>Nasze miasto – czytanka na klasę drugą szkoły powszechnej</i>	1 500

Źródło: Oprac. własne na podstawie W. Kowalczyk: *Szkolnictwo polskie w Niemczech: 1945-1948*. Warszawa 1961, s. 188.

* Wymienione w tabeli wydawnictwa CSzP podaje W. Kowalczyk. Jednak w *Bibliografii druków polskich wydanych w Niemczech Zachodnich w latach 1945-1950* (Aneks) w adresie wydawniczym tych pozycji wymieniono inne firmy wydawnicze. Powodów takiej sytuacji można dopatrywać się we współpracy Centrali z innymi instytucjami produkującymi polską książkę w Niemczech. Najprawdopodobniej one zostały wymienione jako wydawcy, a CSzP płaciła tylko za druk.

Do największych organizacji zajmujących się drukiem książek zaliczyć można Centralę Szkolnictwa Polskiego w Niemczech. Zaopatrywała ona w programy i podręczniki szkolne polskich uczniów. Z funduszy zbieranych na ten cel zlecany był druk potrzebnych tytułów w innych oficynach, ale również sama CSzP prowadziła bardzo prężną działalność wydawniczą. Jak podaje W. Kowalczyk w okresie od sierpnia 1945 roku do sierpnia 1946 roku organizacja ta wydała książki przeznaczone dla uczniów szkół podstawowych, a także średnich szkół ogólnokształcących o łącznym nakładzie ok. 200 000 egzemplarzy²³. Na liczbę tę złożyło się ok. 30 tytułów programów dla różnego typu szkół: podstawowych, średnich ogólnokształcących i liceum pedagogicznego oraz innych podręczników wykorzystywanych w nauce szkolnej. Tytuły i wysokość nakładów wydawnictw podręcznikowych podano w tabeli 5.

Według zestawienia wydano 23 tytuły podręczników z różnych dziedzin m.in. języka polskiego, matematyki, czy historii. Nakłady wydawanych książek znacznie się od siebie różniły, wahając się od 1 500 do 15 000 egzemplarzy. Należy także zauważyć, że w początkowym okresie organizowana polskiego szkolnictwa w Niemczech największy nacisk stawiano na przygotowanie pomocy naukowych dla nauczycieli języka polskiego. Wydano aż 12 różnych podręczników do nauki czytania, pisania oraz do gramatyki i ortografii. Ich uzupełnieniem stały się 3 pozycje przeznaczone do nauki matematyki oraz 2 – do historii.

Po zakończeniu II wojny światowej swoją działalność wznowił także Związek Polaków w Hamburgu, a w jego ramach Wydział Prasowy i Wydawniczy. Pracę w nim koordynowali S. Dippel oraz Bogdan Kędziński. Analizując zapotrzebowanie rynku skupiono się na wydawaniu pozycji potrzebnych do nauki w szkołach podstawowych i liceum technicznym oraz literatury na potrzeby Kościoła katolickiego. Wiele z tych tytułów szybko zostało wyczerpanych i musiano je wznawiać. Wydawnictwa książkowe tej organizacji osiągnęły łączny nakład ponad 100 000 egzemplarzy²⁴.

W Hamburgu własną oficynę założyło także Zrzeszenie Wydawców i Dziennikarzy Polskich w Niemczech. Nosila ona nazwę Domu Książki Polskiej, a jako jej miejsce funkcjonowania przyjęto trzy miasta: Bremę, Hamburg i Lubekę.

Organizacją, która uruchomiła uznawane za najlepiej funkcjonujące polskie wydawnictwo w powojennych Niemczech był Polski Związek Wychodźstwa Przemysłowego. Pomysłodawcami i inicjatorami rozpoczęcia działalności edytorskiej przez PZWP byli ks. Józef Nowak²⁵, Mieczysław Lurczyński oraz inżynier Leopold Reinel²⁶. Świadomość wzmożonych potrzeb czytelniczych Polaków spowodowała, że

²³ W. KOWALCZYK: *Szkolnictwo polskie w Niemczech: 1945-1948*. Warszawa 1961, s. 187-188.

²⁴ A. NADOLNY: *Sto lat polskiego duszpasterstwa w Hamburgu: 1891-1991*. Hamburg 1992, s. 152.

²⁵ Przewodniczący PZWP ks. J. Nowak urodził się 17 grudnia 1913 roku w mieście Horoszki Wielkie koło Konstantynowa. We wrześniu 1939 roku został dobrowolnie kapelanem Wojska Polskiego, później Armii Krajowej. Od 1943 roku pełnił funkcję duszpasterza polskich robotników przemysłowych w Niemczech. Został aresztowany w Westfalii 26 kwietnia 1944 roku. Początkowo więziony w Kassel, Welheide i Brauweiler, później w obozach koncentracyjnych Buchenwald oraz Eschershausen. Uciekł z transportu ewakuacyjnego 9 kwietnia 1945 roku. Por.: Nowak Józef. W: W. JACEWICZ, J. WOŚ: *Martyrologium polskiego duchowieństwa rzymskokatolickiego pod okupacją hitlerowską w latach 1939-1945*. Z. 2. Warszawa 1977, s. 86.

²⁶ M. IURCZYŃSKI: *Awantura w Hanowerze*. „Kultura” 1971, nr 4, s. 121; [B. KLIMASZEWSKI]: *Lurczyński Mieczysław (1907)*. W: B. KLIMASZEWSKI, E. R. NOWAKOWSKA, W. WYSKIEL: *Mały słownik pisarzy polskich na obczyźnie 1939-1980: praca zbiorowa*. Pod red. B. KLIMASZEWSKIEGO. Warszawa 1992, s. 208.

gdy wiosną 1945 roku M. Lurczyński otrzymał informację o niezniszczonej, gotowej do pracy drukarni, zrodził się pomysł stworzenia wydawnictwa. Drukarnia mieściła się na Ostfeldstrasse 33, na przedmieściach Hanoweru w dzielnicy Kirchrode, a jej prawowitym właścicielem był Theodor Oppermann²⁷. Oprócz dwóch pomieszczeń, w których znajdowały się maszyny drukarskie, dysponowała m.in. introligatornią oraz zecernią. Przedsiębiorstwo nie mogło rozpocząć pracy ze względu na zakaz druku, który obowiązywał w strefie brytyjskiej. Jakkolwiek rozporządzenie to dotyczyło również Polaków, pomysłodawcy powołania do życia Wydawnictwa uznali jednak, że alian-ci nie będą go przestrzegać w stosunku do poszkodowanych przez wojnę sprzymierzeńców²⁸. Z takim przeświadczeniem założyciele Wydawnictwa PZWP wydzierżawili drukarnię Oppermanna firmie drukarskiej E. Engelbrecht. Początkowo ze względu na brak wzorców potrzebnych do przedruków wydawano teksty autorstwa M. Lurczyńskiego, który oddał je do dyspozycji Wydawnictwa. I tak pierwszą wydaną książką był zbiorek sonetów *Łuski syreny*. Tomik ukazał się drukiem w maju 1945 roku i przez autora został uznany za pierwszą powojenną polską książkę, która wyszła na terenie Niemiec²⁹. Pozycję wydaną w nakładzie 1 000 egzemplarzy, sprzedano w ciągu jednego dnia³⁰. Dwa kolejne wydania cieszyły się podobnym zainteresowaniem. W międzyczasie wydawcom udało się zdobyć następny tekst do druku: *Historię Polski* autorstwa Tadeusza Bornholza³¹. Wydrukowano tę książkę w nakładzie 10 000 egzemplarzy. Później wpadał im w ręce niekompletny *Elementarz* Falskiego³². Uzupełnieniem brakujących stron zajęł się M. Lurczyński i 50 000 egzemplarzy tej książki mogło opuścić prasy drukarskie. W kolejnych latach Wydawnictwo rozwijało się bardzo prężnie, pojawiały się nowe tytuły w jego ofercie. Jak wspomina Lurczyński:

Po upływie roku mieliśmy 80 pozycji, które, już w powolniejszym tempie, wzrastały ciągle w roku 1947 i 1948, dochodząc jednak, o ile mnie pamięć nie myli [...] do 116 tytułów³³.

Według innych źródeł do sierpnia 1946 roku nakładem PZWP ukazało się ponad 100 tytułów³⁴, a ogółem w latach 1945-1947 opublikowano 200 tytułów³⁵. Dane te są szacunkowe i różnią się znacznie, co wynika zapewne z trudności z dotarciem do wszystkich publikacji tego wydawnictwa.

W trakcie swej działalności Wydawnictwo PZWP borykało się z licznymi problemami. Przede wszystkim trudność sprawiał brak zezwolenia na działalność wydawniczą PZWP. Na początku kontrole aliantów i ich zapytania o zezwolenia oraz źródła pochodzenia papieru udawano się pozostawiać bez odpowiedzi, argumentując zawsze zezwoleniem od Brytyjczyków przed Amerykanami i odwrotnie. Zabiegi te udawały

²⁷ Lurczyński wspomina o Hennemanie, jednak informacje te nie pokrywają się z danymi z protokołu spisane go w trakcie przejścia drukarni, gdzie jako właściciel drukarni figuruje Oppermann. Por.: M. LURCZYŃSKI: *Awantura w Hanowerze...*, s. 121; *Protokół zdawczo-odbiorczy*, s. [1-2]. ZPU sygn. brak.

²⁸ M. LURCZYŃSKI: *Awantura w Hanowerze...*, s. 121.

²⁹ Tamże, s. 122.

³⁰ Tamże.

³¹ Poz. 56 w Aneksie.

³² Poz. 141 w Aneksie.

³³ M. LURCZYŃSKI: *Awantura w Hanowerze...*, s. 123.

³⁴ H. MUZIOŁ: *Polski ruch wydawniczy...*, s. 5.

³⁵ J. ZABIŁSKA: *Instytucje i firmy wydawnicze – oficyny drukarskie*. W: *Literatura polska na obczyźnie 1940-1960: praca zbiorowa*. T. 2. Pod red. T. TERLECKIEGO. Londyn 1965, s. 560.

się, gdyż obaj sojusznicy nie chcieli się wzajemnie kontrolować³⁶. Gdy jednak Hanower znalazł się w wyłącznej strefie wpływów brytyjskich, wymyślony fortel, poparty jeszcze argumentem o potrzebach kulturalnych Polaków na terenie Niemiec przestał wystarczać. Związek dostał zakaz wydawania pozycji obszerniejszych niż 30 stron³⁷. Rozporządzenie to zapoczątkowało okres publikowania w wydawnictwie broszurek, w których każdy centymetr kartki był zadrukowany malutką czcionką. W ten oto sposób ukazały się dzieła wielu największych polskich autorów. Po jakimś jednak czasie udało się przekupić urzędnika UNRRY, który udzielił zezwolenia na publikację większej objętościowo pozycji *Monter elektryk* autorstwa Mieczysława Pożaryskiego³⁸.

Obok tych organizacyjnych problemów, które licznymi wysiłkami założycieli udawało się przezwyciężyć, wydawnictwo odnosiło liczne sukcesy, jego publikacje cieszyły się ogromnym zainteresowaniem, wszystkie nakłady rozchodziły się błyskawicznie, wiele zostało wyczerpanych, kilka tytułów doczekało się wznowień. Chlubna i owocna działalność wydawnicza PZWP trwająca nieprzerwanie od 1945 roku zaczynała jednak przeżywać kryzys. Założyciele mieli duże trudności z radzeniem sobie z władzami alianckimi oraz z UNRRA. Coraz większym problemem była dewaluacja marki. Także rodzina byłego właściciela przejętej przez PZWP drukarni wysuwała roszczenia majątkowe, a znaczenie Wydawnictwa malało z utratą przez nie czytelników. Rozpoczęła się bowiem długo oczekiwana repatriacja do Polski, wiele osób decydowało się także na wyjazd na zachód Europy.

Założyciele wydawnictwa także opuszczali terytorium Niemiec. Ksiądz J. Nowak, który początkowo po oswobodzeniu był duszpasterzem w dekanacie 30 Korpusu w Hanowerze, został delegatem polskiego duszpasterstwa przy Misji Watykańskiej w Bergen-Belsen i Bonn, co uniemożliwiło mu pracę w PZWP. W czerwcu 1947 roku powrócił on do Polski. M. Lurczyński zdecydował się na dalszą emigrację, w 1949 roku osiadł z żoną na stałe w Paryżu³⁹.

Ostatecznie Polski Związek Wychodźstwa Przymusowego w Hanowerze decyzją Oddziału Zarządu Wojskowego (Military Government Detachment) 102 z dnia 4 czerwca 1947 roku został rozwiązany. Jako powód podano *antyrepatriacyjne nastawienie Komitetu*⁴⁰. Majątek przekazano ZP Strefy Brytyjskiej w Bramsche, a jego likwidatorem został, trzeci założyciel PZWP – Reinelt⁴¹. Powołano go także na stanowisko Delegata ZP w Hanowerze. Do jego obowiązków należało *sprawowanie kontroli i nadzoru nad instytucjami Zjednoczenia Polskiego w Hanowerze*⁴².

ZP zdecydowało, że po rozwiązaniu PZWP w miejsce funkcjonującego wcześniej Wydawnictwa i Księgarni powołana zostanie instytucja pod nazwą Księgarnia Społeczna w Hanowerze. Zatrudniać ona miała 3 osoby obsługujące księgarnię – kierownika, pomocnika i maszynistkę oraz 2 pracujące w wydawnictwie – kierownika

³⁶ M. LURCZYŃSKI: *Awantura w Hanowerze...*, s. 125.

³⁷ Tamże.

³⁸ Tamże.

³⁹ [B. KLIMASZEWSKI]: *Lurczyński Mieczysław...* W: B. KLIMASZEWSKI, E. R. NOWAKOWSKA, W. WYSKIEL: *Mały słownik pisarzy polskich ...*, s. 208.

⁴⁰ *Pismo Polskiego Związku Wychodźstwa Przymusowego do Prezydium Zjednoczenia Polskiego w Bramsche z dnia 6.6.1947*, s. [1]. ZPU sygn. brak.

⁴¹ Tamże; *Protokół z konferencji odbytej w dniu 13.VIII.47 w Bramsche...*, s. [1]. ZPU sygn. brak.

⁴² *Notatka z wyjazdu do Hanoweru w dniach 24 i 25 czerwca 1947*, s. [1-2]. ZPU sygn. brak.

i korektora. Program wydawniczy miał być uzgadniany ze Stałym Sekretariatem ZP⁴³, ale najprawdopodobniej w pracy wydawniczej ZP korzystano z wzorców przygotowanych przez Wydawnictwo PZWP.

Oferta wydawnicza PZWP była bardzo różnorodna. Publikowano zarówno dzieła klasyków literatury polskiej, jak i twórców emigracyjnych. Współpraca z CSZP zaowocowała także podręcznikami szkolnymi, czytankami i lekturami drukowanymi przez wydawnictwo na potrzeby każdego poziomu kształcenia. Ukazywała się również literatura popularno-naukowa oraz książki o profilu zawodowym, przeznaczone dla szkolnictwa zawodowego. Często sięgano po literaturę religijną. Wydawnictwo PZWP powołało do życia serię poetycką, którą nazwano Biblioteką Kameny. W jej ramach publikowano dorobek pisarzy polskich i obcych.

4. Działalność wydawnicza Kościoła katolickiego

Kościół katolicki funkcjonujący w Niemczech Zachodnich po II wojnie światowej odegrał dużą rolę w tworzeniu książek wykorzystywanych w posłudze kapłańskiej, a także na potrzeby Polaków zamieszkujących obozy. W działalność wydawniczą włączył się instytucjonalnie poprzez powołanie w swoich strukturach jednostek odpowiedzialnych za druk polskich książek. Powstawały jednak także prywatne instytucje wydawnicze samodzielnie zakładane przez księży, bądź redakcje czasopism religijnych. Działalność instytucjonalna Kościoła katolickiego związana była przede wszystkim z powołaniem do życia Kurii Biskupiej w Niemczech. Kontrolowała ona bowiem funkcjonowanie każdego prywatnego religijnego ośrodka wydawniczego, a także udzielała aprobaty każdemu nowo opublikowanemu tytułowi. Często same wydawnictwa korzystały z pomocy Kurii w prowadzeniu swojej działalności⁴⁴, a ona uświadamiając sobie zapotrzebowanie na literaturę religijną w języku polskim wydawała książki własnym sumptem. Pierwszą pozycją, którą zdecydowano się wydrukować był katechizm. Jego przygotowanie zainicjowano już w lipcu 1945 roku. Biskup J. Gawlina jako osobę odpowiedzialną za to przedsięwzięcie wybrał ks. Dobromira Ziarniaka⁴⁵. *Katechizm rzymskokatolicki* ukazał się w październiku 1945 roku. Był to przedruk przedwojennego katechizmu diecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej, a wydrukowany został w Augsburgu, gdzie funkcjonowała drukarnia z polskim zestawem czcionek. Nakład tej publikacji szybko się rozszedł, dlatego zdecydowano się na wznowienia. Katechizm rozprowadzono w trzech kolejnych wydaniach w łącznym nakładzie 55 000 egzemplarzy⁴⁶. Obok katechizmu godne odnotowania są także 2 zeszyty, zawierające kazania, które ukazały się w nakładzie 1200 egzemplarzy⁴⁷.

⁴³ Tamże.

⁴⁴ A. NADOLNY: *Opieka duszpasterska...*, s. 93.

⁴⁵ Ks. Dobromir Ziarniak – urodzony w 1906 roku, proboszcz parafii Brześć, przyjął święcenia kapłańskie w 1931 roku. Aresztowany w 1939 roku i więziony w Inowrocławiu, Świeciu, Górnej Grupie, Gdańsku-Nowym. Więzień obozów koncentracyjnych: Stutthof, Sachsenhausen i Dachau (od 1940 roku). Zmarł w 1985 roku. Por.: Ziarniak Dobromir. W: W. JACEWICZ, J. WOŚ: *Martyrologium polskiego duchowieństwa...* Z. 3. Warszawa 1978, s. 82.

⁴⁶ A. NADOLNY: *Opieka duszpasterska...*, s. 88.

⁴⁷ Tamże.

Kolejną instytucją kościelną, która zajęła się drukiem polskich książek był Inspektorat Nauki Religii. Został on powołany przez Kurię Biskupią w celu uregulowania obowiązkowego nauczania religii w polskich szkołach w brytyjskiej, amerykańskiej i francuskiej strefie okupacyjnej⁴⁸. Działalność tej organizacji pokrywana była z Funduszu Wydawniczego. Profil wydawniczy odpowiadał zapotrzebowaniu na książki wykorzystywane w nauce religii. Pierwszą pozycją, która powstała nakładem Inspektoratu była *Instrukcja w sprawie nauki religii w szkołach polskich w Niemczech*. Przygotowano ją już w październiku 1945 roku i początkowo wydrukowano na powielaczu w nakładzie kilkuset egzemplarzy, a następnie przedrukowano jako *Program nauki religii rzymskokatolickiej w gimnazjum i liceum*. W repertuarze znalazły się także programy nauczania dla szkół podstawowych oraz inne książki pomocne w nauce religii m.in. *Krótki katechizm dla dzieci do I Komunii św.* autorstwa ks. Aleksandra Syskiego⁴⁹ czy *36 pogadanek religijnych dla ochron i szkół początkujących* Pii Górskiej⁵⁰. Najbardziej wartościową, a zarazem ostatnią książką, która ukazała się nakładem INR było *Pismo św. Nowego Testamentu w tłumaczeniu ks. Eugeniusza Dąbrowskiego ze słowem wstępnym kard. Augusta Hlonda*⁵¹. Po reformie walutowej rozeszło się aż 5 800 egzemplarzy tego tytułu⁵². Należy także zaznaczyć, że niektóre książki ukazujące się nakładem INR na karcie tytułowej opatrzone były nadrukiem Centrala Szkolnictwa Polskiego bądź Wydawnictwa Polskiego Związku Wychodźstwa Przymusowego. Spowodowane to było tym, że w strukturze organizacyjnej tej pierwszej funkcjonował Inspektorat, a druga zgodziła się na druk tylko pod warunkiem umieszczenia jej nazwy na okładce⁵³.

Tak jak w przypadku czasopism o charakterze świeckim, również firmy publikujące periodyki religijne rozszerzały swoją działalność, wprowadzając do profilu także książki i broszury. Tak właśnie urozmaiciła swoją ofertę rynkową redakcja periodyku „Słowo Polskie – Słowo Katolickie”. Już w maju 1945 roku księża oswobodzeni z obozu koncentracyjnego w Dachau rozpoczęli wydawanie „Głosu Polskiego”. Po upływie niecałego miesiąca zmieniono jego nazwę na „Słowo Polskie”, a w połowie 1947 roku na „Słowo Katolickie”. W styczniu 1950 roku periodyk połączył się z paryską „Polską Wierną” przyjmując tytuł „Słowo Katolickie – Polska Wierna – Wydawnictwo św. Antoniego” i pojawiły się wówczas dwa miejsca wydania Monachium oraz Paryż. Edycje książkowe tego wydawnictwa obejmowały pomoce duszpastersko-katechetyczne, podręczniki dla kształcenia zawodowego i kursów technicznych⁵⁴.

⁴⁸ Na stanowisko Inspektora powołany został ks. Paweł Kajka. Aby instytucja najlepiej pełniła swoje zadania zdecydowano, że będzie pracowała w oparciu o Centralę Szkolnictwa Polskiego w Niemczech i Polski Czerwony Krzyż w Lemförde. Po przekształceniu się londyńskiego PCK w Towarzystwo Pomocy Polakom oraz likwidacji CSzP ks. Kajka nawiązał kontakt i współpracę z Centralnym Komitetem dla Spraw Szkolnych i Oświatowych, jednak zdecydował o samodzielnym prowadzeniu Inspektoratu jako referatu Kurii Biskupiej i dalsze współdziałanie z TPP. Zob. A. NADOLNY: *Inspektorat Nauki Religii dla szkół polskich w Niemczech Zachodnich (1945-1950)*. „Studia Polonijne” 1979, T. 3, s. 203-228.

⁴⁹ Poz. 817 w Aneksie.

⁵⁰ Poz. 178 w Aneksie.

⁵¹ Poz. 612 w Aneksie.

⁵² A. NADOLNY: *Opieka duszpasterska...*, s. 90; TENŻE: *Polskie wydawnictwa kościelne w Niemczech Zachodnich po II wojnie światowej*. „Tygodnik Powszechny” 1980, nr 35, s. 4.

⁵³ A. NADOLNY: *Opieka duszpasterska...*, s. 90.

⁵⁴ Tamże, s. 92-93; A. NADOLNY: *Polskie wydawnictwa kościelne...*, s. 4.

„Polska Chrystusowa” była kolejnym religijnym periodykiem, którego redaktorzy zajęli się także przygotowaniem drukowanych komentarzy liturgicznych, modlitewników, śpiewników kościelnych i innych pomocy katechetycznych. Były one jednak wydawane bardzo skromnie, techniką powielaczową i ograniczały się zaledwie do kilku stron. Można więc raczej określić je mianem druków ulotnych niż książek⁵⁵.

W ruch wydawniczy w omawianym czasie włączali się także sami księża katolicy, którzy obserwując zapotrzebowanie na książkę religijną wśród dipisów, zakładali prywatne firmy wydawnicze. Do bardziej prężnych tego typu oficyn zaliczyć można założoną przez ks. Ignacego Rabsztyna⁵⁶ Drukarnię Polską w Lorch, często nazywaną Wydawnictwem ks. Rabsztyna. Jej działalność skupiła się przede wszystkim na druku literatury religijnej m.in. pomocy katechetycznych, ale publikowała także podręczniki przeznaczone dla szkolenia zawodowego. Ocenia się, że jej nakładem ukazało się ok. 450 000 egzemplarzy książek oraz broszur. Liczbę innych druków tj. obrazków czy formularzy, które opuściły drukarnię w Lorch szacuje się na 600 000⁵⁷.

Funkcjonowały także mniejsze kościelne ośrodki wydawnicze, których działalność inicjowana była przez księży w niektórych ośrodkach duszpasterskich m.in. ks. Marian Walorek przygotowywał książki religijne w Celle, ks. Juliusz Janusz⁵⁸ w Mannheim, a ks. Jan Giczela w Tirschenreuth⁵⁹.

W ocenie ks. Pawła Kąjki działalność wydawnicza księży w zachodnich strefach okupacyjnych Niemiec w latach 1945-1950 zaowocowała 102 tytułami książek, które osiągnęły łączny nakład 700 000 egzemplarzy. Na liczbę tę złożyły się książki religijne – 54 tytuły o nakładzie 470 000, a także literatura świecka – 48 tytułów o nakładzie 230 000⁶⁰.

⁵⁵ A. NADOLNY: *Opieka duszpasterska...*, s. 92-93; TENŹE: *Polskie wydawnictwa kościelne...*, s. 4.

⁵⁶ Ks. Ignacy Rabsztyn (1903-1992) – prefekt w Wieluniu, święcenia kapłańskie przyjął w 1931 roku. Aresztowany przez Niemców w 1941 roku osadzony w Konstancynie, a od 1941 roku w obozie koncentracyjnym Dachau. Po wojnie pozostał za granicą. Por.: *Rabsztyn Ignacy*. W: W. JACEWICZ, J. WOŚ: *Martyrologium polskiego...* Z. 2. Warszawa 1977, s. 158; M. KALCZYŃSKA: *Polsko-niemiecki leksykon biograficzny: ludzie polskiej książki i prasy w Niemczech (koniec XX w.)*. Opole 2001, s. 229-231.

⁵⁷ A. NADOLNY: *Opieka duszpasterska...*, s. 92; TENŹE: *Polskie wydawnictwa kościelne...*, s. 4.

⁵⁸ Ks. Juliusz Janusz (1906-1978) – pisarz religijny, publicysta, Po wybuchu II wojny światowej kapelan 45 Pułku w Równem Wołyńskim, proboszcz parafii Potasznia. Wzięty do niewoli w 1939 roku, więziony w obozach jenieckich: Kozienice, Radom, Kielce, Görlitz, Prenzlau i Rotenburg (6 miesięcy) oraz obozach koncentracyjnych: Buchenwald (2 lata) i Dachau (3 lata). Po wyzwoleniu Duszpasterz Polski okręgu Mannheim. Por.: A. BEDNAREK: *Janusz Juliusz*. W: *Encyklopedia katolicka*. T. 7, *Ignoratio Elenchi – Jędrzejów*. Pod. red. S. WIELGUSA. Lublin 1997, s. 1003-1004; [B. KLIMASZEWSKI]: *Janusz Juliusz (1906-1978)*. W: B. KLIMASZEWSKI, E. R. NOWAKOWSKA, W. WYSKIEL: *Mały słownik pisarzy polskich...*, s. 144-145; *Janusz Julian*. W: W. JACEWICZ, J. WOŚ: *Martyrologium polskiego duchowieństwa...* Z. 4. Warszawa 1978, s. 257. W ostatnim źródle figuruje pod hasłem Janusz Julian.

⁵⁹ Dane dotyczące produkcji wydawniczej mniejszych centrów na podstawie spisów będących w posiadaniu archiwum Kurii Biskupiej dla Polaków w Niemczech Zachodnich zestawili ks. Anasztazy Nadolny. Należy jednak podkreślić, że tytuły zidentyfikowane przez niego jako opublikowane właśnie w tych centrach często posiadają adresy wydawnicze wskazujące na innych wydawców. Powodów takiej sytuacji można dopatrywać się we współpracy księży z innymi instytucjami wydawniczymi produkującymi polską książkę w Niemczech i podaniem ich nazw w adresie wydawniczym, najprawdopodobniej księża byli inicjatorami przygotowania i wydania tych tytułów. Por. A. NADOLNY: *Opieka duszpasterska...*, s. 179-182.

⁶⁰ Dane te są przybliżone i nie obejmują wydawnictw realizowanych na potrzeby ośrodków przez osoby prywatne nakładem własnym. A. NADOLNY: *Opieka duszpasterska...*, s. 95.

ROZDZIAŁ IV TEMATYKA POLSKIEJ PRODUKCJI WYDAWNICZEJ

1. Typologia polskiej produkcji wydawniczej

O wartości polskiego rynku wydawniczego w Niemczech Zachodnich, obok ogromnej liczby druków, świadczy także różnorodność tematów, które poruszano w poszczególnych tytułach. W ofercie instytucji wydawniczych ukazywały się książki zaspokajające różne potrzeby czytelnicze i służące różnym celom¹. Najczęściej pojawiały się w niej książki przeznaczone dla szkolnictwa polskiego, literatura dla dzieci i młodzieży, książki o tematyce religijnej, klasyka literatury polskiej oraz literatura pisarzy współczesnych.

Wśród książek z pierwszej grupy wyróżnić można tytuły wykorzystywane w szkolnictwie podstawowym, średnim, zawodowym, w nauce religii oraz pomoce do nauki języków obcych. Kolejną grupę stanowią książki dla dzieci i młodzieży nie będące podręcznikami, a więc literatura piękna czytana przez dzieci dla przyjemności, a nie wykorzystywana w procesie nauczania.

Druki o tematyce religijnej stanowią trzecią grupę cieszących się dużym zainteresowaniem książek. Były to przede wszystkim pozycje wykorzystywane w posłudze

¹ Tematykę polskiej produkcji wydawniczej w Niemczech Zachodnich w pierwszych latach po II wojnie światowej przedstawiono na podstawie analizy 200 tytułów druków opracowanych z autopsji oraz analizie bibliograficznej opisów zarejestrowanych w *Bibliografii druków polskich wydanych w Niemczech Zachodnich w latach 1945-1950* (Aneks).

duszpasterskiej². Następną kategorię tworzą klasyczne pozycje literatury polskiej, które umożliwiły czytelnikowi kontakt z kulturą i słowem polskim. Dużą grupę stanowiła także literatura ówczesnych twórców polskich – autorów, których dzieła powstały równie w trakcie pobytu poza krajem³.

Obok tej tematyki pojawiały się w Niemczech Zachodnich także druki poruszające inną, były one jednak mniej popularne w dostępnym na rynku repertuarze wydawniczym. I tak mniejszym zainteresowaniem wydawców cieszyły m.in.: tłumaczenia literatury obcej, zagadnienia publicystyczne, poradniki, dokumenty organizacyjne urzędów i polskich organizacji, albumy, a także kalendarze.

Druk tłumaczeń literatury obcej był marginalnym aspektem działalności ówczesnych polskich oficyn wydawniczych w zachodnich strefach okupacyjnych Niemiec. Opublikowano tylko 11 tytułów dzieł twórców zagranicznych. Należą do nich *Tajfun* Josepha Conrada⁴, *Ostatni Mohikanin* Fenimore'a Jamesa Coopera⁵, *Na dalekich morzach i lądach* Jacka Londona⁶, *Guzik z kamei* Rodriqesa Ottolenguiniego⁷, *Maska czerwonej śmierci* Edgara Allana Poe⁸, *Poczmistrz* Aleksandra Puszkina⁹, *Czarna galera* Wilhelma Raabe¹⁰, *Ksantis* Alberta Samain¹¹, *Moja oficjalna żona* Richarda Henrygo Savage'a¹², *Diabelska butelka* i *Wyspa głosów* Roberta Luisa Stevensona¹³. Ich tłumaczeniem zajął się przede wszystkim Mieczysław Lurczyński (4 tytuły). Jedną pozycję przełożyli Zygmunt Lubicz Zaleski, Franciszek Mirandola (pseud.) i Marian Zwornik. Były to w większości przekłady dzieł autorów anglojęzycznych (8 tytułów). Wydano także po jednym tłumaczeniu pisarza francuskiego, niemieckiego i rosyjskiego.

Ukazywały się zarówno pierwodruki, jak i wznowienia książek publicystycznych. Można do nich zaliczyć m.in.: Romana Dmowskiego *Politykę polską i odbudowanie państwa*¹⁴, która ukazała się w dwóch tomach w nakładzie 30 000 egzemplarzy¹⁵ oraz *Kościół, naród państwo*¹⁶, czy Józefa Nowaka *Dokumenty mówią: Watykan a Polska w latach 1939-1945*¹⁷. Należy zwrócić także uwagę na pozycję *Polska w niewoli* autorstwa Stefana Nowickiego. Publikacja ta przedstawiała prawdziwą sytuację polityczną panującą w Polsce, a jej upowszechnianie zostało uznawane za działalność antyrepatriacyjną i w efekcie zakazane przez władze alianckie. Żeby uniknąć problemów

² Podręczniki do nauki religii zostały zaliczone do grupy książek szkolnych.

³ Ze względu na największy udział w rynku wydawniczych książek w tych grup tematycznych, zostały one omówione w odrębnych podrozdziałach.

⁴ Poz. 90 w Aneksie.

⁵ Poz. 92 w Aneksie.

⁶ Poz. 406 w Aneksie.

⁷ Poz. 587 w Aneksie.

⁸ Poz. 622 w Aneksie.

⁹ Poz. 682 w Aneksie.

¹⁰ Poz. 683 w Aneksie.

¹¹ Poz. 724 w Aneksie.

¹² Poz. 728 w Aneksie.

¹³ Poz. 803-804 w Aneksie.

¹⁴ Poz. 114-115 w Aneksie.

¹⁵ C. ŁUCZAK: *Polacy w okupowanych Niemczech: 1945-1949*. Poznań cop. 1993, s. 163.

¹⁶ Poz. 113 w Aneksie.

¹⁷ Poz. 542 w Aneksie.

z władzami autor wydał tę książkę pod pseudonimem Stanisław Brzoza¹⁸. Może to sugerować, że powodem niewielkiej liczby edycji publikacji publicystyki politycznej był właśnie administracyjny zakaz druku tego typu tytułów. Również Krystyna Kersten zauważa, że książki publicystyczne były wykorzystywane w działalności środowisk antyrepatriacyjnych, uważa jednak, że wydawnictwa zwarte miały mniejsze znaczenie niż propaganda prasowa¹⁹. Podobny wniosek wysnuć można na podstawie analizy tematów publikowanych książek i historii działalności instytucji wydawniczych. Wydaje się, że tematyka publikacji książkowych dobierana była przez autorów i wydawców przede wszystkim ze względu na potrzeby edukacyjne.

Wśród polskiej produkcji wydawniczej w Niemczech można także wydzielić książki o tematyce harcerskiej, które wydawane były przede wszystkim przez Związek Harcerstwa Polskiego w Niemczech²⁰. W grupie tej ukazywały się śpiewniki, książki z gram i zabawami dla harcerzy, publikacje poradnikowe mające pomóc w opiece nad dziećmi należącymi do harcerstwa oraz tytuły informujące o organizacji ZHP w Niemczech.

Na uwagę zasługują także książki o charakterze poradnikowym. Wśród nich wyróżnić można pozycje przygotowujące dipisów do wyjazdu na dalszą emigrację m.in. do krajów obu Ameryk²¹ oraz poradniki o tematyce medycznej. Dotyczyły one wychowywania i opieki nad niemowlętami²², chorób zakaźnych, czy higieny ogólnej²³.

Godne odnotowania są także różnego typu dokumenty urzędowe, które publikowane były przez polskie organizacje oraz lokalne władze samorządowe. W szczególności zaliczyć do nich można dokumentację organizacyjną tj. regulaminy i statuty obozowe²⁴, regulaminy i statuty polskich organizacji²⁵ oraz sprawozdania z działalności²⁶. Tego typu publikacje licznie drukowane były również przez ZHP²⁷. Na rynku ukazywały się także katalogi wystaw organizowanych przez instytucje polskie²⁸.

Decydowano się także na wydawanie albumów. Publikowane one były przede wszystkim w celu upamiętnienia rocznicy jakiegoś ważnego wydarzenia: pobytu w obozie koncentracyjnym²⁹, powstania obozu polskiego³⁰, czy jubileuszu polskiej formacji wojskowej stacjonującej w ówczesnym czasie w Niemczech Zachodnich³¹. Wydawane albumy były zazwyczaj bogato ilustrowane zdjęciami obrazującymi życie

¹⁸ *Wspomnienia Stefana Nowickiego* [online] [dostęp: 08.01.2010]. Dostępny w World Wide Web: <http://www.nsz.com.pl/index.php/wspomnienia/191-wspomnienia-stefana-nowickiego>.

¹⁹ K. KERSTEN: *Repatriacja ludności polskiej po II wojnie światowej: (studium historyczne)*. Wrocław [i in.] 1974, s. 190.

²⁰ M.in. poz. 100, 111, 168, 176, 199, 461, 473, 497, 519, 592, 641, 663, 697-698, 700, 731, 795-796, 837-838, 901, 916, 918 w Aneksie.

²¹ M.in. poz. 119 w Aneksie.

²² Poz. 392, 439, 601 w Aneksie.

²³ Poz. 492-494, 496 w Aneksie.

²⁴ Poz. 88-89, 792 w Aneksie.

²⁵ Poz. 109, 791, 793-794, 797 w Aneksie.

²⁶ Poz. 110, 953 w Aneksie.

²⁷ Poz. 697-700, 795-796, 811 w Aneksie.

²⁸ Poz. 75, 292-295, 627 w Aneksie.

²⁹ Poz. 5, 967, 970 w Aneksie.

³⁰ Poz. 84, 87, 513, 590 w Aneksie.

³¹ Poz. 4, 124, 160, 574, 895 w Aneksie.

codzienne mieszkańców danego ośrodka, bądź żołnierzy należących do prezentowanej jednostki wojskowej.

W kolejnej grupie znajdują się kalendarze publikowane od 1946 do 1950 roku³². Uzupełniano je informacjami o krajach emigracji, czy innymi ważnymi i przydatnymi wskazówkami dla czytelników. Ukazywały się w wielu polskich oficynach wydawniczych m.in. Zjednoczeniu Polskim, Polskim Związku Wychodźstwa Przymusowego w Hanowerze, Domu Książki Polskiej w Stuttgarcie, czy „Słowie Polskim”.

Większość książek w zachodnich strefach okupacyjnych Niemiec ukazywała się w języku polskim – skierowane były przede wszystkim do polskich „displaced persons”. W języku obcym, najczęściej angielskim, wydano 8 pozycji. Były to przede wszystkim katalogi wystaw polskich, które miały dotrzeć nie tylko do polskiego odbiorcy, ale również do władz alianckich.

2. Książki dla szkolnictwa polskiego

Po pierwszym etapie bezplanowej i nieskoordynowanej akcji wydawniczej na potrzeby polskiego szkolnictwa w Niemczech, nadano odpowiedni kierunek i opracowano program procesu edycji druków wykorzystywanych w nauczaniu w latach 1945-1950. Formy organizacyjne, jakie przyjęło ówczesne szkolnictwo polskie, wpłynęły na dobór tytułów publikowanych książek szkolnych i lektur. Nauczanie dzieci i młodzieży w Niemczech opierało się bowiem na strukturach międzywojennego szkolnictwa polskiego. Na podręcznikach z tamtego okresu wzorowano także tworzone przez nauczycieli ówczesne programy nauczania. Wiele wydrukowanych w Niemczech książek szkolnych było po prostu przedrukami znanych i cenionych przed 1939 rokiem tytułów. Oczywiście niektóre z nich ze względu na zmienioną sytuację geopolityczną uległy dezaktualizacji, jednak mimo to sięgano właśnie po nie, wprowadzając konieczne poprawki w tekście³³.

W przygotowywaniu pomocy naukowych za priorytetowe przyjęto zaopatrzenie szkół podstawowych, a dopiero w drugim rzędzie szkół średnich ogólnokształcących i zawodowych. Wypracowano także plan dotyczący kolejności, w jakiej należało wydawać poszczególne książki wykorzystywane w kształceniu uczniów. Podstawową potrzebą było przygotowanie programów nauczania. W latach 1945-1950 wydano 14 programów dla nauczycieli. Najwięcej, bo 8 ukazało się już w 1945 roku. Przeważnie ich nakładcą była CSzP. Programy te miały być pomocą w prowadzeniu zajęć z geografii, historii, języka polskiego, matematyki, przyrody, religii, rysunku, śpiewu, wychowania fizycznego i zajęć technicznych. Szczegółowy wykaz wydanych w omawianym okresie programów podano w tabeli 6.

Dopiero po opracowaniu programów można było skupić się na druku pomocy naukowych wykorzystywanych do przekazywania podstawowych umiejętności, tj. czytania, pisania i liczenia. W kolejności miały więc powstawać elementarze i czytanki, podręczniki do gramatyki i ortografii, podręczniki do nauczania arytmetyki oraz

³² Poz. 214, 252-276, 416, 629, 685-687 w Aneksie.

³³ W. KOWALCZYK: *Szkolnictwo polskie w Niemczech: 1945-1948*. Warszawa 1961, s. 187.

Tabela 6.

Polskie programy nauczania wydane w zachodnich strefach okupacyjnych Niemiec w latach 1945-1950

L.p.	Tytuł	Rok wydania	Wydawca
1.	<i>Arytmetyka z geometrią: [program nauki dla kl. 1-7]</i>	1945	Wydaw. CSzP
2.	<i>Ćwiczenia cielesne: program nauczania dla kl. 1-7 szkoły powszechnej</i>	[B.r.]	b.d.
3.	<i>Geografia łącznie z nauką o przyrodzie: program nauki w kl. 3-7</i>	przed 1947	b.d.
4.	<i>Historia: [program nauki w kl. 5-7 szkoły powszechnej]</i>	1945	Wydaw. CSzP
5.	<i>Język polski: program nauki [dla szkół powszechnych]</i>	1945	Wydaw. CSzP
6.	<i>Nauka o przyrodzie: [program nauki w kl. 5-7]</i>	1945	Wydaw. CSzP
7.	<i>Program nauki liceum ogólnokształcącego. Wyciąg 1, Wydział humanistyczny. 2, Wydział matematyczno-fizyczny</i>	1946	Wydaw. CSzP
8.	<i>Program nauki religii rz.-kat. w szkołach powszechnych</i>	1946	Wydaw. CSzP
9.	<i>Program nauki religii rzymsko-katolickiej w gimnazjum i liceum</i>	1947	Fundusz Duszpasterstwa Szkolnego w Quakenbrück; PZWP
10.	<i>Program nauki w gimnazjach ogólnokształcących</i>	1945	Wydaw. CSzP
11.	<i>Program szkoły powszechnej</i>	[B.r.]	b.d.
12.	<i>Rysunek: [program nauki dla] kl. 1-7 [szkoły powszechnej]</i>	1945	Wydaw. CSzP
13.	<i>Śpiew: [program]: kl. 1-7</i>	1945	Wydaw. CSzP
14.	<i>Zajęcia praktyczne: [program do nauki w] kl. 1-7 [szkoły powszechnej]</i>	1945	CSzP

Źródło: Oprac. własne na podstawie Bibliografii druków polskich wydanych w Niemczech Zachodnich w latach 1945-1950 (Aneks).

słowniki ortograficzne. Na samym końcu planowano zaopatrzenie dzieci w podręczniki do geografii, przyrody i innych przedmiotów oraz w lekturę obowiązkową³⁴.

W początkowych klasach szkoły podstawowej w nauce wykorzystywano przede wszystkim elementarze i czytanki. Podstawowym tytułem był *Elementarz* Mariana Falskiego, który ukazał się w aż 4 wydaniach w różnych oficynach wydawniczych.

³⁴ Wytyczne takie postulowała CSzP. Por.: W. KOWALCZYK: *Szkolnictwo polskie w Niemczech...*, s. 185.

Korzystano także i z innych tytułów tego typu. W nauczaniu języka polskiego w klasach wyższych sięgano po przedruki podręczników autorstwa znanego i cenionego Zenona Klemensiewicza, profesora w Katedrze Języka Polskiego Uniwersytetu Jagiellońskiego³⁵. W roku 1945 opublikowano pięć tytułów jego autorstwa, a w 1946 dwa³⁶. Oprócz tego wykorzystywano książki Stanisława Szobera, Cecylii Niewiadomskiej – pedagoga, autorki i tłumaczki powieści i opowiadań dla dzieci i młodzieży³⁷, Cecylii Boguckiej – nauczycielki i działaczki oświatowej, autorki podręczników języka polskiego dla dzieci i młodzieży³⁸ i Teofila Szczerby. Pomoce do nauki matematyki reprezentowały pozycje napisane przez Antoniego Mariana Rusieckiego – matematyka, współautora kompletu podręczników do wszystkich klas szkoły powszechnej³⁹. Ukazywały się także podręczniki dla innych przedmiotów szkolnych m.in. historii, czy geografii. Szczegółowe dane dotyczące elementarzy, czytanek i wydawnictw o charakterze podręcznikowym z podziałem na ich przeznaczenie (z wyłączeniem religii i nowożytnych języków obcych) przedstawiono w tabeli 7. Oprócz wymienionych pozycji w nauce pomocne były także zasady gramatyczne i dotyczące pisowni, zazwyczaj wydawane wraz ze słowniczkiem ortograficznym⁴⁰.

Najwięcej książek wykorzystywanych w edukacji dzieci i młodzieży wydano w 1945 roku – aż 35 tytułów. W 1946 roku ukazało się 14 tytułów. W latach 1947-1949 wydawanie podręczników było już sporadyczne (łącznie 6 tytułów). Mogło się to wiązać z powolną likwidacją szkół polskich spowodowaną repatriacją bądź ewentualną emigracją Polaków z zachodnich stref okupacyjnych Niemiec.

Odrębnym zagadnieniem były pomoce naukowe do nauki religii. Za ich poziom merytoryczny odpowiadał bowiem specjalnie do tego celu powołany Inspektorat Nauki Religii⁴¹. Początkowo jako podręczniki wykorzystywane były katechizmy. Jednak gdy program do nauki tego przedmiotu ukazał się drukiem w 1948 roku należało wydrukować także podręczniki. Wybór Inspektora Nauki Religii, ks. Pawła Kajki⁴² padł na *Pogadanki religijne* autorstwa Pii Górskiej, uznawane za *podręcznik pomocniczy dla księży pretektów*⁴³. Zdecydowano się na ten tytuł, gdyż cieszył się także powodzeniem w okresie przedwojennym i nie stracił na swojej aktualności po II wojnie światowej.

³⁵ Bliższe informacje o autorze zob.: S.U.: *Klemensiewicz Zenon*. W: *Encyklopedia wiedzy o języku polskim*. Pod red. S. URBAŃCZYKA. Wrocław 1978, s. 150-151.

³⁶ Poz. 307-313 w Aneksie.

³⁷ S. KONARSKI: *Niewiadomska Cecylia*. W: *Polski słownik biograficzny*. T. 23, Niemiryca Władysław – Olszak Wacław. Wrocław [i in.] 1978, s. 70-72.

³⁸ Por.: B. ŚLIWIŃSKA: *Bogucka Cecylja*. W: *Polski słownik biograficzny*. T. 2, (Beyzym Jan – Brownsford Marja). Wrocław ; Kraków 1977, s. 196.

³⁹ Por.: L. KRÓLIKOWSKI: *Rusiecki Antoni Marian*. W: *Polski słownik biograficzny*. T. 33, Rudowski Jan – Rząsnicki Adolf. Wrocław [i in.] 1991-1992, s. 125-126.

⁴⁰ Poz. 249, 613, 959 w Aneksie.

⁴¹ Por. podrozdział III.4.

⁴² Ks. Paweł Kajka (1905-1980) - prof. Seminarium Duchownego w Siedlcach, w czasie wojny proboszcz parafii Platulin, aresztowany w Białej Podlaskiej 21 maja 1941 roku, uwięziony na Zamku w Lublinie i obozach koncentracyjnych: Auschwitz i Dachau (od 5 czerwca 1942 roku) Por.: *Kajka Paweł*. W: W. JACEWICZ, J. WOŚ: *Martyrologium polskiego duchowieństwa rzymskokatolickiego pod okupacją hitlerowską w latach 1939-1945*. Z. 4. Warszawa 1978, s. 353-354.

⁴³ P. GÓRSKA: *36 pogadanek religijnych dla ochron i szkół początkowych*. Wyd. 3. [Lemförde 1946]. s. [1].

Tabela 7.

Polskie elementarze, czytanki i podręczniki wydawane w Niemczech Zachodnich w latach 1945-1950 (z wyłączeniem religii i nowożytnych języków obcych)

	Autor	Tytuł	Rok wydania	Wydawca
elementarze	-	<i>ABC Elementarz</i>	1945	b.d.
	Chodak Edmund	<i>Elementarz: dla 1 kl. szkół powszechnych</i>	1945	Referat Oświat. -Kulturalny POWXa Szleszwig
	Dargielowa Aleksandra, Oderfeldówna Anna	<i>Chcę czytać: elementarz</i>	1945	b.d.
	Falski Marian	<i>Elementarz dla 1 klasy szkół powszechnych miejskich</i>	1945	„Głos Ojczyzny”
		<i>Elementarz. (wyd. 2)</i>	1945	PZWP
		<i>Elementarz</i>	1945	ZPwH
		<i>Pierwsza czytanka dla dzieci: z obrazkami Kamila Mackiewiczza</i>	1945	Związek Polaków
Garbacki Henryk	<i>Elementarz polski: podręcznik do nauki języka ojczystego</i>	1945	Komitet Polski	
Jasiek, Szczepański, Lisowski	<i>Elementarz i czytanka dla 1 i 2 kl. szkół powszechnych</i>	1945	Wydaw. Polskie R. Wegner	
czytanki	Bober	<i>Czytanka dla dzieci polskich</i>	1945	UNRRA - Welfare Division ERO
	-	<i>Czytanka dla dzieci Polish Children Stories</i>	b. d.	UNRRA.ERO
	Falski Marian	<i>Pierwsza czytanka dla dzieci</i>	1945	Związek Polaków
	Grotowska Helena, Gurty Maria, Klingerowa Zofia	<i>Czytanka dla 2 kl. szkół powszechnych (Wyd. 2)</i>	1945	Starczewski
	Jasiek, Szczepański, Lisowski	<i>Elementarz i czytanka dla 1 i 2 kl. szkół powszechnych</i>	1945	Wydaw. Polskie R. Wegner
	Kubski Benedykt, Kotarbiński Mieczysław, Szelburg-Zarembina Ewa	<i>Czytanka dla 3 kl. szkół powszechnych</i>	1945	PZWP
	Kubski Benedykt, Kotarbiński Mieczysław, Szelburg-Zarembina Ewa	<i>Czytanka dla 3 kl. szkół powszechnych</i>	1948	PZWP
	-	<i>Mowa ojczysta: czytanki dla starszych klas szkoły powszechnej</i>	1945	Grono Naucz. Polskiej Szkoły Powszechnej

Polskie elementarze, czytanki i podręczniki wydawane w Niemczech Zachodnich w latach 1945-1950 (z wyłączeniem religii i nowożytnych języków obcych)

	Autor	Tytuł	Rok wydania	Wydawca
czytanki	Ponikowska M. L.	<i>Pierwsza czytanka polska</i>	1946	UNRRA – Welfare Division
		<i>Pierwsza czytanka polska (kolejne wydanie?)</i>	1946	UNRRA – Welfare Division
	Rytłowa Józefa, Rytel Franciszek, Saloni Juliusz	<i>W Lipkach: czytanki polskie z ćwiczeniami dla 2 kl. szkół powszechnych wiejskich</i>	1945	Szkoła Powszechna w Obozie Polskim Bonn
	Tync Stanisław, Gołąbek Józef, Duszyńska Julia	<i>Nasze miasto: czytanka polska dla 2 kl. szkół powszechnych miejskich</i>	1945	PZWP
<i>Nasze miasto: czytanka polska dla 2 kl. szkół powszechnych miejskich (Wyd. 3 skróc.)</i>		1945	Polskie Biuro	
język polski	Klemensiewicz Zenon	<i>Język polski: ćwiczenia i wiadomości dla III klasy gimnazjalnej</i>	1945	Wydaw. PZWP
		<i>Język polski: ćwiczenia i pogadanki gramatyczne dla 1 kl. gimnazjalnej</i>	1946	Wydaw. PZWP
		<i>Język polski: ćwiczenia i pogadanki gramatyczne dla 2 kl. gimnazjalnej</i>	1945	Wydaw. PZWP
		<i>Język polski: ćwiczenia i pogadanki gramatyczne dla 5 kl. szkoły powszechnej (Wyd. 4)</i>	1945	ZPwH
		<i>Język polski: ćwiczenia i pogadanki gramatyczne dla kl. 6 szkoły powszechnej (Wyd. 4)</i>	1945	ZPwH
		<i>Język polski: podręcznik dla I klasy gimnazjum</i>	1946	Wydaw. PZWP
		<i>Język polski: wybór wiadomości o znaczeniu i użyciu form językowych oraz o gwarach ludowych: dla 4 kl. gimnazjalnej</i>	1945	Wydaw. PZWP
Kubicka Jadwiga	<i>Pierwsze ćwiczenia ortograficzne dla kl. 3 szkoły powszechnej</i>	1946	Wydaw. Polskie R. Wegner w Norymberdze	

Tabela 7 cd.

Polskie elementarze, czytanki i podręczniki wydawane w Niemczech Zachodnich w latach 1945-1950 (z wyłączeniem religii i nowożytnych języków obcych)

	Autor	Tytuł	Rok wydania	Wydawca
	Kubicka Jadwiga	<i>Pierwsze ćwiczenia ortograficzne: książka pomocnicza dla 3 kl. szkoły powszechnej</i>	1946	Księg. Kazimierza Rutkiego
	–	<i>Pisownia polska : przepis, słowniczek (Wyd. 11)</i>	1945	Centrala Szkolnictwa Polskiego w Niemczech
	Szober Stanisław	<i>Gramatyka polska w szkole powszechnej: (zadania-ćwiczenia-wykład): klasa VII</i>	1945	PZWP
	Szober Stanisław, Niewiadomska Cecylia, Bogucka Cecylia	<i>Nauka pisowni we wzorach i ćwiczeniach. Cz. 4, Podręcznik dla 5 kl. szkoły powszechnej (Wyd. 8)</i>	1945	ZPwH
		<i>Nauka pisowni we wzorach i ćwiczeniach. Cz. 4, Podręcznik dla 5 kl. szkoły powszechnej. (Wyd. 8)</i>	1945	PZWP
		<i>Nauka pisowni we wzorach i ćwiczeniach. Cz. 5, Podręcznik dla 6 kl. szkoły powszechnej. (Wyd. 7)</i>	1945	ZPwH
		<i>Nauka pisowni we wzorach i ćwiczeniach. Cz. 5, Podręcznik dla 6 kl. szkoły powszechnej. (Wyd. 6)</i>	1945	PZWP
	Szober Stanisław, Szczurba Teofil	<i>Nauka pisowni: książka pomocnicza dla 3 kl. szkoły powszechnej</i>	1945	PZWP
–	<i>Zarys krótkiej gramatyki polskiej. [Cz. 1], Pisownia / Cz. 2, Etymologia. Cz. 3, Składnia</i>	ok. 1945	b.d.	
matematyka	Chwiałkowski Zygmunt, Schayer Waclaw, Tarski Alfred	<i>Geometria: dla 3 kl. gimnazjalnej. (Wyd. 2)</i>	1946	PZWP
	Obmińska Zofia	<i>Łatwe rachunki dla 1 klasy szkół powszechnych.</i>	[1945]	Wydaw. Polskie R. Wegner
	Rusiecki Antoni Marian, Zarzecki Adam	<i>Arytmetyka: podręcznik dla uczniów szkoły powszechnej stopnia 1, 2, i 3. kl. 1</i>	ok. 1945	CSzP
		<i>Arytmetyka: podręcznik dla uczniów szkoły powszechnej stopnia 1, 2, i 3. kl. 2.</i>	ok. 1946	CSzP

Tabela 7 cd.

Polskie elementarze, czytanki i podręczniki wydawane w Niemczech Zachodnich w latach 1945-1950 (z wyłączeniem religii i nowożytnych języków obcych)

	Autor	Tytuł	Rok wydania	Wydawca
	Rusiecki Antoni Marian, Zarzecki Adam	<i>Arytmetyka: podręcznik dla 3 kl. szkoły powszechnej</i>	1945	PZWP
		<i>Arytmetyka: podręcznik dla V klasy szkoły powszechnej. (Wyd. 3)</i>	1945	ZPwH
		<i>Arytmetyka dla III klasy szkoły powszechnej</i>	1947	Wydaw. Polskie R. Wegnera w Norymberdze
		<i>Arytmetyka dla IV klasy szkoły powszechnej</i>	1947	Wydaw. Polskie R. Wegnera w Norymberdze
łacina	Auerbach Marian, Dąbrowski Karol	<i>Disce latine: podręcznik do nauki łaciny dla 1 kl. gimnazjalnej</i>	1946	PZWP
		<i>Disce latine: podręcznik do nauki łaciny dla 2 kl. gimnazjalnej</i>	1948	ZP na Strefę Brytyjską
	Sinko Tadeusz	<i>Vir bonus: podręcznik do nauki języka łacińskiego dla 3 kl. gimnazjów ogólnokształcących</i>	1946	PZWP
chemia	Turkiewicz Eugeniusz	<i>Chemia organiczna dla 1 kl. liceum przyrodniczego i 2 kl. liceum matematyczno-fizycznego</i>	1946	Markiewicz
biologia/przyroda	Durzyński Adam	<i>O życiu i budowie zwierząt: podręcznik zoologii dla 1 kl. gimnazjalnej</i>	ok. 1946	UNRRA
	Gayówna Delfina	<i>Podręcznik do nauki o przyrodzie żywej dla klasy V szkoły powszechnej (Wyd. 2 niezmienn.)</i>	1945	Wydaw. CSzP
		<i>Podręcznik do nauki o przyrodzie żywej: dla kl. 5 szkoły powszechnej (Wyd. 3 niezmienn.)</i>	ok. 1946	Wydz. Szkolny Delegatury Polskie Okręgu Brunswik Południe
historia	Friedberg Jan	<i>Zarys historii Polski: kontynuacja podręcznika A. Lewickiego. T. 2, (1795-1914)</i>	1946	Wydaw. PZWP
	Gebertowa Gizela	<i>Historia: dla 5 kl. szkół powszechnych 3 stopni</i>	1945	ZPwH
	Lewicki Anatol	<i>Zarys historii Polski (do 1795)</i>	1947	PZWP
śpiew	Szewczyk-Radian Eustachy	<i>Uczmy się dobrego śpiewu: [ogólny zarys nauki śpiewu dla szkół powszechnych i chórów amatorskich]</i>	1947	Wydawnictwo Polskiego Towarzystwa Muzycznego

Źródło: Oprac. własne na podstawie Bibliografii druków polskich wydanych w Niemczech Zachodnich w latach 1945-1950 (Aneks).

W edukacji religijnej wykorzystywano także *Historię kościoła katolickiego w zarysie*⁴⁴ bł. Romana Archutowskiego – historyka kościoła, autora podręczników szkolnych, jak również prace skierowane do dzieci starszych – *Etykę katolicką: podręcznik dla szkół średnich*⁴⁵ autorstwa ks. Józefa Lubelskiego, kanonika kapituły tarnowskiej, działacza ruchu ludowego, autora wielu podręczników do nauki religii⁴⁶ oraz dzieci przygotowujących się do pierwszej komunii świętej: *Krótki katechizm dla dzieci do Pierwszej Komunii* ks. Aleksandra Syskiego⁴⁷. Wszystkie te tytuły były także wznowieniami pozycji wydanych i wykorzystywanych w kraju.

Obok podręczników na potrzeby szkolnictwa należało przygotować także książki, wykorzystywane do nauki zawodu. Publikacje tego typu, oprócz pomocy w nauce, mogły być także przydatne osobom już wykonującym zawód. Można powiedzieć, że miały także charakter poradnikowy. Wśród asortymentu znalazły się zarówno podręczniki polskie, jak również tłumaczenia tytułów zagranicznych. Przekładano przede wszystkim pozycje wydane w języku niemieckim w serii *Soldatenbriefe zur Berufsförderung*⁴⁸. Zostały one wydane nakładem Komitetu Wydawniczego przy Biurze Rejestracji Specjalistów PSW. Wykorzystywano także pozycje autorstwa znanego wychowawcy i działacza społecznego, Jana Obrębskiego. Wydano aż 14 jego tytułów dotyczących metaloznawstwa i obróbki cieplnej oraz jeden – jego współautorstwa⁴⁹. Oprócz tego w profilu tematycznym znalazły się także podręczniki przeznaczone dla kierowców⁵⁰, kupców⁵¹, pielęgniarek⁵² oraz dotyczące budownictwa⁵³, elektrotechniki⁵⁴, materiałoznawstwa⁵⁵, maszynoznawstwa⁵⁶, czy pszczelarstwa⁵⁷. Powstało także kilka książek poruszających zagadnienia gospodarstwa domowego i rolnictwa⁵⁸.

Do grupy książek przeznaczonych dla szkolnictwa polskiego należą także podręczniki do nauki języków obcych oraz słowniki dwujęzyczne. Były one szczególnie przydatne dla osób mających kontakt z administracją poszczególnych stref okupacyjnych oraz tych, którzy zdecydowali się na dalszą emigrację i musieli nauczyć się języka obowiązującego w nowej ojczyźnie. Pomimo iż polscy dipisci zamieszkiwali terytorium Niemiec, zarówno słowniki, jak i podręczniki do nauki języka niemieckiego ukazywały się sporadycznie, odnotowano zaledwie 5 ich wydań⁵⁹. Spowodowane to może być tym, że długi pobyt na terytorium III Rzeszy wymusił na Polakach już wcześniej znajomość

⁴⁴ Poz. 14 w Aneksie.

⁴⁵ Poz. 409 w Aneksie.

⁴⁶ B. ŁOPUSZAŃSKI: *Lubelski (poprzednio Kaziród) Józef*. W: *Polski słownik biograficzny*. T. 17, *Legendorf Fabian-Lubomirski Aleksander*. Wrocław [i in.] 1972, s. 590-592.

⁴⁷ Poz. 817-819 w Aneksie.

⁴⁸ Poz. 68-70, 468-470, 619-621, 848-849 w Aneksie.

⁴⁹ Poz. 559-572 oraz 573 w Aneksie.

⁵⁰ Poz. 74, 192-193, 215, 363, 467, 514-518, 677, 830, 846-847, 879-881, 944 w Aneksie.

⁵¹ Poz. 16, 196, 375, 676 w Aneksie.

⁵² Poz. 878 w Aneksie.

⁵³ Poz. 68-70, 188-189, 848-849 w Aneksie.

⁵⁴ Poz. 401, 645-648 w Aneksie.

⁵⁵ Poz. 384-386, 568 w Aneksie.

⁵⁶ Poz. 468-470, 842, 860, 941-942 w Aneksie.

⁵⁷ Poz. 65 w Aneksie.

⁵⁸ Poz. 6, 108, 150, 356, 695, 802, 962 w Aneksie.

⁵⁹ Poz. 33-34, 651-653 w Aneksie.

tego języka. Książki do nauki języka francuskiego publikowano jeszcze rzadziej, bo tylko 2 razy⁶⁰. Najczęściej ukazywały się słowniki i podręczniki do języka angielskiego – aż 23 razy⁶¹. Oprócz tego wydano 2 pozycje dotyczące języka hiszpańskiego⁶². Pomysłano też o niektórych grupach zawodowych i przygotowano fachowy słownik angielsko-polski i polsko-angielski z elektrotechniki⁶³. Wydawane w Niemczech słowniki nie były wznovieniami wcześniejszych wydań, lecz opracowywane na bieżąco przez Polaków oczekujących na repatriację, bądź dalszą emigrację⁶⁴.

3. Literatura dla dzieci i młodzieży

Według Anny Bogusławskiej, w pierwszych latach po II wojnie światowej funkcjonował jeszcze podział na dwa typy książek dla najmłodszego czytelnika: na książki szkolne i literaturę piękną. Podział ten zaczął zacierać się dopiero później⁶⁵. Rozgraniczenie to można zauważyć także na rynku polskich książek dla dzieci i młodzieży w Niemczech Zachodnich, ukazujących się w pierwszych latach po II wojnie światowej. Najlichnieszą grupę książek tego typu wydrukowało Wydawnictwo Polskie R. Wegnera⁶⁶. Ich autorami byli Józef Birkenmajer⁶⁷, Czesław Kędzierski⁶⁸, Ada Kozieł-Poklewska, Stanisława Skorupczyzna oraz Mieczysław Wachala. Jak podaje A. Bogusławska, książek tych w latach 1945-1947 ukazało się co najmniej 26, a wśród nich znalazły się wierszyki i powiastki o dzieciach i zwierzętach, przeróbki popularnych powieści i książki dydaktyczne⁶⁹. Były one oceniane jako mało wartościowe, zarówno ze względu na szatę graficzną, jak i wartość merytoryczną. W opinii Bogusławskiej ilustracje zdobiące te książki są banalne i zbyt naturalistyczne, a tekst pisany złą polszczyzną. Powodem krytyki był sposób przygotowania tych tytułów. Ilustracje bowiem drukowane były niedbale w dużych nakładach przez międzynarodową firmę. W książkach

⁶⁰ Poz. 63, 195 w Aneksie.

⁶¹ Poz. 21, 163, 171-172, 216, 305, 440-441, 463-464, 693, 725-727, 764, 769-770, 787-789, 805, 949-950 w Aneksie.

⁶² Poz. 768, 973 w Aneksie.

⁶³ Poz. 764 w Aneksie.

⁶⁴ C. ŁUCZAK: *Polacy w okupowanych Niemczech...*, s. 196.

⁶⁵ A. BOGUSŁAWSKA: *Książki dla dzieci i młodzieży w powojennych Niemczech*. W: *Literatura polska na obczyźnie 1940-1960*. Praca zbiorowa pod redakcją T. TERLECKIEGO. T. 2., s. 303.

⁶⁶ Por. podrozdział III.2.

⁶⁷ Józef Birkenmajer (1897-1939) – autor książek dla dzieci, poeta, historyk literatury, tłumacz. *Birkenmajer Józef*. W: *Słownik pseudonimów pisarzy polskich: XV w. – 1970 r.* T. 4, A-Ż: nazwiska. Oprac. zespół pod red. E. JANKOWSKIEGO. Wrocław [i in.] 1996, s. 48.

⁶⁸ Czesław Kędzierski (1881-1947) – dziennikarz, tłumacz, pisarz, najważniejszą dziedziną jego pracy literackiej było bajkopisarstwo, przeciwstawiający się w swoich utworach twórczości baśniowej zaborców. Tematy czerpał z folkloru Kaszub, Pomorza, Wielkopolski. Por.: J. URBANIAK: *Kędzierski (Kędziorski) Czesław Władysław*. W: *Polski słownik biograficzny*. T. 12, *Kapostas Andrzej-Klobassa Zręcki Karol*. Wrocław [i in.] 1966-1967, s. 361-362

⁶⁹ Na podstawie analizy bibliograficznej udało się rozpoznać 22 pozycje: 42-48, 303-304, 623-625, 758-761, 888-893 w Aneksie. Por.: A. BOGUSŁAWSKA: *Książki dla dzieci...* W: *Literatura polska na obczyźnie...*, s. 313.

pozostawiano puste miejsce na wdrukowanie tekstu, który najczęściej przygotowywali wydawcy w poszczególnych krajach⁷⁰.

Wśród książek dla dzieci na uwagę zasługują także dwie pozycje powstałe na emigracji: zbiór wierszyków dla małych dzieci autorstwa Róży Nowotarskiej pt. *Bajeczki radosne*⁷¹ oraz *Kolorowa ścieżka* W. Budrysa, w ocenie samego autora powieść dla młodzieży⁷². Nakładem Wydawnictwa „Jutra Pracy” ukazały się aż 4 pozycje autorstwa Kornela Makuszyńskiego⁷³ oraz Mariana Walentynowicza – rysownika, ilustratora książek dla dzieci, opisujące przygody Koziołka Matołka⁷⁴ i jedna o Małpce Fiki Miki⁷⁵. Oprócz tego wydane zostały m.in. bajka dla najmłodszych dzieci autorstwa Artura Oppmana – *O Janku Sowizdrzale*⁷⁶, *Śnieżka* braci Grimm w tłumaczeniu Stanisława Kramaszewskiego⁷⁷, *Bajka o dziadku, babie i kurce żwawej*⁷⁸ oraz monachijski przedruk książki Bohdana Pawłowicza pt. *Franek na szerokim świecie*⁷⁹.

4. Książki o tematyce religijnej

Po powołaniu bp. Józefa Gawliny na funkcję ordynariusza dla Polaków w Niemczech i powstaniu struktury organizacyjnej polskiego Kościoła katolickiego w byłej III Rzeszy, księża rozpoczęli „zwykłą” pracę duszpasterską. W większych skupiskach Polaków już w sierpniu 1945 roku duszpasterze odprawiali codziennie mszę, spowiadali wiernych, chrzcili dzieci, a także udzielali ślubów i grzebali zmarłych. Po kilku miesiącach w prawie wszystkich większych ośrodkach polskich odprawiano także inne nabożeństwa: nieszpory, rotaty, nabożeństwa majowe, czerwcowe, różańcowe, stanowe i pasyjne. Organizowano uroczyste procesje Bożego Ciała⁸⁰ oraz rekolekcje.

⁷⁰ Tamże.

⁷¹ Poz. 547 w Aneksie.

⁷² Poz. 158 w Aneksie.

⁷³ Kornel Makuszyński (1884-1953) – poeta, powieściopisarz, felietonista, krytyk teatralny, autor książek dla dzieci i młodzieży. Por.: B.D.: *Makuszyński Kornel*. W: *Współcześni polscy pisarze i badacze literatury: słownik biobibliograficzny*. Oprac. zespół pod red. J. CZACHOWSKIEJ i A. SZALAGAN. T. 5, L-M. Warszawa 1997, s. 256-265.

⁷⁴ Poz. 448-451 w Aneksie.

⁷⁵ Poz. 447 w Aneksie.

⁷⁶ Artur Oppman (1867-1931) – autor dla dzieci, a także poeta i publicysta. Znany pod pseudonimem Or-Ot. *Oppman Artur*. W: *Słownik pseudonimów pisarzy polskich: XV w. – 1970 r.* T. 4, A-Ż: nazwiska. Oprac. zespół pod red. E. JANKOWSKIEGO. Wrocław [i in.] 1996, s. 503. Poz. 578 w Aneksie.

⁷⁷ Poz. 182 w Aneksie.

⁷⁸ Poz. 22 w Aneksie.

⁷⁹ Bohdan Pawłowicz (1899-1967) – działacz wychodźczy, podróżnik, literat, radiowiec, kapitan marynarki. Wojna zastała go w porcie Pernambuco. J. PERTEK: *Pawłowicz Bohdan*. W: *Polski słownik biograficzny*. T. 25, *Padło Jan – Piątkiewicz Aleksander*. Wrocław [i in.] 1980, s. 475-477; Poz. 596 w Aneksie. A. BOGUSŁAWSKA: *Książki dla dzieci...* W: *Literatura polska na obczyźnie...*, s. 312-313.

⁸⁰ Procesje odbywały się m.in. w Augsburgu, Lubece, Monachium i miejscowości Wentorf. Por.: C. ŁUCZAK: *Polacy w okupowanych Niemczech...*, s. 217.

Jak podaje Czesław Łuczak, frekwencja na niedzielnych nabożeństwach odprawianych w poszczególnych obozach wynosiła od 40 do 90% ogółu ich mieszkańców⁸¹.

Obok pracy duszpasterskiej innym z przejawów opieki Kościoła nad ludnością polską oczekującą na repatriację do ojczyzny, bądź ewentualną emigrację do innych krajów, była działalność wydawnicza. Literatura religijna, spełniała bowiem kilka ważnych zadań. Przede wszystkim wykorzystywana była w posłudze kapłańskiej. Oprócz Pisma Świętego wymienić w tej grupie książek można także teksty i objaśnienia liturgiczne.

Wydawaniem książek religijnych zajmowały się przede wszystkim organy kościelne: Kuria Biskupia oraz INR, wydawnictwa specjalistyczne, do których zaliczyć można m.in. wydawnictwo „Słowo Polskie – Słowo Katolickie”, czy wydawnictwo „Polski Chrystusowiej”⁸², ale także inne polskie oficyny wydawnicze funkcjonujące w zachodnich strefach okupacyjnych Niemiec. Jednak największą polską instytucją drukującą książkę religijną, było Wydawnictwo ks. Ignacego Rabszyna. Wydało ono aż 64,3% wszystkich publikacji religijnych na ówczesnym polskim rynku wydawniczym w Niemczech⁸³.

Przy publikowaniu literatury religijnej sięgano przede wszystkim po przedruki pozycji, które ukazywały się w Polsce przed 1939 rokiem lub w polskich emigracyjnych ośrodkach wydawniczych z czasów II wojny światowej. Jak podaje Łuczak, w latach 1945-1949 na terenie zachodnich stref okupacyjnych Niemiec napisano zaledwie 27 pozycji⁸⁴. Autorami większości, zarówno przedruków, jak i dzieł nowo powstałych, byli naturalnie księża⁸⁵. Najważniejsze dla ówczesnych katolików było jednak przygotowanie Pisma Świętego. Potrzeby te uświadamiała sobie władza kościelna, która od razu po zakończeniu II wojny światowej dążyła do wydania biblii. Udało się jednak dopiero w 1948 roku, nakładem INR w tłumaczeniu ks. Eugeniusza Dąbrowskiego⁸⁶. Wstęp do tego wydania napisał kard. August Hlond⁸⁷. Publikacja ta uznawana jest słusznie za ukoronowanie działalności INR⁸⁸.

Na rynku wydawniczym ukazało się także 250 000 egzemplarzy modlitewników i śpiewników⁸⁹. Wśród nich wymienić można m.in. modlitewnik ks. I. Rabszyna *Króluj nam Chryste!: książka do modlitwy*, którego dwa wydania ukazały się w 1947 roku⁹⁰

⁸¹ Tamże.

⁸² Działalność wydawnicza Kościoła katolickiego została omówiona w podrozdziale III.4.

⁸³ W wydawnictwie tym ukazało się aż 450 000 egzemplarzy z 700 000, które wydano łącznie we wszystkich polskich wydawnictwach katolickich w zachodnich Niemczech. Por.: A. NADOLNY: *Opieka duszpasterska nad dziećmi i młodzieżą polską na terenie Niemiec Zachodnich w latach 1945-1965*. Lublin 1980, s. 92-95; TENŻE: *Polskie wydawnictwa kościelne w Niemczech Zachodnich po II wojnie światowej*. „Tygodnik Powszechny” 1980, nr 35, s. 4; C. ŁUCZAK: *Polacy w okupowanych Niemczech...*, s. 225.

⁸⁴ C. ŁUCZAK: *Polacy w okupowanych Niemczech...*, s. 225.

⁸⁵ Ocenia się, że wartość ta wynosi ponad 95%. Por.: Tamże, s. 226.

⁸⁶ Poz. 612 w Aneksie.

⁸⁷ Tekst ten okazał się ostatnim tekstem napisanym przez kard. A. Hlonda przed jego śmiercią. Por.: A. NADOLNY: *Opieka duszpasterska...*, s. 90

⁸⁸ Tamże.

⁸⁹ M.in. poz. 72, 231, 235, 500-505, 684, 688-692, 718, 921-922, 927-929, 938, 940 w Aneksie.

⁹⁰ Poz. 688-689 w Aneksie.

w łącznym nakładzie 38 000 egzemplarzy⁹¹. Wśród śpiewników najwięcej ukazało się pozycji autorstwa ks. Janusza Juliusza, który zajmował się przede wszystkim publicystyką religijno-patriotyczną⁹². Każdy z jego śpiewników opublikowany został w nakładzie od 2 000 do 5 000⁹³. Autorem wielu książek o tematyce religijnej, a w szczególności modlitewników i śpiewników, był Roman Wolny. Zanotowano aż 18 jego pozycji⁹⁴.

Na rynku wydawniczym pojawiały się także kazania przygotowane na święta, ale także i na niedziele zwykłe⁹⁵ oraz pozycje mające ułatwić przygotowanie się wiernemu do sakramentów⁹⁶.

5. Klasyka literatury polskiej

Nakładem polskich instytucji wydawniczych i osób prywatnych ukazywała się także klasyka literatury polskiej, wydawana w celach edukacyjnych, aby zapoznać czytelników z wielkimi dziełami polskiej literatury, dla krzewienia wartości patriotycznych oraz „ku pokrzepieniu serc”. Do książek, które miały podnieść na duchu osoby, które tyle wycierpiały wojny, zaliczyć można przede wszystkim powieści Henryka Sienkiewicza.

Zestawienie tytułów książek z tej grupy, które ukazały się w latach 1945-1950 zawiera tabela 8.

Tabela 8.

Klasyki literatury polskiej wydani w Niemczech Zachodnich w latach 1945-1950

Autor	Tytuł	Rok wydania	Wydawca
Kochanowski Jan	<i>Treny</i>	1946	PZWP
Konopnicka Maria	<i>Nasza Szkap</i>	[1945]	PZWP
	<i>Nowele: Józefowa i Urbanowa.</i>	1945	PZWP
	<i>Wiersze wybrane</i>	1946	b.d.

⁹¹ C. ŁUCZAK: *Polacy w okupowanych Niemczech...*, s. 223.

⁹² A. BEDNAREK: *Janusz Juliusz*. W: *Encyklopedia katolicka*. T. 7, *Ignoratio Elenchi – Jędrzejów*. Pod. red. S. WIELGUSA. Lublin 1997, szp. 1003-1004.

⁹³ W latach 1945-1947 wydano 10 pozycji. Por.: C. ŁUCZAK: *Polacy w okupowanych Niemczech...*, s. 224.

⁹⁴ Poz. 923-940 w Aneksie.

⁹⁵ Poz. 301-302 w Aneksie.

⁹⁶ M.in. poz. 234, 936-937 w Aneksie.

Klasyki literatury polskiej wydani w Niemczech Zachodnich w latach 1945-1950

Autor	Tytuł	Rok wydania	Wydawca
Mickiewicz Adam	<i>Konrad Wallenrod</i>	1946	PZWP
	<i>Księgi narodu i pielgrzymstwa polskiego</i>	1945	PZWP
	<i>Pan Tadeusz</i>	1945	PZWP
	<i>Wiersze wybrane</i>	1946	Książnica Domu Polskiego
	<i>Wybór poezji [!]</i>	[1950]	„Pielgrzym” PTW im. A. Mickiewicza
Norwid Cyprian Kamil	<i>Czarne i białe kwiaty</i>	1945	PZWP
	<i>Krakus</i>	1945	PZWP
	<i>Pierścień wielkiej damy: tragedia w 3 aktach</i>	1945	PZWP
	<i>Satyry</i>	1946	PZWP
	<i>Słodycz: tragedia w scenie jednej.</i>	1946	PZWP
	<i>Za kulisami: fantazja</i>	1946	PZWP
Prus Bolesław	<i>Antek</i>	1946	[Wydaw. „Jutra Pracy”]
	<i>Antek i lokator poddasza</i>	1945	PZWP
	<i>Lalka: powieść w dwóch [!] tomach. T. 1-2</i>	1946	PZWP
	<i>Nawrócony</i>	1946	Wydaw. „Jutra Pracy”
	<i>Nawrócony</i>	1946	Wydaw. I Obozu Polskiego
	<i>Nowele: Katarynka i Kamizelka</i>	1945	PZWP
	<i>Nowele wybrane</i>	1947	Wydaw. „Strażnica”
	<i>Omyłka</i>	1946	[Wydaw. „Jutra Pracy”]
	<i>Omyłka</i>	1947	Wydaw. „Jutra Pracy”
	<i>Placówka: powieść</i>	1976 [właśc. 1946?]	PZWP
	<i>Sen w tomiku Trzy nowele</i>	1945	PZWP
	<i>Sen: wraz z nowelką Stefana Żeromskiego „Cokolwiek się zdarzy, niech uderza we mnie”</i>	1946	Wydaw. „Jutra Pracy”

Klasyki literatury polskiej wydani w Niemczech Zachodnich w latach 1945-1950

Autor	Tytuł	Rok wydania	Wydawca
Sienkiewicz Henryk	<i>Bartek zwycięzca</i>	1945	PZWP
	<i>Janko muzykant w tomiku Trzy nowele</i>	1945	PZWP
	<i>Latarnik</i>	1945	PZWP
	<i>Latarnik</i>	1946	[Wydaw. „Jutra Pracy”]
	<i>Nowele</i>	[ok. 1947]	Polska Drukarnia
	<i>Ogniem i mieczem: powieść. T. 1-4</i>	1948	[Wydaw. „Jutra Pracy”]
	<i>Organista z Ponikły. Wspomnienie z Marypozy</i> [!]	1947	Wydaw. „Jutra Pracy”
	<i>Quo Vadis: powieść z czasów Nerona. T. 1-2</i>	1947	PZWP
	<i>Sienkiewicz na wesoło: wesołe wyjątki z „Trylogii” H. Sienkiewicza</i>	1946	Wydaw. „Jutra Pracy”
	<i>Stary sługa. Hania: powieść</i>	1947	[Wydaw. „Jutra Pracy”]
	<i>W pustyni i w puszczy. T. 1-2.</i>	1946	PZWP
	<i>Z pamiętnika poznańskiego nauczyciela: nowela</i>	1946	Wydaw. „Jutra Pracy”
	<i>Za chlebem: smutna opowieść z życia emigrantów polskich w Ameryce</i>	1947	Wydaw. „Jutra Pracy”
	Słowacki Juliusz	<i>Anheili</i>	1946
<i>Genezis z Ducha</i>		1945	PZWP
Tetmajer Kazimierz	<i>Father Peter</i>	1947	Wydaw. Zrzeszenia Ośrodków Polskich Reńsko-Westfalskich
	<i>Ksiądz Piotr: z dodatkiem noweli „Na pokładzie” Stefana Żeromskiego</i>	1946	Wydaw. „Jutra Pracy”
	<i>Ksiądz Piotr.</i>	1945	PZWP
Żeleński-Boy Tadeusz	<i>Znaszli ten kraj?...: (cyganeria krakowska)</i>	1946	PZWP
Żeromski Stefan	<i>Echa leśne w tomiku Trzy nowele</i>	1945	PZWP
	<i>O żołnierzu tułaczku</i>	1946	PZWP
	<i>Siłaczka i rzeczy wybrane</i>	1946	„D.P. Express”
	<i>Siłaczka</i>	1945	PZWP
	<i>Siłaczka</i>	1946	[Wydaw. „Jutra Pracy”]
	<i>Szyfowe prace</i>	1947	„Jutra Pracy”
	<i>Szyfowe prace</i>	1947	b.d.
	<i>Uroda życia: powieść. T. 1-2</i>	1946	PZWP
	<i>Uroda życia: powieść. T. 1-2</i>	[1948]	Zjednoczenie Polskie na Strefę Brytyjską
	<i>Wierna rzeka</i>	1947	Wydaw. „Jutra Pracy”
	<i>Zapomnienie: wybór nowel</i>	1947	„Jutra Pracy”

Źródło: Oprac. własne na podstawie Bibliografii druków polskich wydanych w Niemczech Zachodnich w latach 1945-1950 (Aneks).

Jak wynika z powyższego zestawienia, w omawianym okresie wznawiano przede wszystkim książki Adama Mickiewicza (5 tytułów), Cypriana Kamila Norwida (6 tytułów), Bolesława Prusa (9 tytułów), H. Sienkiewicza (12 tytułów) i Stefana Żeromskiego (8 tytułów). Ukazały się także pojedyncze tytuły Jana Kochanowskiego (1 tytuł), Marii Konopnickiej (3 tytuły), Kazimierza Przerwy-Tetmajera (2 tytuły), Juliusza Słowackiego (2 tytuły), czy Tadeusza Boya-Żeleńskiego (1 tytuł). Ukazywała się zarówno poezja, jak i proza autorstwa wyżej wymienionych osób. Większość, bo 28 wydań ukazało się nakładem PZWP w Hanowerze, ale również Wydawnictwo „Jutra Pracy” często sięgało po przedruki klasyków literatury polskiej – 17 razy. Najczęściej tego typu literaturę drukowano w 1946 roku (25 razy). W 1948 roku widać już znikome zainteresowanie takimi publikacjami wśród wydawców. Zarejestrowano bowiem tylko 2 dwa tytuły wydane w tym roku.

6. Polska literatura autorów współczesnych

W oswojonych obozach jenieckich i koncentracyjnych, a także wśród byłych robotników przymusowych znalazło się wielu poetów i prozaików, którzy jeszcze przed II wojną światową tworzyli w Polsce środowisko literackie. Dlatego ważne miejsce w powojennej polskiej produkcji wydawniczej w Niemczech odegrała literatura współczesnych polskich twórców, również tych znajdujących się na terytorium byłej III Rzeszy, posiadających status „displaced persons”. Wśród nich na uwagę zasługuje przede wszystkim Tadeusz Borowski. W czasie pobytu w obozie w Dachau w trakcie II wojny światowej poznał on Anatola Girsę – wydawcę, założyciela „Oficyny Warszawskiej na Obczyźnie”⁹⁷. Współpraca tych dwóch osób zaowocowała publikacją kilku dzieł Borowskiego. Pierwszym z nich był tomik poezji pt. *Imiona nurtu*. W 1946 roku ukazał się kolejny tomik poezji jego współautorstwa pt. *Poszukiwania*. W obu pozycjach autor odnosił się do niemieckiego totalitaryzmu, przeżył w obozach koncentracyjnych, oceniał ówczesną politykę władz amerykańskich i rządu londyńskiego⁹⁸. Oprócz tego nakładem „Oficyny Warszawskiej na Obczyźnie” ukazały się wspomnienia obozowe pt. *Byliśmy w Oświęcimiu*, których współautorem był Borowski.

Jako autor, na uwagę zasługuje także Mieczysław Lurczyński⁹⁹. Nakładem Wydawnictwa PZWP ukazało się aż 15 tytułów jego dzieł¹⁰⁰. Część z nich wydano pod pseudonimami Jan Kozłowski i Władysław Szreniawa. Wśród jego utworów wymienić można dramaty: m.in. *Janka, Stara Gwardia*, tomiki poezji: *Łuski Syreny, Czas poległy, Pożegnanie z ojczyzną, Sonety, Kirke, Tancerka, Wiersze związane* oraz opowiadania: m.in. *Śmierć Ahaswera, Wieprz Homeryczny*.

Innym przedstawicielem twórców emigracyjnych jest Jerzy Niemojowski, poeta, eseista i tłumacz, który w latach 1943-1945 był więźniem obozów koncentracyjnych w Heidelager (Pustków), Sachsenhausen oraz Sangerhausen (Dora). Po zakończeniu II wojny światowej przebywał przez blisko 3 lata w amerykańskiej strefie okupacyjnej

⁹⁷ Bliższe informacje w podrozdziale III.2.

⁹⁸ C. ŁUCZAK: *Polacy w okupowanych Niemczech...*, s. 160.

⁹⁹ Por. też podrozdział III.3.

¹⁰⁰ Poz. 417-433 w Aneksie.

Niemiec¹⁰¹. Nakładem PZWP wydane są trzy jego utwory: *Najkosztowniejszy poemat: partie napisane*, *Wyszywane orłami: dramat*, *Zmartwychwstanie zabitych. Nivola*¹⁰².

Obok pozycji autorstwa pisarzy mieszkających w zachodnich strefach okupacyjnych Niemiec, ukazywały się książki autorów przebywających na emigracji w innych krajach Europy. W grupie tego typu dzieł wymienić można m.in. Zygmunta Nowakowskiego. Na terenie byłej III Rzeszy ukazały się aż trzy wydania jego dzieła pt. *Pędziwiatr*¹⁰³. W 1949 roku sięgnięto także po napisaną przez Marię Kuncewiczową, od wybuchu II wojny światowej przebywającą w Paryżu, a po kapitulacji w Londynie powieść *Zmowa nieobecnych*¹⁰⁴. Na odnotowanie zasługują także prace autorstwa Zygmunta Lubicza Zaleskiego¹⁰⁵, historyka literatury, poety i publicyisty. Na druk sześciu jego tytułów zdecydowało się Wydawnictwo PZWP. Były to: *Akordy kamienne: [wiersze]*, *Karyatydy strącone*, *Drogi i bezdroża biografii*, *W poszukiwaniu rytmu i stylu epoki*, *Rola wyobraźni w twórczości naukowej oraz Wartości żywe mesjanizmu polskiego*¹⁰⁶.

Oprócz tego na ówczesnym polskim rynku wydawniczym ukazywały się pozycje innych współczesnych autorów polskich. Wśród nich można np. wymienić Józefa Bujnowskiego¹⁰⁷, który opublikował tomik poezji pt. *Powroty*¹⁰⁸, Konstantego Ildefonsa Gałczyńskiego (*Wiersze wybrane*)¹⁰⁹, Fryderyka Jąrosy *Mein Kampf: (walka z doktorem Goebbelsem)*¹¹⁰, czy Jarosława Horskiego *Cyruлик monachijski*¹¹¹ i *Wiersze pisane nocą*¹¹². Wśród powieści, nowel i opowiadań ukazały się m.in. *Rurociąg do Mościc* Edwarda Cygana¹¹³, *Mocarz* Jana Dobraczyńskiego¹¹⁴, czy *Drzewa karłowe* Bogdana

¹⁰¹ Bliższe informacje o autorze zob.: [B. KLIMASZEWSKI]: *Niemojowski Jerzy (1918-1989)*. W: B. KLIMASZEWSKI, E. R. NOWAKOWSKA, W. WYSKIEL: *Mały słownik pisarzy polskich na obczyźnie 1939-1980: praca zbiorowa*. Pod red. B. KLIMASZEWSKIEGO. Warszawa 1992, s. 246-247.

¹⁰² Poz. 530-532 w Aneksie

¹⁰³ Poz. 544-546 w Aneksie.

¹⁰⁴ Poz. 382-383 w Aneksie.

¹⁰⁵ Zygmunt Lubicz Zaleski (1882-1967) – urodzony w Klonowcu, historyk literatury, krytyk literacki, poeta. W lutym 1940 roku przedostał się przez Słowację, Węgry, Jugosławię i Włochy do Francji. Pełnił tam obowiązki delegata MWRiOP. Por.: A. SZ.: *Zaleski Lubicz Zygmunt*. W: *Współcześni polscy pisarze ...* T. 9, W-Z. Warszawa cop. 2004, s. 370-373.

¹⁰⁶ Poz. 410-415 w Aneksie.

¹⁰⁷ Józef Bujnowski (1910-2001) – poeta, historyk literatury, eseista. W trakcie II wojny światowej walczył we Lwowie, dostał się do niewoli i został osadzony w Juchnowie, skąd uciekł. Przedostał się do II Korpusu, w którym walczył na Środkowym Wschodzie i we Włoszech. Odwołany do prowadzenia kursów maturalnych dla wojskowych, z którymi przybył do Wielkiej Brytanii. Por.: [E. R. NOWAKOWSKA]: *Bujnowski Józef (1910)*. W: B. KLIMASZEWSKI, E. R. NOWAKOWSKA, W. WYSKIEL: *Mały słownik pisarzy polskich...*, s. 52-54.

¹⁰⁸ Poz. 71 w Aneksie.

¹⁰⁹ Poz. 151 w Aneksie.

¹¹⁰ Poz. 238 w Aneksie.

¹¹¹ Poz. 208 w Aneksie.

¹¹² Poz. 209 w Aneksie.

¹¹³ Poz. 93 w Aneksie.

¹¹⁴ Jan Dobraczyński (1910-1994), powieściopisarz, publicysta, po upadku Powstania Warszawskiego wywieziony do Bergen-Bersenu, potem osadzony w Grossborn i Sandbostel. W maju 1945 roku wrócił do kraju. Por. E. G.: *Dobraczyński Jan*. W: *Współcześni polscy pisarze...* T. 2, C-F. Warszawa cop. 2004, s. 170-176. Poz. 117 w Aneksie.

Hofmańskiego¹¹⁵, a z dramatów np.: Henryka Malaka¹¹⁶ *Jawory przy młynie: obraz sceniczny w czterech aktach*¹¹⁷ i *Partyzanci: obraz sceniczny w 4 aktach, osnuty na tle życia Polaków pod okupacją niemiecką w latach 1939-45*¹¹⁸. Interesującym dziełem jest bez wątpienia *Apel* Jerzego Andrzejewskiego¹¹⁹. Utwór ten ukazał się w trakcie wojny w Polsce, gdzie został opublikowany anonimowo. Również anonimowo przedrukowało go w 1946 roku wydawnictwo PZWP.

¹¹⁵ Poz. 207 w Aneksie.

¹¹⁶ Henryk Maria Malak (1912-1987) – pisarz religijny i dramatopisarz. W 1938 otrzymał święcenia kapłańskie. Po wybuchu wojny aresztowany i więziony w obozach koncentracyjnych Stutthof, Sachsenhausen, Dachau. Po wyzwoleniu pracował jako duszpasterz wśród „displaced persons”. W tym czasie napisał kilka utworów scenicznych. Wyjechał w 1950 roku do USA. Por.: [B. KLIMASZEWSKI]: *Malak Henryk Maria (1912)*. W: B. KLIMASZEWSKI, E. R. NOWAKOWSKA, W. WYSKIEL: *Mały słownik pisarzy polskich ...*, s. 220-221.

¹¹⁷ Poz. 452 w Aneksie.

¹¹⁸ Poz. 455 w Aneksie.

¹¹⁹ Poz. 9 w Aneksie.

ROZDZIAŁ V

INSTYTUCJE ROZPOWSZECHNIANIA POLSKIEJ KSIĄŻKI

1. Ogólne założenia i organizacja kolportażu polskiej produkcji wydawniczej

Rola społeczna, jaką książka polska odgrywała w Niemczech Zachodnich po zakończeniu II wojny światowej, wpłynęła na sposoby kolportażu jej wśród dipisów. Dążono do dotarcia z polskimi drukami do jak największej liczby odbiorców. Zdawano sobie bowiem sprawę, że mimo bogatej oferty wydawniczej przygotowanej przez liczne polskie instytucje, duży problem stanowi jej rozprowadzenie wśród czytelników. Publikacje łatwo docierały do Polaków mieszkających w ośrodkach wydawniczych lub w ich pobliżu, natomiast poza nimi były już trudno dostępne¹. Powodów takiej sytuacji było wiele. Przede wszystkim podział Niemiec na strefy okupacyjne utrudniał podróży, a opuszczenie obozu przez jego mieszkańców bez pozwolenia odpowiednich władz było niemożliwe². Oprócz tego zniszczona w trakcie działań wojennych i wymagająca odbudowy infrastruktura kolejowa uniemożliwiała regularne wykorzystanie kolei do rozprowadzania książek. Dotkliwie odczuwano także brak aut oraz stałe niedogodności w dostępie do paliwa. Biorąc to wszystko pod uwagę komplikacja i koszty transportu były bardzo duże.

¹ J. WEISS: *Pierwsza polska księgarnia w Hamburgu*. „Przegląd Księgarski” 1947, R. 27, nr 3/4, s. 51.

² Z. TOPÓR-KRYGLER: *Książka polska na obczyźnie*. BISWiK 1946, R. 2, nr 1, s. 4.

Działacze zaangażowani w rozwój polskiego ruchu wydawniczego świadomi byli, że kontakt z książką pozytywnie wpływa na dipisów oczekujących na repatriację, bądź dalszą emigrację. Podkreślano więc, że w powojennych realiach należy zwrócić szczególną uwagę nie na jak najszybsze rozprowadzanie polskiej produkcji wydawniczej, ale na to, by była ona sprawiedliwie dostarczana do wszystkich polskich ośrodków w Niemczech Zachodnich³. Brak wypracowanego systemu kolportażu powodował bowiem, że obozy zaopatrywane były w jeden rodzaj książek, często nieodpowiadający potrzebom danego środowiska. Jak pisano w ówczesnej prasie zdarzało się, że *jeden okręg czytał „Pana Tadeusza”, inny historie i poezje, a jeszcze inny miał pod dostatkiem elementarzy i katechizmów, przy zupełnym braku lektury dla starszych*⁴. Sytuację tę pragnęło rozwiązać Zrzeszenie Wydawców i Dziennikarzy Polskich w Niemczech koordynując akcję tworzenia punktów sprzedaży i namawiając władze obozów, działacze samorządu polskiego, a także kierowników szkół, aby zajęli się kolportażem książek na swoim terenie. Zainteresowani tego typu działalnością, mogli zostać członkami Zrzeszenia⁵. Wszystkie te inicjatywy miały doprowadzić do szybszego powstawania punktów sprzedaży książek w każdym większym ośrodku polskim⁶. Oprócz sugestii rozbudowania sieci księgarskiej, Zrzeszenie powołało do życia hurtownię, która miała zcentralizować rozprowadzanie polskich książek dla mniejszych punktów sprzedaży⁷.

W celu zapewnienia kontaktu z drukowanym słowem polskim, większej liczbie czytelników proponowano także ustalenie hierarchii w rozdziale książek, która uwzględniała m.in. *czynnik pewnej gwarancji moralnej, że książka będzie udostępniona bezpośrednio czy pośrednio ogółowi, a nie zostanie zamrożona przez tego, co ją nabył*⁸. Zgodnie z tym zaleceniem pierwszeństwo w nabywaniu książek powinny mieć instytucje, które będą sukcesywnie udostępniać swoje zbiory zainteresowanym czytelnikom.

Sugerowano sprzedaż produkcji wydawniczej według następującej kolejności:

- 1) szkoły i kursy,
- 2) biblioteki i czytelnia publiczna,
- 3) jednostki pracujące dla zespołu lub dla społeczeństwa,
- 4) inne jednostki, dające pewność zrozumienia konieczności udostępniania książki jak najszerszym kołom⁹.

Skoro instytucje, takie jak świetlice, czy biblioteki służyły większej liczbie czytelników, nabywanie druków przez osoby prywatne uważano za mniej ważne.

Kontrolę nad rodzącym się systemem zorganizowanego kolportażu, tak jak w przypadku działalności wydawniczej, sprawowało ZWiDP. Zarejestrowane w tej organizacji osoby i instytucje zajmujące się sprzedażą polskich książek musiały postępować w swojej działalności zgodnie z regulaminem Zrzeszenia. Jeden z jego punktów mówił, że nie można rozprowadzać książek oficyn wydawniczych niezarejestrowanych w Zrzeszeniu. Wyjątek stanowiły instytucje, które otrzymały aprobatę Zarządu Głównego. Miało to na celu kontrolę jakości merytorycznej i technicznej nabywanych przez Polaków tytułów.

³ O rozpowszechnianie polskiego słowa drukowanego w Niemczech. BIZWiDP 1945, R. 1, nr 1, s. [6].

⁴ Tamże.

⁵ Tamże.

⁶ Szanujmy książki. BIZWiDP 1945, R. 1, nr 2, s. 7.

⁷ Por. podrozdział V.3

⁸ K. DOUGLAS: *Książka w terenie*. BISKiW 1946, R. 2, nr 5/6, s. 20.

⁹ Tamże.

Zorganizowany system kolportażu druków składał się przede wszystkim z sieci punktów sprzedaży publikacji w języku polskim. Wśród tego typu instytucji księgarskich można było wyróżnić:

- księgarnie powstające przy wydawnictwach;
- prywatne instytucje księgarskie;
- hurtownie, księgarnie i punkty sprzedaży organizowane przez polskie organizacje społeczne i kulturalne;
- małe księgarnie i inne punkty sprzedaży zakładane w obozach dla dipisów.

W większych hurtowniach i księgarniach, niezależnie kto był ich organizatorem, często można było zaopatrzyć się nie tylko w tytuły wydane przez wydawnictwa funkcjonujące w Niemczech Zachodnich, ale także i te pochodzące z innych polskich emigracyjnych ośrodków wydawniczych¹⁰. Niekiedy umożliwiały one także sprowadzenie z zagranicy książek obcojęzycznych. Hurtownie i księgarnie zaopatrywały się w druki wydane w zachodnich strefach okupacyjnych bezpośrednio u wydawców, bądź w innych dużych polskich księgarniach na tym terenie. Swoją ofertę kierowały do wszystkich zainteresowanych osób niezależnie od strefy okupacyjnej, w której one zamieszkiwały. Były także wypadki, że duże punkty sprzedaży książki polskiej z terenu Niemiec Zachodnich realizowały zamówienia z zagranicy, a nawet z Polski, bądź otwierały swoje przedstawicielstwa w krajach zamieszkiwanych przez większe skupiska Polaków¹¹.

Ze względu na trudności w przemieszczaniu się między strefami okupacyjnymi, zamówienia realizowane były przede wszystkim drogą pocztową. Osoby zainteresowane zakupem książek przesyłały listę pozycji, które chciały nabyć, na specjalnie przygotowanych blankietach. W wypadku braku odpowiednich formularzy można było wysłać zapotrzebowanie w zwykłym liście. Należało jednak przestrzegać zaleceń formalnych tj. podać w odrębnych wierszach najpierw liczbę potem tytuł zamawianej pozycji. Firmom zależało bowiem, aby wszystkie zamówienia były realizowane terminowo, co ułatwiały czytelnie wypełniane blankiety lub listy. Ważne było także podanie danych adresowych, podkreślano bowiem, że częstym powodem zagubienia się wysłańcy przez księgarnie książek jest nieprawidłowe podanie adresu odbiorcy¹².

Książki do odbiorcy dostarczane były zazwyczaj za zaliczeniem pocztowym. Do każdego zamówienia doliczano koszty opakowania i przesyłki zgodne z obowiązującą taryfą pocztową. Niekiedy jednak punkty sprzedaży wprowadzały dodatkowe zasady dotyczące zakupu druków w ich firmie. Przykładem mogą być specyficzne zasady realizacji zamówień, o wartości mniejszej niż 10 marek, wprowadzone przez Księgarnię „Jutra Pracy”, lub, w wypadku Księgarni Domu Książki Polskiej w Stuttgarcie, obostrzenia przy zakupie książek przez Polaków z francuskiej strefy okupacyjnej. W takich sytuacjach obie instytucje wymagały przedpłaty dokonywanej przelewem pocztowym bądź na konto bankowe. Przy zamawianiu książek przez osoby z zagranicy, np. „*Biuro Zleceń*” Daniel Udod zlecenia realizowało po otrzymaniu pieniędzy wraz z zamówieniem, bądź po przelaniu należnej kwoty z wykorzystaniem przelewów typu „Money Order”

¹⁰ Robiło tak m.in. „*Biuro Zleceń*” Daniel Udod, czy księgarnia sortymentowa ZWiDP. Por. podrozdział V.2.

¹¹ Przedstawicielstwa zagraniczne posiadało m.in. „*Biuro Zleceń*” Daniel Udod. Por. podrozdział V.2.

¹² Dom Książki Polskiej: *Katalog N 4*. Stuttgart 1948, s. [1]. ZPU sygn. brak; *Nowy katalog Jutra Pracy nr 5*. Lippstadt 1948, s. [1]. ZPU sygn. brak.

lub „Express Money Order”. Mieszkańcy Wielkiej Brytanii mogli dokonywać wpłat za książki już po otrzymaniu przesyłki¹³.

Inne ograniczenia obowiązywały w księgarniach zakładanych przez organizacje społeczne, które dostarczały książki na potrzeby kształcenia zawodowego. Księgozbiór przeznaczony dla kursów był wyłączony z ogólnych zamówień, mógł być tylko zakupiony przez kierowników szkoleń i rejestrował go odrębny katalog¹⁴. Oprócz tego księgarnie te przygotowywały katalogi z informacją o ofercie dostępnej dla wszystkich czytelników.

Zbieranie zamówień nadchodzących drogą pocztową powodowało, że nim księgarnia otrzymała zapotrzebowanie od klientów, nakład danego tytułu mógł być już wyczerpany. W takiej sytuacji stosowano różne rozwiązania – Księgarnia „Jutra Pracy” wysyłała w zamian podobny tytuł, chyba że zamawiający wyraźnie zaznaczył, że nie życzy sobie żadnych zmian w zleceniu. Z kolei Księgarnia Domu Książki Polskiej informowała klientów, że *Zamówienia załatwiamy w miarę posiadania na składzie zapasów książek. Pozycje nie wykonane przy pierwszej wysyłce uzupełniamy z najbliższych nowych dostaw książek. Pozycje nie wykonane w przeciągu jednego miesiąca od dnia wpłynięcia do nas zamówienia, prosimy uważać za niewykonalne*¹⁵. W wypadku chwilowego braku książek większość księgarni postępowała podobnie czekając, aż z nowych dostaw zostaną uzupełnione braki i będzie możliwe przesłanie zamówionego tytułu¹⁶.

Obok dużych księgarni działały także mniejsze punkty sprzedaży polskiej książki. Funkcjonowały one zazwyczaj w ośrodkach dla dipisów i miały zaopatrywać w druki przede wszystkim ich mieszkańców. Księgarnie te w swoim asortymencie posiadały tytuły dostarczone przez polskich wydawców oraz większe polskie instytucje księgarskie z Niemiec Zachodnich. Często otrzymywały także informacje o nowo wydanych publikacjach, które wprowadzały do ofert handlowych. Ich zadaniem było powiadomić mieszkańców obozu o nowej książce, zebrać na nią zamówienia wśród zainteresowanych i przesłać je do odpowiedniej oficyny wydawniczej, bądź księgarni. W takim wypadku punkty te były tylko pośrednikami w zakupie. Na grupowe zamówienia książek udzielany był bowiem upust. Ułatwiała to także dostarczenie książek, które wysyłane były w jednej dużej przesyłce, zamiast kilku mniejszych.

Na siedzibę mniejszych księgarni lub punktów sprzedaży wykorzystywano infrastrukturę ośrodka. Otrzymywały one odrębne pomieszczenia do prowadzenia swojej działalności lub funkcjonowały przy innych polskich instytucjach obozowych np. przy redakcji czasopisma obozowego, czy w polskim sklepie¹⁷. W obozach sprzedają książek zajmowały się też polskie organizacje. Pośredniczyły one w zamawianiu lub dostarczały własną produkcję wydawniczą¹⁸.

¹³ Międzynarodowa Księgarnia Wysyłkowa Biura Złeczeń: *Katalog książek polskich Nr. 8*. [Hamburg?] [b.r.], s. [17]. ZPU sygn. brak; „Biuro Złeczeń” Daniel Udod: *Katalog Nr. 6*. Monachium 1948, s. [7]. ZPU sygn. brak; A. SYRIATOWICZ: *Cennik książek polskich Nr 3*. Regensburg [b.r.], s. [6]. ZPU sygn. brak.

¹⁴ *Katalog Księgarni Społecznej Bramsche*. Bramsche [b.r.], s. [3]. ZPU sygn. brak.

¹⁵ Dom Książki Polskiej: *Katalog N 4...*, s. [1]. ZPU sygn. brak.

¹⁶ A. SYRIATOWICZ: *Cennik książek polskich ...*, s. [6]. ZPU sygn. brak.

¹⁷ *Obozowa księgarnia polska*. „Echo Dnia: I Obóz Polski Osnabrück” 1946, nr 34, s. [2]; „AZ: Tygodnik Ośrodka Polskiego w Greven” 1946, R. 2, nr 25, s. [4].

¹⁸ Czyniło tak m.in. Stowarzyszenie Kombatantów Polskich.

Aby ułatwić dostęp do rozprowadzanych pozycji wiele punktów kolportażu wprowadzało systemy rabatów dla swoich klientów. Miało to z jednej strony zwiększyć sprzedaż, a z drugiej umożliwić zakup książek instytucjom takim jak biblioteki czy czytelnie, nie dysponującym dużym budżetem. Regulaminowo do udzielania rabatów członkom ZWiKP zobowiązane były wszystkie należące do tej organizacji punkty sprzedaży. Upusty wynosiły minimum 20% od cen katalogowych na książki szkolne, 25% na inne. Hurtownie otrzymywały dodatkowo 10% rabatu. Obowiązywał całkowity zakaz sprzedawania książek po obniżonych cenach instytucjom i osobom prywatnym niezrzeszonym w ZWiKP. W praktyce jednak instytucje ustalały rabaty według innych zasad np. Księgarnia „Jutra Pracy” wprowadziła upusty dla księgarzy – na wydawnictwa własne 25%, a na obce od 10% do 25%, co uzależnione było od wcześniejszych ustaleń i możliwości finansowych firmy¹⁹, a Księgarnia Społeczna w Hanowerze przy zamówieniach większych (100 egz.) 20% na wydawnictwa Polskiego Związku Wychoźstwa Przymusowego w Hanowerze oraz 10-15% na tytuły innych wydawnictw²⁰. Obie instytucje były członkami Zrzeszenia.

Rabaty na rozprowadzane przez siebie, po wprowadzeniu reformy walutowej, książki ustalił także Inspektorat Nauki Religii. Zdecydowano np. że *Pismo Św.*, które kosztowało 5 marek będzie sprzedawane uczniom szkół średnich z 50%, a dla szkół podstawowych z 20% upustem. 80% mniej miały za nie zapłacić osoby chore²¹.

W celu uzupełnienia systemu kolportażu książek, obok księgarni polskich zorganizowano w latach 1945-1950 także planowy system darmowego rozpowszechniania polskiej produkcji wydawniczej. Bezpłatnie rozprowadzano dary książkowe przekazywane Polakom w Niemczech przez wydawnictwa z innych ośrodków emigracyjnych, polskie organizacje funkcjonujące w innych państwach oraz międzynarodowe organizacje pomocowe. Publikacje pozyskane tą drogą przekazywane były zarówno na potrzeby szkolnictwa, jak i bibliotek polskich zakładanych w obozach.

Pomoc książkową zapewniło m.in. Towarzystwo Pomocy Polakom²². Od swojego powstania do 31 grudnia 1946 roku Referat Kulturalno-Oświatowy Delegatury na Niemcy obejmujący swoją opieką obszar okupacyjny Polskich Sił Zbrojnych w Brytyjskiej Armii Renu rozdał 6 172 egzemplarze beletrystyki, 10 225 podręczników języka angielskiego, 1 400 słowników polsko-angielskich i angielsko-polskich, 7 608 książek szkolnych i zawodowych, 350 o tematyce lekarskiej oraz 441 przeznaczonych dla dzieci i młodzieży. Oprócz tego w 266 transzach w trzech zachodnich strefach okupacyjnych Niemiec rozdano 43 566 polskich tytułów²³.

Potrzeby związane z dostępem do podręczników dzieci zamieszkujących obozy dla dipisów próbowała także zaspokoić Welfare § Printing Team UNRRA o/o Germany²⁴. W czerwcu 1946 roku organizacja ta przeznaczyła do bezpłatnego rozprowadzenia aż 42 000 egzemplarzy książek przez nią wydrukowanych. Otrzymać je miały

¹⁹ *Nowy katalog Jutra Pracy nr 5*. Lippstadt 1948, s. [3]. ZPU sygn. brak.

²⁰ Księgarnia Społeczna: *Katalog 1948*. Hannover 1948, s. 8. ZPU sygn. brak.

²¹ A. NADOLNY: *Inspektorat Religii dla szkół polskich w Niemczech Zachodnich (1945-1950)*. „Studia Polonijne” 1979, T. 3, s. 227.

²² Relief Society for Poles. Dawniej Polski Czerwony Krzyż w Wielkiej Brytanii.

²³ *Sprawozdanie z działalności Relief Society for Poles, Delegatura na Niemcy: od powstania do 31.XII.1946 r.* [B.m, b.r.], s. 26-27. ZPU sygn. brak.

²⁴ Jednostka UNRRY powołana do druku polskich książek. Por. podrozdział III.2.

dzieci z obozów w amerykańskiej strefie okupacyjnej. Przyjmując zgodność obliczeń tej organizacji z rzeczywistością każde polskie dziecko powinno otrzymać 8 książek²⁵.

Forma bezpłatnego rozdawnictwa książek stosowana była także przez niektóre polskie instytucje społeczne i kulturalne. Oprócz pośredniczenia w rozdawaniu darów z zagranicy same organizowały one takie akcje. Zazwyczaj w ten sposób planowo dostarczane były książki na potrzeby szkolnictwa ogólnego. Decyzję o bezpłatnym rozpowszechnianiu lektur i podręczników podjęła Centrala Szkolnictwa Polskiego w Niemczech²⁶, aby nie obciążać uczących się wysokimi kosztami ich zakupu. Darmowo rozprowadzane były książki wydawane przez samą Centralę oraz te zamawiane i kupowane przez nią u innych wydawców. Zgodnie z informacjami podanymi przez Centralę *Do dnia 10 stycznia 1946 r. wysłała Centrala Szkolnictwa Polskiego w Niemczech 290 ekspozycji z książkami do szkół i ośrodków polskich w Niemczech, o łącznej sumie 80.746 egzemplarzy, na którą złożyły się książki, otrzymane od zagranicznych organizacji polskich w ilości 39.572 egz[emplarzy] i nakłady własne względnie zakupione w całości lub częściowo w wydawnictwach polskich na terenie Niemiec, w wysokości 41.174 egz[emplarzy]*²⁷.

Metodę bezpłatnego rozpowszechniania książek wśród uczniów i polskich placówek szkolnych przyjął także Centralny Komitet dla Spraw Szkolnych i Oświatowych. Komitet postulował także, aby każde dziecko w wielu 6 lat bezpłatnie otrzymywało elementarz, który będzie mu towarzyszył, aż do powrotu do Polski²⁸. Mogło to świadczyć o chęci umożliwienia nauki czytania i pisania każdemu polskiemu dziecku, niezależnie od kosztów.

Obie instytucje zamieszczały ogłoszenia o tytułach przeznaczonych do rozpowszechnienia w swoich organach prasowych²⁹ bądź rozsyłały okólniki z tego typu informacjami bezpośrednio do kierowników szkół. To oni bowiem byli odpowiedzialni za zaopatrzenie swoich uczniów w podręczniki i lektury, i za podjęcie decyzji, jakie książki są aktualnie potrzebne w ich szkole. Informacje na ten temat zamieszczano także w prasie oświatowej. Zawierały one zazwyczaj wszystkie podstawowe dane identyfikacyjne książki, jej wydawcy oraz informację o ilości dostępnych egzemplarzy. Kierownicy szkół, którzy byli zainteresowani zamówieniem proponowanych tytułów składali zapotrzebowanie na ręce kierowników okręgów szkolnych. Ci zaś przekazywali zebrane ze swojego terenu dane, według których książki miały być dostarczone.

Również Kościół katolicki włączył się w akcję bezpłatnego przekazywania książek. Część produkcji wydawniczej o tematyce religijnej, przede wszystkim modlitewniki czy śpiewniki, były rozdawane. Świadczą o tym sprawozdania duszpasterskie z działalności księży dostarczane do Kurii Biskupiej³⁰. Księża, którym potrzebne były książki lub materiały oświatowe do nauczania religii, zamawiali je, wysyłając zapotrzebowania do Kurii Biskupiej.

²⁵ *Podręczniki szkolne wydrukowane przez Welfare Printing Team UNRRA o/o Germany. 31.V. 1946, s. [1]. JPIA Nr zespołu 24, sygn. 232.*

²⁶ W. KOWALCZYK: *Szkolnictwo polskie w Niemczech: 1945-1948*. Warszawa 1961, s. 183.

²⁷ *Akcja wydawnicza. „Biuletyn Szkolnictwa Polskiego w Niemczech” 1946, R. 2, nr 1, s. 10.*

²⁸ *Zaopatrzenie szkół powszechnych i kursów dla analfabetów w elementarze. „Dziennik Zarządzeń i Informacji Centralnego Komitetu dla Spraw Szkolnych i Oświatowych” 1949, R. 4, nr 4, s. 4.*

²⁹ Organem prasowym Centrali Szkolnictwa Polskiego w Niemczech był „Biuletyn Centrali Szkolnictwa Polskiego w Niemczech”, a Centralnego Komitetu dla Spraw Szkolnych i Oświatowych „Dziennik Zarządzeń i Informacji Centralnego Komitetu dla Spraw Szkolnych i Oświatowych”.

³⁰ *Sprawozdania duszpasterskie*. Archiwum PMK, sygn. brak.

Rozdziałem publikacji do nauki religii między poszczególnych księży zajmował się ks. Paweł Kajka, inspektor nauki religii. Przy składaniu zamówienia należało podać dokładne dane o poziomie nauczania oraz liczbie uczniów w danej klasie. Postulowano przy tym, aby nie zawyżać specjalnie liczby potrzebnych egzemplarzy, aby wszystkie polskie szkoły zostawały proporcjonalnie zaopatrzone w książki niezbędne do nauki. Zwracano uwagę księży na to, że publikacje dostarczane bezpłatnie pozostają własnością Duszpasterstwa Szkolnego i nie przechodzą na własność zamawiającego. Mogą więc być tylko wypożyczane, a nie sprzedawane lub przekazywane innym. Ksiądz Kajka przekazywał także bezpłatnie publikacje religijne księżom za pośrednictwem Kurii Biskupiej we Frankfurcie nad Menem w amerykańskiej strefie okupacyjnej oraz księży seniorów w strefie brytyjskiej. W ten sposób każdy polski duchowny otrzymał m.in. po 1 egzemplarzu *Historii Kościoła* autorstwa ks. Romana Archutowskiego, oraz *Etykę Katolicką* ks. Józefa Lubelskiego. Do strefy amerykańskiej i francuskiej zamówienia realizowano tylko za pośrednictwem kolei, to ograniczało ciężar przesyłanych paczek do 0,5 kilograma i wymagało od zamawiającego podania dokładnej nazwy stacji docelowej³¹. Szczegółowe dane o książkach bezpłatnie rozprowadzonych przez Inspektorat Nauki Religii przedstawiono w tabeli 9.

Tabela 9.

Liczba bezpłatnie rozprowadzonych książek przez Inspektorat Nauki Religii wśród Polaków w Niemczech (1946-1948)

Okres rozprowadzenia	Liczba egzemplarzy
do 1 kwietnia 1946	13 000
do października 1946	37 000
do końca 1947	63 000
do końca 1948	80 000

Źródło: Oprac. własne na podstawie: A. Nadolny: *Inspektorat Nauki Religii dla szkół polskich w Niemczech Zachodnich (1945-1950)*. „Studia Polonijne” 1979, T. 3, s. 227.

Bezpłatny kolportaż książek Inspektoratu Nauki Religii funkcjonował do reformy walutowej w czerwcu 1948 r. Po tej dacie książki za darmo otrzymywali już jedynie chorzy, więźniowie i sieroty wojenne³².

Inicjatywa bezpłatnego rozdawania książek wymagała od instytucji rozprowadzających książki dużych nakładów finansowych. Organizacje te pokrywały nie tylko produkcję wydawniczą, ale także musiały sfinansować zakup książek u wydawców i późniejszą ich rozsyłkę. Aby pozyskać na ten cel środki, organizowano tzw. fundusze wydawnicze, na które osoby chcące wspomóc organizowaną akcję mogły wpłacać datki. Apele o pomoc dla funduszu organizowanego m.in. przez Centralę Szkolnictwa Polskiego w Niemczech skierowane były do nauczycieli. Pieniądze na cele szkolnictwa polskiego w Niemczech zbierał także ks. Kajka. Prosił on wszystkich księży o składanie ofiar, z których zakupione będą podręczniki do nauki religii oraz literatura religijna przeznaczona dla Polaków znajdujących się w obozach³³.

³¹ *Od wydawcy*. „Kazania na Niedziele i Święta” 1946, z. 3, s. 1-2.

³² A NADOLNY: *Inspektorat Nauki ...*, s. 226-227.

³³ *Fundusz wydawniczy*. „Biuletyn Centrali Szkolnictwa Polskiego w Niemczech” 1946, R. 2, nr 1, s. 7; *Fundusze na cele szkolnictwa polskiego w Niemczech*. „Wiadomości Urzędowe Biskupa Ordynariusza dla Polaków w Niemczech” 1945, R. 1, nr 4, s. 6.

2. Księgarnie polskich wydawnictw i prywatne instytucje księgarskie

Pierwszym ogniwem sieci rozpowszechniania polskiej produkcji książkowej wśród społeczności dipisowskiej były instytucje wydawnicze. Większość z nich bowiem zakładała także własne księgarnie. Prowadzono w nich sprzedaż zarówno swoich publikacji, jak również książek innych polskich wydawnictw funkcjonujących w Niemczech Zachodnich. Na tego typu działalność po II wojnie światowej zdecydował się m.in. Dom Książki Polskiej ze Stuttgartu. Własną księgarnię najprawdopodobniej w 1947 roku uruchomiło także „Jutro Pracy” z Lippstadt³⁴. Samodzielnie własną produkcją wydawniczą rozprowadzało także Wydawnictwo Polskiego Związku Wychodźstwa Przymusowego w Hanowerze. Książki, które ukazały się jego nakładem były do nabycia za pośrednictwem biura związku³⁵.

*Punkt sprzedaży książek i czasopism w języku polskim*³⁶ chciał uruchomić także prowadzący Wydawnictwo „Strażnica” w Celle Tadeusz Starczewski³⁷. Pod koniec 1947 roku rozpoczął procedury urzędowe mające na celu zarejestrowanie księgarni. Starczewskiemu udało się uzyskać zezwolenie władz wojskowych oraz zgłosić swoją działalność do Urzędu Miasta i innych instytucji kontroli państwowej. Zgodę na otwarcie punktu sprzedaży przy Bergstrasse 48 w Celle otrzymał w 1948 roku. Miały w nim być sprzedawane zarówno książki jak i czasopisma wydawane w języku polskim tylko za gotówkę³⁸.

Oprócz punktów sprzedaży, które powstawały przy wydawnictwach rozpowszechnianiem polskich książek zajmowały się firmy prywatne. Jedną z takich instytucji było „Biuro Zleceń” Daniel Udod powołane do życia 16 stycznia 1947 roku. Była to *pierwsza licencjonowana polska placówka w Bawarii*³⁹. Kierownikiem odpowiedzialnym za księgarnię był Daniel Udod, a kierownikiem administracyjnym Julian Sroka⁴⁰. W początkach swego egzystowania mieściła się ona na 6 metrach kwadratowych i zatrudniała dwie osoby. Przy tej obsadzie kadrowej, braku papieru pakowego na rynku i złym funkcjonowaniu poczty, księgarnia nie była w stanie realizować wszystkich napływających do niej zamówień. Mimo to, rozesłała w omawianym okresie 7 000 książek polskich, a także uruchomiła kioski – księgarniane w szpitalu dla dipisów na Schwabingu i w UNRRA Team 108 w Deutsches Museum w Monachium. Kolejnym problemem, z jakim borykało się „Biuro Zleceń”, była ciągła rotacja personelu spowodowana brakiem osób chętnych do pracy i kilkukrotna reorganizacja firmy⁴¹. Sytuacja ustabilizowała się

³⁴ *Nowy katalog Jutra Pracy* [niebieski]. Lippstadt 1947, s. [2]. ZPU sygn. brak.

³⁵ *Nakładem Polskiego Związku...* „Głos Polski” Hanower 1945, R. 1, nr 13, s. 10.

³⁶ Verkaufsstelle für Bücher und Zeitschriften in polnischer Sprache. Por.: *Bescheinigung über die Anmeldung eines Gewerbebetriebes aus 2. April 1948*, s. [1]. *Aufträge auf Genehmigung von Einzelhandelsgerwerbe*. Nr. 601-621 sygn. Amt 32 129.

³⁷ Por. podrozdział III.2.

³⁸ *Bescheinigung über die Anmeldung...*, s. [1]. *Aufträge auf Genehmigung von Einzelhandelsgerwerbe*. Nr. 601-621 sygn. Amt 32 129; *Protokół z posiedzenia Rady Oddziału SPK w dniu 8 stycznia 1948*, s. 10. AE Zespół: *SPK-Niemcy*,teczka: *Rada Oddziału Komisja Rewizyjna V 1947-1950*.

³⁹ „Biuro Zleceń” Daniel Udod: *Katalog Nr. 6...*, s. [2]. ZPU sygn. brak.

⁴⁰ Dane z lutego 1948 r. Por.: „Biuro Zleceń” Daniel Udod: *Katalog Nr. 6...*, s. [1]. ZPU sygn. brak.

⁴¹ „Biuro Zleceń” Daniel Udod: *Katalog Nr. 6...*, s. [2]. ZPU sygn. brak.

dopiero w lipcu 1947 roku. Powstały wtedy dwie filie Biura: w Weiden w obozie „La Guardia” przy „Składnicy Harcerskiej” oraz w Marienbrunn. Kierownikiem pierwszej z nich był Dariusz Janik, a drugiej Jan Śmiśniewicz. Pod koniec 1947 roku utworzono Księgarską Składnicę Główną „*Biura Zleceń*” z siedzibą w Monachium przy Gebsattelstrasse 12. Jej kierownikiem został Julian Sroka. „*Biuro Zleceń*” Daniel Udod współpracowało także z przedstawicielami: z Londynu – Józefem Kalenkiewiczem, z Utrechtu – Józefem Zalewskim oraz z Angers⁴². W październiku 1947 roku Biuro rozszerzyło swoją działalność o druk pocztówek i znaczków, a po roku o Międzynarodowe Biuro Korespondencyjne⁴³. Pośredniczyło ono w znajdowaniu potencjalnych przyjaciół korespondencyjnych z innych krajów.

Książki w „*Biurze Zleceń*” Daniel Udod zamawiać mogli zarówno mieszkańcy Niemiec, ale także Polacy przebywający na emigracji w innych krajach, m.in. Wielkiej Brytanii i jej koloniach. Zamówienia z terenu Niemiec realizowane były za zaliczeniem pocztowym, a na terenie Anglii należność za książki należało wpłacić dopiero po ich otrzymaniu. Do rachunku doliczano rzeczywiste koszty opakowania i wysyłki⁴⁴. Księgarska Składnica Główna posiadała 1 000 stałych odbiorców z terenu Niemiec oraz 200 z Wielkiej Brytanii, a przedstawiciele zagraniczni firmy mieli dalszych kilkuset odbiorców. W pierwszym roku działalności „*Biuro Zleceń*” Daniel Udod we wszystkich oddziałach sprzedało 25 000 książek⁴⁵.

Dnia 15 maja 1948 roku pod kierownictwem Jana Ziętkiewicza uruchomiono w Hamburgu kolejne Biuro Zleceń. Nazwa ta odnosiła się do Międzynarodowego Biura Korespondencyjnego, Wydziału Prawnego, Działu Filatelistycznego oraz Międzynarodowej Księgarni Wysyłkowej. Księgarnia proponowała zakup książek nie tylko wydanych w Niemczech, ale sprowadzała także wydawnictwa z Wielkiej Brytanii, Francji i Holandii. Tak jak monachijskie „*Biuro Zleceń*” - również to działające w Hamburgu – realizowało zamówienia z innych krajów m.in. z Polski, Francji, Belgii, Holandii, Anglii, Brazylii, Argentyny, Kanady, Afryki i Stanów Zjednoczonych.

W amerykańskiej strefie okupacyjnej sprzedają polskiej produkcji wydawniczej w ramach prywatnej działalności zajęli się także Józef Weisbach z Ingolstadt, Adam Syriatowicz z Ratyzbony, a we francuskiej Edmund Łukasiewicz z Rottweil nad Neckarem⁴⁶.

⁴² Tamże, s. [1-2]. ZPU sygn. brak.

⁴³ Tamże, s. [2]. ZPU sygn. brak.

⁴⁴ Tamże, s. [7]. ZPU sygn. brak.

⁴⁵ Tamże, s. [1-2]. ZPU sygn. brak.

⁴⁶ *Informacje*. „Wspólnymi Siłami” 1947, R 2, nr 17, s. 11-12.

3. Hurtownie, księgarnie i punkty sprzedaży zakładane przez polskie organizacje

*Sprawiedliwym i sprawnym rozdziałem polskich książek wychodzących w Niemczech*⁴⁷ zajęło się także ZWiDP, które było organizatorem największej sieci punktów dystrybucji druków. Staraniem Stefana Dippla, przewodniczącego grupy wydawców funkcjonującej w Zrzeszeniu oraz Józefa Weissa, powołano w Hamburgu do życia Hurtownię Księgarską. Miała ona zcentralizować działalność księgarską, a przez to doprowadzić do równomiernego rozprowadzania książek do polskich ośrodków w zachodnich strefach okupacyjnych Niemiec⁴⁸. W tym celu założono 25 mniejszych punktów sprzedaży, które zaopatrywały się bądź w hurtowni księgarskiej w Hamburgu bądź bezpośrednio u wydawców. W Hurtowni można było nabyć pozycje wszystkich współpracujących ze Zrzeszeniem wydawnictw, a ich planowy kolportaż do poszczególnych punktów sprzedaży przygotowanych w ośrodkach polskich odbywał się za pośrednictwem poczty, samochodami Związku Polaków w Hamburgu i I Dywizji Panczernej w Meppen⁴⁹. W trakcie pierwszych pięciu miesięcy funkcjonowania Hurtowni sprzedano 41 024 książek⁵⁰. Na Walnym Zebraniu Zrzeszenia 16-17 marca 1946 roku z inicjatywy Hurtowni Księgarskiej zorganizowano jarmark książki, na którym każdy wydawca uczestniczący w zjeździe mógł zaprezentować wydawnictwa własne oraz zakupić interesujące go książki innych firm i w ten sposób uzupełnić asortyment swojego punktu sprzedaży⁵¹.

Obok hurtowni księgarskiej przy Zrzeszeniu funkcjonowała także księgarnia sortymentowa⁵², która zajmowała się sprowadzaniem polskich książek z innych emigracyjnych ośrodków wydawniczych m.in. Anglii, Belgii i Włoch. Po uruchomieniu Oddziału ZWiDP w Monachium rozpowszechnianie książek zagranicznych podzielono między księgarnię głównej siedziby w Hamburgu – placówka ta rozprowadzała książki importowane z Belgii, Francji oraz Londynu, a nowo powstały oddział monachijski odpowiedzialny za handel drukami z Włoch⁵³. Należy podkreślić znamienitą rolę, jaką odgrywała Hurtownia Księgarska Zrzeszenia w procesie rozpowszechniania polskich książek. Była ona jedynym oficjalnie funkcjonującym punktem sprzedaży hurtowej na terenie Niemiec, który wymieniany był w katalogach londyńskich⁵⁴.

⁴⁷ *O rozpowszechnianie polskiego...*, s. [6].

⁴⁸ Por. szerzej: J. WEISS: *Pierwsza polska księgarnia...*, s. 51.

⁴⁹ Por.: S. PAZYRA: *Z dziejów książki polskiej w czasie drugiej wojny światowej*. Warszawa 1970, s. 361; S. DIPPEL: *O księgarzach, którzy przeminęli*. Wrocław 1976, s. 187; J. WEISS: *Pierwsza polska księgarnia...*, s. 51.

⁵⁰ D./Z: *Rozprowadzanie książek*. BISKiW 1946, R. 2, nr 3, s. 4.

⁵¹ *Jarmark książki*. BISKiW 1946, R. 2, nr 2, s. 14

⁵² Właściwie księgarnia ogólnosortymentowa – rozprowadzająca książki z różnych dziedzin i różnych wydawców. Por.: *Encyklopedia wiedzy o książce*. Wrocław [i in.] 1977, ł. 1307.

⁵³ J. RUBCZYŃSKI: *Wydawcy w okupacji amerykańskiej*. BISKiW 1946, R. 2, nr 4, s. 14.

⁵⁴ D./Z: *Rozprowadzanie książek...*, s. 4.

W celu zapewnienia planowego podziału książek, Zrzeszenie wystosowało apel do komendantów obozów, przedstawicieli samorządu polskiego oraz kierowników szkół, aby rejestrowali się jako członkowie nadzwyczajni Zrzeszenia i wspomogli działalność polegającą na rozpowszechnianiu polskiej literatury na terenie im podległym⁵⁵.

Pod tym samym adresem, pod którym funkcjonowała hurtownia Zrzeszenia, działała także Księgarnia ZPwH. Można domniemywać, że była to jedna placówka, jednak działająca w ramach dwóch instytucji. Działalność tych organizacji była bowiem powiązana osobą Stefana Dippla⁵⁶.

Inną polską organizacją, która utworzyła sieć księgarń na terenie Niemiec było Zjednoczenie Polskie. Księgarnie społeczne pod auspicjami tej organizacji funkcjonowały tylko w części ośrodków i tworzyły sieć filii podlegających Sekretariatowi Głównemu ZP. Punkty sprzedaży ją tworzące mogły podejmować działania i organizować swoją promocję tylko w ramach okręgu, który obsługiwały. Wszelkie inicjatywy dotyczące działalności ZP w całej strefie okupacyjnej lub na szerszym terenie, były zarezerwowane dla centrali księgarskiej. Tego typu księgarnie społeczne funkcjonowały m.in. w Blombergu (Polish Bookseller's Shop) oraz w Bramsche koło Osnabrück. Podobna placówka, należąca do sieci księgarń społecznych ZP, powstała po likwidacji PZWP i przejściu jego księgarni i wydawnictwa przez ZP w Hanowerze. Również w Monachium funkcjonowała placówka o nazwie Księgarnia Społeczna PBI, ale najprawdopodobniej nie była częścią sieci ZP⁵⁷.

Księgarnię Społeczną założyło także wchodzące w skład ZP Zrzeszenie Ośrodków Polskich Okręgu Reńsko-Westfalskiego. Początkowo jej siedziba znajdowała się w Brauweiler jednak w 1948 roku przeniesiono ją do Solingen. We wrześniu tego roku podjęto decyzję o likwidacji posiadanego przez księgarnię zapasu książek. Obniżono przy tym ceny asortymentu i zorganizowano akcję mającą na celu informowanie potencjalnych czytelników o wyprzedaży. Zwrócono się wówczas o pomoc do kierowników obozów. Mieli oni znaleźć chętne do współpracy osoby, które będą pośredniczyły w zbieraniu zamówień i prześlą je do Księgarni Społecznej ZOPO⁵⁸. Ze względu na fakt, że księgarnia ta w 1948 roku przygotowała katalog, w którym podała jako swoją siedzibę miasto Veorde, wydaje się, że została ponownie przeniesiona z Solingen.

Księgarnia funkcjonowała również przy Zarządzie Oddziału SPK na terenie brytyjskiej okupacji Niemiec. Jej asortyment wykorzystywany był między innymi do zaopatrywania bibliotek tej organizacji. Aby zwiększyć sprzedaż książek księgarnia prowadziła akcje promocyjne, szczególnie pod koniec okupacji Niemiec na przełomie 1949 i 1950 roku. W październiku 1949 roku zorganizowano konkurs „Toto książki SPK”, który miał propagować czytelnictwo, ale przede wszystkim pomóc w upłynięciu zasobów księgarni. Zgodnie z regulaminem zabawy każda zainteresowana osoba wpłacała 50 fenigów do Zarządu Oddziału SPK i szacowała liczbę uczestników konkursu. Dla najlepszych trafień przewidziane były nagrody pieniężne i książkowe. Konkurs

⁵⁵ *O rozpowszechnianie polskiego...*, s. [6].

⁵⁶ Por. podrozdział III.2.

⁵⁷ Dokumenty ZP nie wspominają o placówce funkcjonującej w Monachium. Informacje o tej księgarni uzyskano z prasy dipisowskiej.

⁵⁸ *Pismo do wszystkich ośrodków polskich z dn. 6.IX.1948 r.*, s. [1]. ZPU sygn. brak.

doczekał się swojej drugiej edycji w grudniu 1949 roku⁵⁹. Z kolei w maju 1950 roku zorganizowano „Miesiąc taniej książki”, w ramach którego członkom SPK sprzedawano książki z 50% bonifikatą⁶⁰. Niekiedy także przygotowywano doraźne przeceny na wybrane zestawy książkowe⁶¹.

4. Inne księgarnie i punkty sprzedaży zakładane w ośrodkach dla dipisów

Staraniem plutonu Opieki przy I Dywizji Pancерnej powstała Księgarnia Polska w Meppen. Fundusze na jej zaopatrzenie pochodziły z darów żołnierzy I Dywizji Pancерnej oraz innych organizacji, które wspomagały polskich dipisów⁶². W tym czasie była to bardzo dobrze działająca instytucja, gdyż sprzedawała od 15 000 do 18 000 egzemplarzy miesięcznie⁶³. Realizowała także zamówienia na książki z innych emigracyjnych ośrodków wydawniczych m.in. z Anglii⁶⁴. Dla usystematyzowania obrotu księgarskiego Księgarnia Polska w Meppen wprowadziła w połowie marca 1946 roku system równego podziału książek zagranicznych według przygotowanego rozdzielnika. Po 25% importowanych książek otrzymywały hurtem: 8 Korpus i 30 Korpus w Hamburgu oraz I Korpus. 25% pozostawało w Meppen w celu sprzedaży detalicznej dla terenu Pierwszej Dywizji Pancерnej Wojska Polskiego oraz okazyjnie dla osób i instytucji spoza strefy brytyjskiej⁶⁵.

Niedaleko Meppen, w miejscowości Haren (Maczków) także uruchomiono księgarnię polską. Została ona powołana do życia 5 lub 6 września 1946 roku. Pierwszymi książkami, które znalazły się w asortymencie tej instytucji były wydania hanowerskie. Przywiózł je do Maczkowa, w celu zaopatrzenia uruchamianej tam wówczas księgarni, kierownik Drukarni Miejskiej, ppor. Tadeusz Trzebiński. Kolejne książki miały docierać pocztą z hamburskiego ośrodka wydawniczego⁶⁶.

Organizatorom księgarni w Maczkowie, jak wynika z korespondencji prowadzonej między ppor. Trzebińskim, a por. Jerzym Grot-Kwaśniewskim, zależało na zaopatrze-

⁵⁹ Stowarzyszenie Polskich Kombatantów. Oddział na okupację brytyjską Niemiec: *Okólnik Nr 87*, s. 2, [5-7]. AE Zespół: *SPK-Niemcy*, teczka: *Okólniki SPK-Niemcy, 71-99, 1949-1950*; Stowarzyszenie Polskich Kombatantów. Oddział na okupację brytyjską Niemiec: *Okólnik Nr 87*, s. 2. AE Zespół: *SPK-Niemcy*, teczka: *Okólniki SPK-Niemcy, 71-99, 1949-1950*.

⁶⁰ Stowarzyszenie Polskich Kombatantów. Oddział na okupację brytyjską Niemiec: *Okólnik Nr 100*, s. 4, AE Zespół: *SPK-Niemcy*, teczka: *Okólniki SPK-Niemcy, 71-99, 1949-1950*.

⁶¹ Stowarzyszenie Polskich Kombatantów. Oddział na okupację brytyjską Niemiec: *Okólnik Nr 80*, s. 3, AE Zespół: *SPK-Niemcy*, teczka: *Okólniki SPK-Niemcy, 71-99, 1949-1950*.

⁶² Por.: S. PAZYRA: *Z dziejów książki...*, s. 357; S. DIPPEL: *O księgarzach...*, s. 187; A. LEMBECK, K. WESSELS: *Wyzwoleni, ale nie wolni: polskie miasto w okupowanych Niemczech*. Warszawa 2007, s. 111.

⁶³ A. LEMBECK, K. WESSELS: *Wyzwoleni, ale nie wolni...*, s. 111.

⁶⁴ *Pismo Związku Stowarzyszeń Prawników Polskich w Okupacji Brytyjskiej w Niemczech do Księgarni Polskiej w Meppen z dn. 28.8.1946*, s. [1]. ZPU sygn. brak.

⁶⁵ K. DOUGLAS: *Książka w terenie...*, s. 20.

⁶⁶ *Pismo ppor. Tadeusza Trzebińskiego do por. Jerzego Grota-Kwaśniewskiego z dn. 3.IX.1946 r.*, s. 2. JPIA Nr zespołu 24, sygn. 70.

niu w książki ośrodków usytuowanych w oddaleniu od funkcjonujących w Niemczech centrów wydawniczych i nie posiadających własnych punktów kolportażu⁶⁷. Odbywać się to miało drogą pocztową, a księgarnia mogłaby realizować nawet pojedyncze zamówienia⁶⁸.

Od 15 września 1946 roku Księgarnię Polską uruchomiono w Haltern. Została ona założona przez prof. Stanisława Palczewskiego w Polskim Obozie w Greven już 5 czerwca 1946 roku, lecz ze względu na likwidację obozu musiała zostać przeniesiona do innej siedziby. Od 20 listopada Księgarnia mieściła się na pierwszym piętrze bloku 170 w Haltern. Osobą odpowiedzialną za tę placówkę od dnia jej powstania został Antoni Lewandowski. Działalność administracyjna Księgarni pokrywana była z datków mieszkańców obozu oraz z pieniędzy zarobionych na rozprowadzaniu broszur i czasopism. Pieniądze pochodzące ze sprzedaży książek stanowiły zysk tej instytucji. Kalkulacja cen publikacji będących w asortymencie księgarni w Haltern polegała na doliczeniu 9,5% do wyjściowej ceny danej książki. Według sprawozdania z sierpnia 1947 roku Księgarnia sprzedała 39% książek, posiadanych na składzie za łączną kwotę 20 000 marek. Dało to zysk w postaci 1 854 marek. Niestety księgarnia borykała się także z trudnościami. Większość tytułów będących na dzień remanentu, czyli na 15 sierpnia 1947 roku, w jej posiadaniu nie cieszyła się zainteresowaniem kupujących od ponad roku. Ich wartość wynosiła 22 811 marek, czyli 73% wartości ogólnej remanentu⁶⁹.

Zwiększeniu popytu służyć miała przygotowana wystawa książek. Zdecydowano także o nawiązaniu kontaktu z prezesami podokręgów, którzy otrzymywali do dalszego odsprzedania komplety wydawnictw z asortymentu Księgarni. W późniejszym okresie planowano przygotować katalogi księgarskie i założyć sieć pośredników, którzy zajmowałiby się sprzedażą książek wymienionych w katalogach⁷⁰.

Małych punktów handlu druków działających w ośrodkach dla dipisów w okresie od 1945-1950 roku było znacznie więcej. Niestety na podstawie istniejących źródeł nie można określić ich dokładnej liczby. Na pewno jednak *Obozową Księgarnię Polską* założono jeszcze w I Obozie Polskim Osnabrück. Została ona powołana do życia 10 maja 1946 roku. Jej siedziba znajdowała się w gmachu redakcji, a książki można było nabywać od poniedziałku do piątku od 15.00 – 17.00. Sprzedawała głównie książki polskich wydawców w Niemczech, jak również produkcję obozowej oficyny wydawniczej⁷¹.

⁶⁷ Tamże.

⁶⁸ Tamże.

⁶⁹ *Sprawozdanie Księgowego Stałego Sekretariatu Zjednoczenia Polskiego w Bramsche I. Kulika ze stanu finansowo-gospodarczego Księgarni Polskiej w Haltern na dzień 15. sierpnia 1947 r.*, s.[1]. ZPU sygn. brak.

⁷⁰ Tamże.

⁷¹ *Obozowa księgarnia Polska...*, s. [2].

ROZDZIAŁ VI

BIBLIOTEKI

1. Organizacja polskich bibliotek

Równocześnie z księgarniami zaczęto zakładać biblioteki. Stały się podstawowym elementem uzupełniającym sieć sprzedaży polskich książek. Dobrze rozumiano znaczenie postulatu, aby każdy polski ośrodek posiadał dobrze zorganizowaną bibliotekę oraz propagował czytelnictwo wśród swoich mieszkańców¹. Działacze polscy podkreślali, że *Każdy, zamierzający się udać w obce środowisko winien zaopatrzyć się w najskromniejszą choćby biblioteczkę*², aby nie tracić kontaktu z ojczystą kulturą.

Pierwsze biblioteki zakładane były już w 1945 roku. Najpierw były to placówki Polskich Sił Zbrojnych udostępniające zbiory również ludności cywilnej³. Później zaczęły powstawać biblioteki organizowane m.in. przez *władze jednostek Polskich Sił Zbrojnych i kompani wartowniczych, polskie ośrodki duszpasterskie oraz zarządy organizacji samorządowych i kulturalnych*⁴. Zakładaniem bibliotek zajęły się również międzynarodowe organizacje pomagające dipisom, a także polskie stowarzyszenia kombatanckie.

¹ *Biblioteki obozowe*. „Na Straży: Tygodnik Ośrodka Polskiego Voerde” 1947, R. 3, nr 20, s. [2].

² Tamże.

³ C. ŁUCZAK: *Polacy w okupowanych Niemczech: 1945-1949*. Poznań cop. 1993, s. 168.

⁴ Tamże.

Książki dla bibliotek pozyskiwano różnymi drogami. Na samym początku w gromadzeniu księgozbiorów bardzo pomocne były jednostki wojska polskiego stacjonujące w Niemczech i we Włoszech oraz inne emigracyjne instytucje wydawnicze, które sukcesywnie przekazywały dary polskim bibliotekom w Niemczech⁵. W pierwszym stadium powstawania tego typu placówek zbiory ich zasilili także książki, które pozostały w obozach jenieckich jeszcze z czasów wojny np. z bibliotek funkcjonujących w Stalagach czy Oflagach⁶. Później biblioteki zaopatrywane były także przez instytucje wydawnicze działające w Niemczech Zachodnich. Postępowanie takie, nakazywane było przez regulamin Zrzeszenia Wydawców i Księgarzy Polskich Zagranicą, który zobowiązywał członków do nieodpłatnego przekazywania książek na potrzeby kulturalno-oświatowe⁷. Oprócz tego również organizacje międzynarodowe starały się zasilic polskie biblioteki darami książkowymi. Robił tak m.in. Związek Chrześcijańskiej Młodzieży Męskiej⁸. Także polskie wydawnictwa z innych ośrodków emigracyjnych zaopatrywały polskie placówki biblioteczne. Przykładem może być Wydawnictwo II Korpusu z Włoch, które w 1946 roku przekazało na potrzeby Polaków w Niemczech szereg druków własnej produkcji. Ich rozpowszechnianiem zajęło się Zjednoczenie Polskie w Bramsche. Dary te zasilic miały księgozbiory miejscowych placówek bibliotecznych. Otrzymały je zarówno biblioteki obozowe jak i szkolne podlegające: obozowi cywilnemu Diepholz i obozom w Borkhorst [?], Imbshausen, Hann.-Minden, Moringen, Maczków, O.K.P. Westfalia Północna, O.K.P. Osnabrück, O.K.P. Lubeka, O.K.P. Brunswick, Referatowi dla Spraw Obozów Polskich 1 Samodzielnej Brygady Spadochronowej, Polskiemu Związkowi Byłych Więźniów Politycznych, Bratniej Pomocy Studentów Polaków w Getyndze, Komitetowi Polskiemu w Getyndze, Polskiemu Związkowi Wychodźstwa Przymusowego w Hanowerze i szkolnictwu polskiemu⁹.

Często także sami czytelnicy ofiarowywali przywiezione jeszcze z Polski i ukryte przez czas pobytu w obozach publikacje. Apele o pomoc bibliotekom i oddawanie własnych książek dla dobra większej liczby czytelników ukazywały się w prasie obozowej.

...pokaźna liczba książek – pisano na łamach jednego z ówczesnych pism – znajduje się w rękach prywatnych niedostępna dla szerszego ogółu, na kształt kapitału zdeponowanego w ... pończosze.

Do tych szczęśliwców zwracam się dziś z gorącym apelem, aby zechcieli okazać swą społeczną wspaniałomyślność i zrozumienie i pozwolili skorzystać z tych skarbów tym,

⁵ A. NADOLNY: *Sto lat polskiego duszpasterstwa w Hamburgu: 1891-1991*. Hamburg 1992, s. 144.

⁶ Polskimi księgozbiorami dysponował Stalag XI A (341) w Altengrabow, Stalag 6 C w Bathorn, Oflag XI B w Brunschwiku, Stalag 6 J i Oflag VI E w Dorsten, Oflag VI B w Dössel, Stalag XI B w Falingbostel, Stalag XII B (527) we Frankenthal, Oflag XII A w Hadamar, Stalag XIII C w Hammelburg, Stalag IV A w Hohnstein, Oflag X C w Lubece, Oflag VII A w Murnau (Centralna Biblioteka Obozowa), Stalag VI B w Neuversen, Oflag II E w Neubrandenburg, Stalag IV G w Oschatz, Oflag XI A w Osterode, Stalag X A w Sandbostel oraz szpitale jenieckie w Freysing. *Biblioteki polskie poza krajem w latach 1938-1948: informator*. Red. nauk. B. BIENKOWSKA; oprac. U. PASZKIEWICZ, J. SZYMAŃSKI. Poznań 2005, s. 181-218.

⁷ Zrzeszenie Wydawców i Księgarzy Polskich Zagranicą: *Statut. Regulamin*. [Niemcy 1946], s. [4].

⁸ *Korzystajcie z biblioteki obozowej...* „Wiadomości Obozowe: Tygodnik Ośrodka Polskiego Rheine” 1946, R. 2, nr 11, s. [2].

⁹ [Potwierdzenia odbioru książek rozsyłanych przez Zjednoczenie]. JPIA Nr zespołu 24, sygn. 231.

którzy ich łakną. Pozwoli to nam stworzyć podstawy bibliotek i czytelni obozowych, tak nieodzownych dla kształtowania umysłów i dusz naszych współrodaków wegetujących na obczyźnie¹⁰.

Ważną inicjatywą środowisk polskich była akcja łańcuskowa prowadzona na potrzeby tworzenia „Biblioteki Polskiej na Obczyźnie”. Osoba przekazująca w darze książkę, podawała nazwiska innych osób, o których wiedziała, że są w posiadaniu polskich publikacji. Na łamach koordynującego akcję czasopisma osoby te były wzywane do przekazania książek na potrzeby biblioteki i podania kolejnych nazwisk ewentualnych darczyńców¹¹.

Zaopatrywaniem bibliotek, zajęły się także inne polskie organizacje. W Okręgu Delegatury Brunswick było to Zjednoczenie Polskie. Wydział Kulturalno-Oświatowy tej organizacji prowadził akcję przekazywania zainteresowanym bibliotekom depozytów książkowych. Pozyskane w ten sposób publikacje były wypożyczane zgłaszającym się placówkom, pozostawały jednak własnością ZP. W wypadku zaś likwidacji księżnicy, zbiory musiały zostać zwrócone¹².

W miarę organizowania się życia obozowego, zaczęły i tam pojawiać się biblioteki i czytelnie. Gromadziły one zbiory ze wszelkich dziedzin wiedzy. Na swoją siedzibę otrzymywały zazwyczaj jakieś nieduże pomieszczenie na terenie obozu. Niekiedy jednak, gdy ośrodek nie dysponował wolnym lokalem, placówka biblioteczna musiała dzielić miejsce z inną instytucją np. redakcją funkcjonującego w obozie czasopisma¹³. Biblioteki istniały także w strukturach innych placówek kulturalno-oświatowych, będąc niejako ich częścią składową i wspomagając ich działalność. Uruchamiano je w świetlicach, w których oprócz przeczytania czasopisma czy wypożyczenia książki można było zagrać w gry towarzyskie, posłuchać radia oraz spotkać się z innymi mieszkańcami obozu. Taka sytuacja miała miejsce np. w Fallingbostel, gdzie biblioteka funkcjonowała przy „Domu Żołnierza”¹⁴. Niekiedy możliwość przeczytania książki lub czasopisma umożliwiały także kasyna lub kantyny, które co prawda posiadały niewielką liczbę książek, ale przekazywały je do dyspozycji swoich klientów¹⁵.

Biblioteki obozowe otwarte były zazwyczaj raz lub dwa razy w tygodniu przez kilka godzin. Jeśli czynne były codziennie, to czas ich otwarcia był stosunkowo krótki (np. 30 min., 1 godz.)¹⁶. Swoje zbiory wypożyczały bezpłatnie, choć niekiedy pobierały od swoich czytelników niewielkie wpisowe oraz ustalały abonament za korzystanie ze zbiorów. Dopuszczano także pobieranie opłat za nieterminowy zwrot książek oraz ekwiwalentu za zagubione pozycje. Zebrane w ten sposób pieniądze były przekazywane

¹⁰ Zakładamy czytelnie. „Na Obczyźnie” 1945, R. 1, nr 2, s. [4].

¹¹ Książki napływają. „Głos Polski” Hanower 1945, nr 30, s. [8].

¹² Biblioteka: teczka z pokwitowaniami wydanych książek dla polskich ob. w okręgu Delegatury Brunswick. JPIA Nr zespołu 24, sygn. 232.

¹³ Nowa placówka kulturalna. „Na Straży: Tygodnik Ośrodka Polskiego Voerde” 1947, R. 3, nr 2, s. 9.

¹⁴ Kierowniczką biblioteki podaje... „Biuletyn: Gazetka Polskiego Ośrodka Wojskowego w Fallingbostel” 1947, nr 12, s. 2; Świetlice obozowe. „Droga: Czasopismo Polskiego Obozu Wojskowego w Northeim” 1945, R. 1, nr 2, s. 6.

¹⁵ Sprawozdanie z działalności Relief Society for Poles, Delegatura na Niemcy: od powstania do 31.XII.1946 r. [B.m, b.r.], s. 26. ZPU sygn. brak.

¹⁶ Wypożyczalnia książek... „Wiadomości Obozowe: Tygodnik Ośrodka Polskiego Rheine” 1946, R. 2, nr 3, s. [2]; Korzystajcie z biblioteki obozowej..., s. [2]; Kierowniczką biblioteki podaje..., s. 2.

na zakup nowych pozycji¹⁷. Niekiedy decydowano się zbierać dobrowolne datki przeznaczone na funkcjonowanie biblioteki, bądź działanie instytucji pomocowej, która była założycielem danej placówki. Taką akcją organizował m.in. Polski Czerwony Krzyż¹⁸.

W zbiorach bibliotek publicznych funkcjonujących w obozach znajdowała się przede wszystkim literatura w języku polskim oraz obcojęzyczna: angielska, niemiecka, francuska. Mimo podejmowanych wysiłków mających na celu rozszerzenie oferty danej wypożyczalni lub czytelnicy oraz apeli prasowych o przekazywanie na potrzeby społeczności książek znajdujących się w prywatnych rękach, biblioteki obozowe dysponowały zazwyczaj ubogimi zbiorami. Aby zaradzić tej sytuacji niektóre instytucje decydowały się na organizowanie bibliotek ruchomych, czyli zestawów książek, które były wypożyczane na określony czas do użytku w bibliotece stacjonarnej. W ten sposób miały zapewnić większe zróżnicowanie oferty książkowej. Niekiedy biblioteki te określane były mianem bibliotek wędrownych¹⁹.

Oprócz bibliotek powszechnych, powstawały także biblioteki specjalne, wydzielane ze względu na kryterium użytkownika. Do tego typu placówek zaliczyć można przede wszystkim biblioteki szkolne, które zakładane były w placówkach oświatowych oraz biblioteki pedagogiczne, mające służyć pracującym w nich nauczycielom. Tworzono także inne biblioteki, obsługujące specyficzne grupy użytkowników: przeznaczone dla polskich więźniów odbywających wyroki w niemieckich więzieniach oraz biblioteki szpitalne dla chorych.

Aby usprawnić działanie bibliotek, instytucje je organizujące przygotowywały odpowiednie instrukcje dla osoby opiekującej się zbiorami oraz szczegółowy regulamin dla czytelników. Obszerne dokumenty tego typu przygotowały londyński PCK, YMCA, Prezydium ZOPO, czy Stowarzyszenie Polskich Kombatantów²⁰. Większość instytucji opracowała bardzo podobne regulacje dotyczące pracy placówek bibliotecznych. Po pierwsze podlegał im wybór pomieszczenia, które powinno zapewniać czytelnikowi ciszę i spokój oraz posiadać wydzielone miejsce, aby użytkownik mógł przeczytać książkę w placówce²¹. Zalecano także zorganizowanie wypożyczalni, czytelnicy oraz czytelnicy czasopism. Gdy księgozbiór mieścił się w kantine, świetlicy bądź innym lokalu publicznym, bibliotekarz zobligowany był do przygotowania dla czytelnika choć kącika ze stolikiem. Po godzinach otwarcia placówki książki należało

¹⁷ Zrzeszenie Ośrodków Polskich Okręgu Reńsko-Westfalskiego: *Instrukcja dla bibliotekarza*, s. [2]. ZPU sygn. brak; Referat Kulturalno-Oświatowy Polskiego Czerwonego Krzyża w Londynie: *Wskazówki w sprawie zorganizowania i prowadzenia biblioteki z sierpnia 1946 r.*, s. 2. ZPU sygn. brak.

¹⁸ Referat Kulturalno-Oświatowy Polskiego Czerwonego Krzyża w Londynie: *Wskazówki w sprawie ...*, s. 3. ZPU sygn. brak.

¹⁹ Robiło tak m.in. ZOPO.

²⁰ Referat Kulturalno-Oświatowy Polskiego Czerwonego Krzyża w Londynie: *Wskazówki w sprawie...*; Zrzeszenie Ośrodków Polskich Okręgu Reńsko-Westfalskiego: *Instrukcja dla bibliotekarza...*; Zrzeszenie Ośrodków Polskich Okręgu Reńsko-Westfalskiego: *Regulamin biblioteczki wędrownej*. ZPU sygn. brak; Zrzeszenie Ośrodków Polskich Okręgu Reńsko-Westfalskiego: *Warunki wypożyczenia biblioteczki wędrownej*. ZPU sygn. brak, *Regulamin Klubu Czytelnika Biblioteki im. H. Sienkiewicza w Greven*. ZPU sygn. brak; *Wskazówki do prowadzenia bibliotek w świetlicach kompanii wartowniczych*. „Świetlica Kompanii Wartowniczej Y.M.C.A.” 1946, nr 1, s. 7-9; *Regulamin „Biblioteczki Ruchomej” Oddziału SPK na terenie okup. bryt. Niemiec*. AE Zespół: SPK-Niemcy, teczka: Statuty, regulaminy, instrukcje.

²¹ Referat Kulturalno-Oświatowy Polskiego Czerwonego Krzyża w Londynie: *Wskazówki w sprawie ...*, s. 2. ZPU sygn. brak.

przechowywać w zamknięciu – w pomieszczeniu bibliotecznym lub ewentualnie zamkniętej skrzyni²².

Oprócz tego instrukcje zawierały wskazówki dotyczące doboru repertuaru do zbiorów bibliecznych, sugerując następujący ich profil: beletrystyka, poezja, książka historyczna, geograficzna, literacka i popularnonaukowa. Wszystkie tytuły należało dobierać ze względu na wysoki poziom moralny i literacki, nie nabywając pozycji obrażających uczucia religijne i narodowe oraz o tematyce agitacyjno-partyjnej²³. Pomocą bibliotekarzowi służyły także informacje o sposobie przygotowania zbiorów do udostępniania, ich układzie na półkach, zasadach prowadzenia ewidencji wypożyczeń, a także przygotowania katalogów: alfabetycznego i działowego²⁴.

Mieszkaniec obozu, zanim został czytelnikiem biblioteki musiał z kolei zapoznać się z regulaminem biblioteki i zobowiązać się do jego przestrzegania. Podawano w nim m.in. liczbę książek i czas, na który można je wypożyczyć, zabraniano przekazywania wypożyczonych pozycji innym osobom oraz informowano, że za zagubienie bądź zniszczenie książki grożą kary pieniężne. Pieniądze zebrane w ten sposób przekazywano przede wszystkim na zakup nowych pozycji dla biblioteki obozowej. Za nieprzestrzeganie regulaminu groził zakaz korzystania z biblioteki²⁵.

2. Biblioteki powszechne w obozach dla dipisów

Biblioteki zakładane w obozach dla dipisów miały charakter ogólny i przeznaczony były dla wszystkich zainteresowanych mieszkańców danego ośrodka. Można przyjąć, że zarząd prawie każdego polskiego obozu organizował małe biblioteczki oświatowe dla swoich podopiecznych. Niestety nie zachowały się kompletne dane umożliwiające określenie dokładnej liczby tego typu placówek. W analizowanych materiałach źródłowych znaleźć można jedynie nieliczne wzmianki o istnieniu bibliotek działających przy obozach dla dipisów, a jeszcze rzadziej dane te uzupełnione są o datę powstania czy wielkość księgozbioru placówki. Na ich podstawie można jednak potwierdzić istnienie niektórych bibliotek w obozach dla polskich „displaced persons”. Tabela 10 przedstawia dane dotyczące zbiorów książnic, których funkcjonowanie zostało odnotowane w źródłach.

Jak wynika z przedstawionych w tabeli danych, najwięcej zachowało się informacji o bibliotekach funkcjonujących w strefie brytyjskiej, odnotowano także wzmianki o bibliotekach ze strefy amerykańskiej.

²² *Wskazówki do prowadzenia bibliotek...*, s. 8; Referat Kulturalno-Oświatowy Polskiego Czerwonego Krzyża: *Wskazówki w sprawie...*, s. 2. ZPU sygn. brak; Zrzeszenie Ośrodków Polskich Okręgu Reńsko-Westfalskiego: *Regulamin biblioteczki wędrowniej*, s. [1]. ZPU sygn. brak.; Zrzeszenie Ośrodków Polskich Okręgu Reńsko-Westfalskiego: *Instrukcja...*, s. [1-2]. ZPU sygn. brak.

²³ Referat Kulturalno-Oświatowy Polskiego Czerwonego Krzyża w Londynie: *Wskazówki w sprawie ...*, s. [1]. ZPU sygn. brak.

²⁴ Tamże.

²⁵ *Wskazówki do prowadzenia bibliotek ...*, s. 7-9; Zrzeszenie Ośrodków Polskich Okręgu Reńsko-Westfalskiego: *Regulamin biblioteczki wędrowniej*, s. [1]. ZPU sygn. brak.; Zrzeszenie Ośrodków Polskich Okręgu Reńsko-Westfalskiego: *Instrukcja...*, s. [1-2]. ZPU sygn. brak.

Tabela 10.

Stan posiadania bibliotek powszechnych w obozach dla dipisów (1946-1949)

Nazwa biblioteki	Siedziba biblioteki	Stan księgozbioru (w egz.)	Inne informacje
Biblioteka I Obozu Polskiego	Osnabrück	b.d.	b.d.
Biblioteka Obozu „Dipisów”	Altenstadt	700 (1948)	b.d.
Biblioteka Obozu „Dipisów”	Gablingen	740 (1948)	b.d.
Biblioteka Obozu Polskiego nr 2	Fulda	b.d.	b.d.
Filia Biblioteki Obozu Polskiego nr 2 w Obozie nr 551	b.d.	b.d.	b.d.
Biblioteka Ośrodka Polskiego	Greven	b.d.	funkcjonował Klub Czytelników
Biblioteka Ośrodka Polskiego	Rheine	780 (13 kwietnia 1947)	bibliotekarz – Romuald Romecki
Biblioteka Ośrodka Polskiego	Voerde	b.d.	otwarcie 16 stycznia 1947 [?], do 12 lutego 1947 roku 50 stałych czytelników
Biblioteka Ośrodka	Freimann	b.d.	b.d.
Biblioteka Polska	Bardowik	b.d.	bibliotekarki – Urszula Tomaszewska, Zofia Wiśniewska
Biblioteka Polskiego Ośrodka Cywilnego	Murnau	ponad 300 (19 maja 1946)	b.d.
Biblioteka	Maczków	b.d.	b.d.
Biblioteka w Obozie	Limmer	b.d.	b.d.
Biblioteka Polska	Liebenau	b.d.	b.d.
Biblioteka w D.P. Camp „Warta”	Brauweiler k. Kolonii	240	b.d.
Biblioteka Polska w D.P. Camp U-8 Polish Group	Bocholt	b.d.	b.d.
Biblioteka obozowa	D.P. Lager Augustdorf	b.d.	b.d.

Źródło: Oprac. własne na podstawie dostępnych źródeł.

Biblioteki działały w niektórych Ośrodkach Duszpasterskich. Placówki takie założone były m.in. w Bad Harzburg, Bad Kollgrub, Berchtesgaden, Bevern, Boeblingen, Bodenwerder, Brunzswiku, Lippstadt, czy Voerde²⁶.

W źródłach odnotowano także, że w marcu 1947 roku w Bawarii Północnej istniało 5 bibliotek obozowych, a w lutym 1948 roku w Okręgach: Schleswig-Holstein, Dolna Saksonia-Zachód, Dolna Saksonia-Wschód oraz Nadreńsko-Westfalskim brytyjskiej strefy okupacyjnej 39 placówek tego typu²⁷.

Niekiedy także, najprawdopodobniej ze względu na małą liczbę zbiorów, w obozie nie zakładano wypożyczalni, lecz umożliwiano lekturę jedynie w czytelni. Taka sytuacja zdarzyła się w obozie w Haltern²⁸. Czytelnia mogła być także uzupełnieniem funkcjonującej w bibliotece wypożyczalni²⁹.

Biblioteki obozowe zazwyczaj organizowane były przez kierownictwo ośrodków. Jednak także niektóre międzynarodowe i polskie organizacje, zauważając potrzeby czytelnicze osób zamieszkujących obozy, zakładały na ich terenie biblioteki ogólnodostępne. Przykładem może być Stowarzyszenie Polskich Kombatantów w Niemczech, które postawiło sobie za cel, aby *zachęcać i pomagać w ogniwach SPK przy organizacji bibliotek*³⁰. Krzewieniu czytelnictwa miało służyć zorganizowanie centralnej biblioteki i wypożyczalni, a także udzielanie pomocy bibliotekom lokalnym³¹. Jak wynika z planowanego budżetu Stowarzyszenia, od 1 kwietnia 1947 roku do 1 kwietnia 1948 roku zamierzano wydać na biblioteki ogółem 4 800 marek³². Placówki biblioteczne tej organizacji funkcjonowały zazwyczaj w tych obozach, w których zawiązało się Koło SPK.

Koła Oddziału SPK na brytyjską strefę okupacyjną Niemiec posiadały ponad 61 bibliotek. Placówki te były dobrze zaopatrzone, a ich stan na początku 1949 roku oceniany był na 30 000 tomów. Wśród nich funkcjonowała *Centralna Biblioteka i Czytelnia S.P.K.* w Wentorf; biblioteka przy Kole 515; założona przez Koło 540 biblioteka w obozie przejściowym CMLO w Unterlüss oraz biblioteka i czytelnia Koła 537. Z tej ostatniej korzystali wszyscy członkowie SPK, ale także mieszkańcy obozów cywilnych. Książki dostarczane były do niej przez Wydział Wykonawczy SPK Hanower i stanowiły doborowy zestaw literatury zawodowej³³. W Hamburgu z kolei funkcjonowała

²⁶ W sprawozdaniach kościelnych, z których zaczerpnięto informacje o bibliotekach ośrodków duszpasterskich księża nie podają typu biblioteki funkcjonującej na danym terenie. Nie we wszystkich przypadkach można było stwierdzić, czy była to biblioteka obozowa, czy inny jej typ np. szkolna. Por.: *Sprawozdania duszpasterskie z Rektoratu Polskiej Misji Katolickiej w Niemczech*. Archiwum PMK sygn. brak.

²⁷ Zawarte w archiwaliach dane statystyczne nie wymieniają nazw tych bibliotek, ani ich siedzib. Mogą jednak dać wyobrażenie, o powszechności powoływania do życia bibliotek w obozach dla dipi-sów. *Stan czytelnictwa w strefie brytyjskiej z lutego 1948*, s. 3. JPIA Nr zespołu 24, sygn. akt. 70; *Zjazd bibliotekarzy*. „Polska Agencja w Niemczech” 1947, R. 2, nr 20, s. 6.

²⁸ *Mamy czytelnię*. „Na Obczyźnie” 1945, R. 1, nr 5, s. [3].

²⁹ *Nowa placówka kulturalna*. „Na Straży: Tygodnik Ośrodka Polskiego Voerde” 1947, R. 3, nr 2, s. 9.

³⁰ *Projekt tez kulturalno-oświatowych Rady SPK uchwalonych na zebraniu w dniu 13.5.1947 r.*, s. [1]. ZPU sygn. brak.

³¹ Tamże, s. 2. ZPU sygn. brak.

³² Stowarzyszenie Polskich Kombatantów: *Preliminarz budżetowy na rok budżetowy 1.IV.1947 – 1.IV.1948 r.* ZPU sygn. brak.

³³ R. HABIELSKI: *Zmysł życia zrzeszonego: Stowarzyszenie Kombatantów Polskich w latach 1945-1997* [online] [dostęp: 06.07.2009]. Dostępny w World Wide Web: <http://spkwb.prv.pl>; *Koło posiada również...* „Wspólnymi Siłami” 1947, nr 11, s. 19.

Biblioteka Centralna SPK Okręgu Schleswig-Holstein, która załatwiała wszystkie sprawy związane z zaopatrywaniem w książki osób indywidualnych. Aby sprawować pieczę nad merytoryczną wartością zbiorów w bibliotece tej powołano do życia Radę Biblioteczną³⁴.

W strefie francuskiej zorganizowano jedną stałą bibliotekę, którą zaopatrzone w 500 woluminów. Zbiory do niej pomógł skompletować Zarząd Główny i Towarzystwo Pomocy Polakom. Niektóre tytuły zakupiono z funduszy własnych³⁵.

Bardzo prawdopodobne jest to, że biblioteki powszechne w obozach zakładane były także przez londyński Polski Czerwony Krzyż. *Wskazówki w sprawie zorganizowania i prowadzenia biblioteki* ogłoszone w Londynie przez Referat Kulturalno-Oświatowy tej organizacji odnoszą się do bibliotek organizowanych w ośrodkach dla dipisów w Niemczech Zachodnich³⁶. Przygotowana w sierpniu 1946 roku instrukcja była najprawdopodobniej dołączana do zestawów książek przekazywanych jako podstawa tworzenia nowych bibliotek. PCK zalecał, aby zbiory w miarę możliwości były regularnie uzupełniane poprzez zakup lub pozyskiwanie nowych darczyńców.

Placówki biblioteczne o charakterze powszechnym w obozach organizowała i wspierała darami książkowymi także YMCA³⁷. Księża katolicy włączali się w zbiórki książek, przyczyniając się do zakładania małych bibliotek obozowych³⁸. Z kolei w Ratybonie działała placówka założona przez Komitet Polski. W jej zbiorach znalazły się przede wszystkim wydawnictwa współczesne pochodzące z Wielkiej Brytanii. W 1948 roku posiadała ona 600 tomów³⁹. Własną bibliotekę założyło także Zrzeszenie Polskich Organizacji Zawodowych na Okręg Szleszwig-Holsztyn, a ściślej Polska Rada Doksztalcenia Zawodowego działająca przy tej organizacji. Jej czytelnikami mogli zostać wszyscy mieszkańcy obozu w Neustadt, jednak ze względu na mały księgozbiór korzystało z niej tylko 56 użytkowników⁴⁰. Ta nieliczna grupa narzekała na brak książek, przede wszystkim z działu beletrystycznego oraz podręczników dla organizowanych w obozie kursów zawodowych: szoferskiego, radiotechnicznego i elektromonterskiego. W związku z tym postanowiono uzupełnić księgozbiór, który w 1946 roku obejmował 184 egzemplarze. Po pół roku liczba książek wzrosła i na dzień 15 stycznia 1947 roku wynosiła już 367 egzemplarzy, zaś do 31 marca 1947 r. liczba ta podniosła się tylko do 379. Bibliotekarka, Stefania Zalc, miała jednak nadzieję, że uda jej się sukcesywnie urozmaicić ofertę książek i stworzyć takie warunki, aby wszyscy mieszkańcy obozu chętnie korzystali ze zbiorów⁴¹.

³⁴ R. HABELSKI: *Zmysł życia zrzeszonego... ; Koło posiada również... „Wspólnymi Siłami”* 1947, nr 11, s. 19.

³⁵ Tamże.

³⁶ Referat Kulturalno-Oświatowy Polskiego Czerwonego Krzyża w Londynie: *Wskazówki w sprawie...*, s. [1]. ZPU sygn. brak.

³⁷ *Wskazówki do prowadzenia ...*, s. 7- 9.

³⁸ K. KOSICKI: *Duszpasterstwo wśród Polaków w Niemczech w latach 1945-1950*. Lublin 1993, s. 214.

³⁹ *Biblioteki polskie poza krajem...*, s. 225.

⁴⁰ Dane na okres 15.01.1947-31.03.1947

⁴¹ *Sprawozdanie z działalności Biblioteki Z.P.O.Z. na Okręg Szleszwig-Holsztyn za czas od dnia 16.9.46 r. do dnia 14.1.47 r.*, s. [1]. ZPU sygn. brak; *Sprawozdanie z działalności Biblioteki P.R.D.Z. na Okręg Szleszwig-Holsztyn na czas od dnia 15.1.47 r. do dnia 31.2.47 r.*, s. [1]. ZPU sygn. brak.

Placówki biblioteczne zakładane były także na potrzeby Polskich Oddziałów Wartowniczych⁴² działających przy armii amerykańskiej. Po 1946 roku tego typu placówki uruchomiono w obozie szkoleniowym w Käferthal. Funkcjonowały tam aż 4 biblioteki o łącznej liczbie zbiorów wynoszącej ok. 7000 woluminów. Jak podaje Łuczak kompanie wartownicze ze specjalnego Funduszu Kulturalno-Oświatowego na zaopatrzenie bibliotek przekazały 8858 marek⁴³.

Po wskrzeszeniu w 1945 roku Związku Polaków w Niemczech również i on rozpoczął akcję kulturalno-oświatową, w której zakres zaliczyć można także zakładanie bibliotek. Już w 1948 roku, mimo trudności w zdobyciu księgozbioru, udało się ponownie uruchomić centralną bibliotekę w Bochum⁴⁴. Dysponowała ona księgozbiorem liczącym 500 woluminów⁴⁵. W Hamburgu, w którym przy Związku Polaków funkcjonował obóz dla dipisów, bibliotekę utworzono już pod koniec 1945 roku. Gromadziła ona przede wszystkim pozycje o treści ogólnej i beletrystykę. Stan księgozbioru na początku 1946 roku wynosił 400 tomów, w kwietniu tego samego roku 630 tomów a pod jego koniec 700 tomów. W 1947 roku w jej posiadaniu było już 1290 pozycji⁴⁶.

W 1946 roku Klub Polski we Freising założył bibliotekę powszechną, której księgozbiór po dwóch latach wynosił 150 egzemplarzy. W tym samym roku własną placówką uruchomiło w Monachium ZP. Była to również biblioteka dostępna dla wszystkich zainteresowanych. Stan jej księgozbioru wynosił 700 egzemplarzy w 1948 roku. Można przypuszczać, że ZP dysponowało całą siecią tego typu placówek z biblioteką centralną jako nadrzędną. W 1947 roku nakładem tej organizacji ukazała się bowiem *Księga inwentarzowa Centralnej Biblioteki*⁴⁷.

Również Związek Harcerstwa Polskiego włączył się w akcję tworzenia polskich placówek bibliotecznych, np. w Wildflecken działała, zorganizowana przez ZHP biblioteka powszechna. W 1948 roku dysponowała ona 800 woluminami⁴⁸. Ocenia się także, że w lutym 1948 roku w brytyjskiej strefie okupacyjnej funkcjonowało 12 bibliotek harcerek⁴⁹.

⁴² Polskie Oddziały Wartownicze powołano przy Armii Amerykańskiej. Posiadały polskiego dowódcę i zachowały charakter narodowy. Pierwsze kompanie powstały już w maju 1945 roku. Por.: *Dziesięciolecie Polskich Oddziałów Wartowniczych przy Armii Amerykańskiej w Europie*. Mannheim, 1955.

⁴³ C. ŁUCZAK: *Polacy w okupowanych Niemczech...*, s. 169; Por. także: W. ZALĘSKI: *Trudną drogą: sześć lat Polskich Oddziałów Wartowniczych przy Armii Amerykańskiej w Europie*. W: *Dziesięciolecie Polskich Oddziałów Wartowniczych ...*, s. 100.

⁴⁴ Szerszą działalność biblioteka rozwinęła od 1967 roku. Por.: *Biblioteki polskie poza krajem ...*, s. 183.

⁴⁵ W. HŁADKIEWICZ: *Związek Polaków w Niemczech w zachodnich strefach okupacyjnych Niemiec: 1945-1950*. Zielona Góra 1993, s. 12.

⁴⁶ A. NADOLNY: *Sto lat polskiego ...*, s. 144.

⁴⁷ Poz. 374 w Aneksie.

⁴⁸ Tamże, s. 237.

⁴⁹ *Stan czytelnictwa w strefie brytyjskiej (luty 1948)*, s. 3. JPIA nr zespołu 24, sygn. 70.

3. Biblioteki wędrowne

Uzupełnieniem sieci biblioteczek obozowych, borykających się z brakiem książek oraz niewystarczającą różnorodnością tytułów, były biblioteczki wędrowne. Chcąc zaspokoić głód książki, inicjatywę stworzenia biblioteczek wyjazdowych roku podjęło w sierpniu 1948 roku Zrzeszenie Ośrodków Polskich Okręgu Reńsko-Westfalskiego. Zwróciło się ono z prośbą do wydawnictw polskich, TPP oraz instytucji społecznych, aby w miarę możliwości podarowały niepotrzebne im tytuły na ten cel. Zebrane druki miały być podzielone na zestawy. W efekcie stworzono 14 biblioteczek wędrownych, przeznaczonych dla ośrodków polskich Westfalii i Nadrenii. Skompletowano zestawy złożone z niewielkiej liczby książek, ale tytuły dobrano bardzo starannie, mając na względzie wartość merytoryczną biblioteczki. Zawierały one książki beletrystyczne, historyczne, geograficzne, literackie, popularnonaukowe oraz poezje⁵⁰. Aby zapewnić czytelnikom większą różnorodność i możliwość częstszej wymiany repertuaru, stworzono dwie odrębne grupy: A i B, które były wymieniane co dwa miesiące. Książki w obu grupach nie dublowały się. Oczywiście wyodek mógł wymienić biblioteczkę na inną z tej samej grupy, wówczas jednak niektóre tytuły mogły się powtarzać⁵¹.

Obok biblioteczek wędrownych ZOPO stworzyło 12 zestawów specjalnych, do których należały 4 biblioteczki studenckie, 4 więzienne, 2 szpitalne, 1 przeznaczona dla oddziału CMLO oraz biblioteczka dla obozu letniego młodzieży szkolnej⁵². Zapowiedziało także akcję dalszego gromadzenia darów książkowych w celu uzupełniania powstałych biblioteczek nowymi pozycjami.

Zarówno biblioteczki wędrowne jak i specjalne ZOPO udostępniane były ośrodkom bezpłatnie i mogli z nich korzystać wszyscy Polacy zamieszkujący dany obóz. Wpierw jednak Prezydium ZOPO przekazywało je prezesom podokręgów. Ci rozprawdzali je do podległych im ośrodków polskich i kontrolowali wymianę między nimi. W trakcie wypożyczenia książki pozostawały własnością ZOPO, nie mogły być włączane do zbiorów miejscowej biblioteki obozowej, lecz miały stanowić odrębny zbiór. Podkreślano także, że biblioteczka ma być utrzymywana w należytym stanie, gdyż po wymianie powinna służyć także innym użytkownikom. Odpowiedzialność za wszelkie braki i zniszczenia ponosiło kierownictwo ośrodka. Dopuszczano jednak, ewentualne pobieranie kaucji lub obciążenie kosztami czytelników, którzy zniszczyli bądź zagubili książki. Prezydium ZOPO zastrzegało sobie również prawo kontrolowania stanu przekazanych książek, a w ostateczności nakazania bezzwłocznego zwrotu udostępnionej biblioteczki. Natychmiastowy zwrot książek miał także następować w wypadku likwidacji ośrodka lub zakończenia obozu letniego, któremu przekazano zestaw książek⁵³.

⁵⁰ Zrzeszenie Ośrodków Polskich Okręgu Reńsko-Westfalskiego: *Instrukcja...*, s. [1-2]. ZPU sygn. brak.

⁵¹ *Pismo Prezydium Zrzeszenia Ośrodków Polskich Okręgu Reńsko-Westfalskiego do Ośrodków Polskich w Okręgu Reńsko-Westfalskim z dnia 2 sierpnia 1948 roku*, s. [1]. ZPU sygn. brak.

⁵² Tamże.

⁵³ Zrzeszenie Ośrodków Polskich Okręgu Reńsko-Westfalskiego: *Warunki wypożyczenia biblioteczki ...*, s. [1]. ZPU sygn. brak; Zrzeszenie Ośrodków Polskich Okręgu Reńsko-Westfalskiego: *Warunki wypożyczenia biblioteczki wędrownej obozowi letniemu młodzieży szkolnej w Kolonii z dnia 19.VII.48 r.*, s. [1]. ZPU sygn. brak.

Biblioteczkę wędrowną zwracano do ZOPO, zawsze zgodnie z kolejnością ze spisu książek, razem z kartami książek oraz ewentualnymi pieniędzmi za tytuły zniszczone i zagubione przez czytelników. Gdyby zauważony został brak jakiejś pozycji, która zaginęła z winy bibliotekarza, to on poniósłby odpowiedzialność finansową za ten stan rzeczy⁵⁴.

Biblioteki ruchome zakładało także SPK. Oddział Samopomocy Wojska na stre-
fę brytyjską przygotowywał zestawy książek mające służyć ośrodkom, w których nie
działała biblioteka stacjonarna. Zamówienia na biblioteczkę ruchome zainteresowane
koła miały składać do Zarządu Okręgu, jednak pierwszeństwo w ich otrzymaniu miały
koła przy oddziałach Cywilnej Służby Wartowniczej i Cywilnej Służby Pracy⁵⁵. Oczeki-
wano także na 25 zestawów, które miały być przekazane z Londynu. Miały one trafić do
Kół CMWS i CMLO za pośrednictwem Okręgów⁵⁶. Ogółem funkcjonowało 117 zesta-
wów bibliotek ruchomych liczących ponad 11 000 woluminów. We francuskiej strefie
okupacyjnej Stowarzyszenie stworzyło 9 tzw. kompletów wędrownych⁵⁷.

Ten sposób pobudzania życia kulturalno-oświatowego w ośrodkach polskich wy-
brała także Delegatura na Niemcy TPP. Stworzyła ona 39 małych biblioteczek rucho-
mych, liczących od 80 do 150 książek⁵⁸. Również ZPwN włączył się w akcję tworzenia
bibliotek wędrownych. Organizacji tej udało się bowiem w 1948 roku skompletować
12 ruchomych zestawów książek⁵⁹. Zakładaniem bibliotek tego typu zajmowali się tak-
że księża, którzy przygotowane zestawy książek i czasopism rozprowadzali w trakcie
objazdów obozów, które im podlegały⁶⁰.

4. Biblioteki specjalne

Po zakończeniu II wojny światowej w zachodnich strefach okupacyjnych Niemiec
uwzględniono także potrzeby czytelnice specjalnych grup użytkowników. Miało to
odzwierciedlenie w organizacji kilku typów bibliotek specjalnych przeznaczonych dla
Polaków. Na powstawanie placówek obsługujących specjalną kategorię użytkowników
wpływ miała także organizacja polskiego szkolnictwa ogólnego, zawodowego i wyż-
szego. Na potrzeby uczniów organizowano księgozbiory szkolne złożone z darów po-
chodzących od Centrali Szkolnictwa Polskiego, Duszpasterstwa Szkolnego, ale także
wielu innych instytucji i osób prywatnych. Jak wykazała analiza materiału źródłowego
biblioteki powstawały przy wszystkich typach szkół. Szczegółowe dane uzyskane na
podstawie przeprowadzonych badań pokazuje tabela 11. Niestety nie udało się odtwo-
rzyć ilości zbiorów wszystkich zarejestrowanych w niej bibliotek.

⁵⁴ Zrzeszenie Ośrodków Polskich Okręgu Reńsko-Westfalskiego: *Instrukcja* ..., s. [1]. ZPU sygn. brak.

⁵⁵ *Biblioteczki ruchome*. „Wspólnymi Siłami” 1947, nr 10, s. 6.

⁵⁶ *Protokół [!] z posiedzenia Rady Oddziału SPK z dnia 1 kwietnia 1948 w siedzibie Kola 530 w Osnabrück*. AE Zespół: SPK-Niemcy,teczka: Rada Oddziału i Komisja Rewizyjna III 1947-1950.

⁵⁷ R. HABIELSKI: *Zmysł życia zrzeszonego...*

⁵⁸ *Sprawozdanie z działalności Relief Society for Poles...*, s. 26. ZPU sygn. brak.

⁵⁹ I. KRĘŻAŁEK: *Działalność kulturalno-oświatowa Związku Polaków w Niemczech w okresie powojennym*. W: A. PONIATOWSKA, S. LIMAN, I. KRĘŻAŁEK: *Związek Polaków w Niemczech w latach 1922-1982*. Pod. red. J. MARCZEWSKIEGO. Warszawa 1987, s. 368.

⁶⁰ K. KOSICKI: *Duszpasterstwo wśród Polaków...*, s. 214.

Biblioteki szkolne czynne przy polskich szkołach w Niemczech Zachodnich (1945-1948)

Nazwa biblioteki	Siedziba biblioteki	Stan księgozbioru
[Biblioteka szkoły powszechnej]	Brien/Chimsee	480 (1948)
[Biblioteka szkół obozowych]	Weiden	425 (1948)
Biblioteka Kursów Technicznych w Obozie W. Sikorskiego	b.d.	b.d.
Biblioteka Liceum Ogólnokształcącego	Ingolstat	580 (1948)
Biblioteka Liceum Technicznego	Hamburg, od lutego 1948 r. Pinneberg	80 (1948)
Biblioteka Polskiego Liceum Pedagogicznego i Gimnazjum	Lubeka, od sierpnia 1946 Sülfad	700 (1945)
Biblioteka Polskiej Szkoły Powszechnej	Diepholtz „A”	b.d.
Biblioteka Szkoły Obozowej	Hohenfelds [?]	750 (1948)
Biblioteka Szkoły Powszechnej	Coburg	320 (1948)
Biblioteka szkoły powszechnej i gimnazjum	Imbshausen	b.d.
Biblioteka Szkoły Powszechnej im. Adama Mickiewicza	Fulda	53
Biblioteka Szkoły Powszechnej Obozu T. Kościuszki	Brunszwik	b.d.
Biblioteka Szkoły Rolniczej	Moringen	b.d.

Źródło: Oprac. własne na podstawie dostępnych źródeł.

Jak wynika z danych w tabeli, w latach 1945-1948 odnotowano funkcjonowanie 14 bibliotek szkolnych. Stan ich księgozbioru wahał się od 53 egzemplarzy do 750 woluminów. Niestety większość szczegółowych danych nie zachowała się.

Placówki biblioteczne organizowano nie tylko na potrzeby kształcenia szkolnego ogólnego i zawodowego. Również polscy studenci dysponowali bibliotekami. Placówki takie funkcjonowały przy Bratniej Pomocy Studentów w Getyndze oraz Bratniej Pomocy Studentów Polaków w Brunszwiku⁶¹.

Zwrócono także uwagę na potrzeby środowiska nauczycielskiego, które bez odpowiedniego zaplecza materiałowo-dydaktycznego, nie mogło rzetelnie przygotować prowadzonych zajęć. Centralny Komitet dla Spraw Szkolnych i Oświatowych przez rok starał się powołać do życia bibliotekę pedagogiczną. Mogłaby ona służyć osobom, które nie miały odpowiednich kwalifikacji oraz tym, którzy chcieliby przypomnieć

⁶¹ Por.: *Biblioteki polskie poza krajem...*, s. 186; [*Potwierdzenia odbioru książek rozsyłanych przez Zjednoczenie*]. JPIA Nr zespolu 24, sygn. 231.

i uzupełnić wiadomości zdobyte w trakcie studiów. Apel o zakupienie i przekazanie Komitetowi książek w języku polskim wystosowano m.in. do bratniej organizacji nauczycielskiej funkcjonującej w Wielkiej Brytanii oraz innych polskich instytucji. Niestety pozostał on bez odzewu, więc aby założyć tego typu placówkę Komitet musiał sam nabyć odpowiednie publikacje. Były to przede wszystkim tytuły w językach obcych, co nie zapewniało pełnej dostępności do księgozbioru wszystkim zainteresowanym Polakom. Nie wszyscy bowiem posługiwali się językiem angielskim, francuskim, czy niemieckim, a na rynku brak było odpowiednich słowników. Poproszono więc samych dipisów, jeśli byliby w posiadaniu książek pedagogicznych o podarowanie, wypożyczenie, względnie odsprzedanie ich Komitetowi. Poszukiwano tytułów z zakresu następujących dziedzin: pedagogiki ogólnej, psychologii dziecka, pedagogiki, dydaktyki ogólnej, dydaktyki poszczególnych przedmiotów, higieny szkolnej, historii wychowania, tłumaczeń na język polski dzieł obcych z zakresu psychologii, pedagogiki i dydaktyki⁶². Najprawdopodobniej Centralnemu Komitetowi dla Spraw Szkolnych i Oświatowych udało się założyć tego typu bibliotekę fachową. W informatorze o bibliotekach polskich poza krajem w latach 1938-1948 można odszukać wpis dotyczący funkcjonowania takiej placówki⁶³.

Do specjalnych grup czytelników należeli więźniowie. Ze względu na dość duży odsetek dipisów, którzy odbywali w omawianym okresie kary więzienia, organizacje polskie zdecydowały się i im zapewnić kontakt z polską kulturą. Zaczęto organizować specjalne biblioteki w miejscach ich odosobnienia. Biblioteki dla więźniów były placówkami o profilu ogólnym. W ich zbiorach obok beletrystyki znalazły się także pozycje naukowe oraz literatura religijna⁶⁴.

Organizatorzy bibliotek więziennych okręgu reńsko-westfalskiego mogli liczyć na pomoc działającego w ramach ZOPO Polskiego Komitetu Doradczego dla Nadrenii i Westfalii. Planował on powołanie bibliotek w ośrodkach, w których odbywa kary najczęściej Polaków. Oceniano wówczas, że należy otworzyć 8 takich placówek. Na ich potrzeby przygotowano zestawy tzw. *Małej Biblioteczki dla Polskich Więźniów*. Odpowiednio dobrane komplety polskich druków przekazywane były placówkom więziennym na tych samych zasadach, co biblioteki ruchome dla ośrodków polskich. A książki do nich dobierane pochodziły przede wszystkim z darów od polskich wydawców. Zwrócono się m.in. do PZWP z prośbą o przekazanie dla tej inicjatywy po 8 egzemplarzy następujących wydawnictw: *Lalki* Bolesława Prusa, *Quo vadis?* Henryka Sienkiewicza, książek zawodowych oraz samouczków językowych. Uważano bowiem, że te pozycje będą najbardziej przydatne, jak pisano w korespondencji, w *akcji niesienia pomocy duchowej ludziom wykołejonym, lecz niezupełnie jeszcze nieraz straconym*⁶⁵.

Trud tworzenia więziennych placówek bibliotecznych dla całej brytyjskiej strefy okupacyjnej, podjęło także ZP, które chciało ujednoczyć akcję zbiórki książek i rozdziału ich między biblioteki⁶⁶. Placówki biblioteczne dla polskich więźniów zakładał

⁶² *Sprawa biblioteki pedagogicznej*. „Dziennik Zarządzeń i Informacji Centralnego Komitetu dla Spraw Szkolnych i Oświatowych” 1948, R.3, s. 69.

⁶³ *Biblioteki polskie poza krajem...*, s. 243.

⁶⁴ K. KOSICKI: *Duszpasterstwo wśród Polaków...*, s. 214.

⁶⁵ *Pismo Referatu upowszechnienia kultury Prezydium Okręgu Reńsko-Westfalskiego Zjednoczenia Polskiego do inż. L. Reinelta z dnia 24.II.48 r.*, s. [1]. ZPU sygn. brak.

⁶⁶ *Pismo L. Reinelta do prof. Stanisława Palczewskiego z dn. 19.3.1948 dot. książek dla bibliotek więziennych i szpitalnych*, s. [1]. ZPU sygn. brak.

także PCK, jednak w materiałach źródłowych nie znaleziono szczegółowych informacji na ich temat.

Aktywny udział w uzupełnianiu polskich księgozbiorów, tworzonych w instytucjach odosobnienia brali również księża kapelani. Przykładem może być założona staraniem tamtejszego duszpasterstwa biblioteka w Monachium-Stadelheim. Funkcjonowała ona jako polska sekcja biblioteki ogólnej więzienia. Stan jej zbiorów w 1947 roku oceniany był na 200 egzemplarzy⁶⁷. Także ks. dziekan Jan Wojciechowski przekazał bibliotece polskiej w więzieniu w Werl własne książki. Podarował aż 52 egzemplarze⁶⁸.

W Niemczech Zachodnich zwrócono także uwagę na potrzeby czytelnicze Polaków znajdujących się w szpitalach. W tworzeniu i zaopatrywaniu bibliotek szpitalnych w lekturę dużą rolę odegrali księża katoliccy. Przykładem ich działalności może być biblioteka szpitalna założona w Heilbronn, która dysponowała 250 książkami, w tym 30 tomami o tematyce religijnej⁶⁹. TPP z kolei uczestniczyło w tworzeniu księgozbiorów specjalnych, w szpitalach w Papenburgu, Oldenburgu i Münster oraz darami książkowymi wspomagało istniejące już biblioteki szpitalne, np. Hasselüne. ZP organizowało zaś tego typu placówki w brytyjskiej strefie okupacyjnej Niemiec⁷⁰.

Najprawdopodobniej biblioteki szpitalne działały także w Watenstedt, Brunzwick-Breizem, Bad-Alinder, Bomlitz oraz Heilbronn⁷¹. Ta ostatnia w 1948 roku dysponowała 250 woluminami⁷².

⁶⁷ *Biblioteki polskie poza krajem...*, s. 213.

⁶⁸ K. KOSICKI: *Duszpasterstwo wśród Polaków...*, s. 214.

⁶⁹ Tamże.

⁷⁰ *Sprawozdanie z działalności Relief Society for Poles...*, s. 26. ZPU sygn. brak.; *Pismo L. Reinelta do prof. Stanisława Palczewskiego z dn. 19.3.1948 dot. książek dla biblioteczek więziennych i szpitalnych*, s. [1]. ZPU sygn. brak.

⁷¹ *Biblioteka: teczka z pokwitowaniami wydanych książek dla polskich ob. w okręgu Delegatury Brunzwick*. JPIA Nr zespołu 24, sygn. 232; *Biblioteki polskie poza krajem...*, s. 205.

⁷² *Biblioteki polskie poza krajem...*, s. 205.

ROZDZIAŁ VII

DOKUMENTOWANIE POLSKIEJ DZIAŁALNOŚCI WYDAWNICZEJ

1. Archiwizowanie

Dla instytucji uczestniczących w polskim ruchu wydawniczym w Niemczech, obok działań mających na celu propagowanie książki i czytelnictwa, ważna była także dokumentacja bieżących osiągnięć. Chciano bowiem, aby prężna i ważna dla historii polskiej książki działalność wydawnicza polskich oficyn z zachodnich stref okupacyjnych, została zauważona i zapamiętana. W ówczesnej prasie odnotowano:

Anormalność sytuacji i nieprawdopodobne trudności uwielokrotniają wartość każdej naszej pozycji, która staje się symbolem uporu polskiego „jesteśmy i będziemy”, żywotności i zdolności organizacyjnych.

Nie można dopuścić, by te dowody naszej pracy przeminęły z chwilą zmiany miejsca ludzi, którzy tworzą fakty, by prace te miały służyć tylko doraźnym, przejściowym potrzebom¹.

Postulowano więc natychmiastową archiwizację polskich tytułów ukazujących się drukiem. Koordynacją i kontrolą nad dokumentowaniem dorobku polskich wydawców zajęło się Zrzeszenie Wydawców i Księgarzy Polskich Zagranicą. Podjęto się ono rejestrowania i archiwizowania wydawnictw i czasopism, jako dowodu aktywności polskiej na wychodźctwie². Od wydawców zrzeszonych w tej organizacji wymagano, by przy publikowaniu nowej pozycji książkowej wypełniali specjalnie przygotowane

¹ R.: *Egzemplarze biblioteczne*. BISWiK 1946, R. 2, nr 1, s. 5.

² Tamże, s. 6.

„karty bibliograficzne”, które miały się stać podstawowym źródłem informacji potrzebnej do uzupełniania *ogólnej bibliografii polskiej*³. Dane te miały także posłużyć do tworzenia rejestru druków polskich wydanych w Niemczech od 1939 roku, oraz do przygotowywania rubryki informującej o nowościach książkowych publikowanej w „Biuletynie Informacyjnym”.

Kolejną inicjatywą, mającą zapewnić archiwizację dorobku wydawniczego i pomóc w powiększaniu księgozbiorów polskich bibliotek w Niemczech i w Polsce, było przeniesienie na grunt niemiecki idei egzemplarza obowiązkowego. Postulat przekazywania przez oficyny wydawnicze darmowych egzemplarzy wysunął red. Antonii Malatyński, prezes Głównej Komisji Porozumiewawczej Środowisk Polskich, a pomysł na łamach „Biuletynu Informacyjnego” poparło ZWiK. Malatyński zwrócił przede wszystkim uwagę na potrzebę tworzenia polskich bibliotek i rolę wprowadzenia egzemplarza obowiązkowego w przyspieszeniu gromadzenia księgozbiorów polskich⁴. Stwierdził także, że przekazywanie darmowych książek nie byłoby aż tak obciążające dla polskich firm wydawniczych, które ponosiłyby tylko koszty wykorzystywanego do druku papieru tych dodatkowych egzemplarzy. Ponieważ nie można było ustanowić obowiązku prawnego w tym zakresie, pomysłodawca liczył na dobrą wolę i świadomość społeczną wydawców. ZWiK w akcję tę włączyło się od razu. Jego rola polegała na koordynowaniu gromadzenia dobrowolnych egzemplarzy obowiązkowych i organizacji *Archiwum Druków Polskich* w Niemczech. Obok książek i czasopism zamierzano gromadzić także druki akcydensowe. Książki wydane po wrześniu 1939 roku oraz ukazujące się na bieżąco miały być nadsyłane do Archiwum, najlepiej w dwóch egzemplarzach, przez członków Zrzeszenia oraz inne osoby. Zbiórką pozycji wydanych w brytyjskiej strefie okupacyjnej zajęło się Zrzeszenie w Hamburgu, książki z amerykańskiej i francuskiej strefy były gromadzone za pośrednictwem Tomasza Rybotyckiego⁵.

W marcu 1946 roku Archiwum dysponowało 184 pozycjami książkowymi w 238 egzemplarzach oraz 33 kompletami czasopism⁶. Zbiór ten uzupełniony był także sporą liczbą druków ulotnych. Planowano, aby w Archiwum znalazły się publikacje z innych emigracyjnych ośrodków wydawniczych. Zebrane w wyniku tej akcji książki miały być później przekazane według rozdzielnika do bibliotek polskich⁷.

Podobną działalność prowadził Sekretariat Spraw Polskich Zjednoczenia Polskiego, który wprowadził obowiązek nadsyłania dwóch egzemplarzy każdego nowo ukazującego się druku, zarówno periodycznego, jak zwartego. Sekretariat nawiązał także współpracę z bibliotekami amerykańskimi, do których przekazywał druki polskich instytucji wydawniczych zainteresowanych taką inicjatywą. Ośrodki i wydawnictwa, chcące przekazać swoją produkcję za ocean miały wysyłać do Sekretariatu dwa dodatkowe egzemplarze. Współpracę nawiązano m. in. z *New York Public Library* i *Hoover Library* w Kalifornii⁸.

³ *Karty bibliograficzne*. BISWiK 1946, R. 2, nr 1, s. 13.

⁴ R.: *Egzemplarze biblioteczne...*, s. 5.

⁵ Wydaje się, że po założeniu Oddziału Zrzeszenia w Monachium to właśnie ten oddział przejął te zadania.

⁶ *Archiwum*. BISKiW 1946, 1946, R. 2, nr 3, s. 4.

⁷ R.: *Egzemplarze biblioteczne...*, s. 6.

⁸ *Zjednoczenie Polskie*. „Biuletyn Informacyjny” 1946, nr 3, s. 11.

Działania archiwizacyjne podjęli również wydawcy ze strefy brytyjskiej. Na zebraniu w dniu 8 lipca 1947 roku ustalili, że będą przekazywać przewodniczącemu swojej grupy po 1 egzemplarzu każdego nowego druku. Oprócz tego przyjęto projekt prof. S. Palczewskiego, który zakładał, że każdy wydawca będzie przysyłał egzemplarz okazowy także do Warszawy, Londynu, Rzymu i Nowego Jorku. Nie uściślono jednak, które instytucje miały otrzymywać polskie książki⁹.

2. Rejestracja bibliograficzna

Znaczenie emigracyjnej działalności bibliograficznej prowadzonej w trakcie i po II wojnie światowej jest związane z zawieszeniem oficjalnej pracy powstałego w 1928 roku przy Bibliotece Narodowej Instytutu Bibliograficznego, a co za tym idzie również urzędowej rejestracji poloników. Co prawda, funkcjonowanie Instytutu wznowiono w czerwcu 1945 roku ale Sekcja Poloników Zagranicznych zaczęła pracę dopiero w 1957 roku¹⁰. Odpowiedzialność za rejestrację druków polskich za granicą przejęły same środowiska emigracyjne. Miało to umożliwić uzupełnienie w przyszłości bibliografii poloników, wydawanej przez Bibliotekę Narodową. Również na terenie byłej III Rzeszy zdawano sobie sprawę z potrzeby rejestracji polskiego dorobku wydawniczego i przygotowania bibliografii druków polskich wydawanych w Niemczech od zakończenia II wojny światowej.

Pierwsza bibliografia rejestrująca dorobek wydawniczy z amerykańskiej strefy okupacyjnej Niemiec została opracowana przez Jerzego Klukowskiego, a wydana nakładem „Słowa Polskiego” w 1947 roku. Obejmowała druki opublikowane pomiędzy 2 kwietnia 1945 roku, a 1 lutym 1947 roku. Autor zamieścił w niej opisy bibliograficzne książek, pomijając wydawnictwa ciągłe. Osobny dział poświęcił za to reprodukcjom obrazów, znaczkom pamiątkowym i pocztówkom. Do opracowania bibliografii, Klukowski wykorzystał metody przyjęte przez Jana Bielatowicza w *Bibliografii druków polskich we Włoszech* wydanej nakładem Wydawnictwa Orła Białego w 1946 roku w Rzymie. We wstępie do bibliografii autor informuje, że jej uzupełnienie zostanie opublikowane łącznie z bibliografią druków brytyjskiej strefy okupacyjnej Niemiec.

Pomysł stworzenia spisu druków ze strefy brytyjskiej zrodził się na zebraniu Wydawców z tego regionu. Chcieli oni nawiązać w tej sprawie kontakt z J. Klukowskim. Jednak publikacja taka nigdy nie została wydana. Opracowana została natomiast bibliografia będąca *próbą ujęcia dorobku wydawniczego Polaków w Niemczech za czas od roku 1943 do grudnia 1946 łącznie*¹¹. Stworzeniem takiego rejestru zajął się Jan Kowalik. Przygotowana przez niego praca: *w miarę możliwości uwzględnia [...] również książkowe polonica niemieckie, oraz inne obcojęzyczne, wydane na terenie b[ylej] Rzeszy w latach od września 1939 do grudnia 1948*¹². Autor podkreślił, że opracowany przez

⁹ Zebranie Wydawców z Strefy Brytyjskiej, które odbyło się w Osnabrück-Fernblick dn. 8 lipca 1947 r.: protokół, s. 3. JPIA Nr zespołu 24, sygn. 230.

¹⁰ M. DANIELEWICZOWA: *Zakres i zadania bibliografii emigracyjnej*. [Londyn ca. 1970], s. 248.

¹¹ W miarę możliwości autor uwzględnił również polonika wydane od września 1939 roku. Por.: J. KOWALIK: *Polonica niemieckie za czas od 1. września 1939 do 31. grudnia 1948 roku*. Paryż 1952, s. 3.

¹² Tamże.

niego spis nie wyczerpuje w pełni zagadnienia. Niestety, zwyczaj nie umieszczania na drukach not wydawniczych, a także akcja repatriacyjna i likwidacyjna niszcząca dorobek kulturalny wychodźców polskich spowodowały, że Kowalik napotykał na trudności w sporządzeniu opisu publikacji, a wielu druków nie zarejestrował w ogóle.

Bibliograf korzystał ze zbiorów Syndykatu Dziennikarzy Polskich, archiwów polskich instytucji wydawniczych w Niemczech, prywatnych bibliotek polskich i niemieckich bibliotek naukowych. Pomocne były także notatki J. Klukowskiego. Zdając sobie sprawę z niepewnej sytuacji Polaków w Niemczech, Kowalik chciał jak najszybciej opublikować bibliografię, jednocześnie zapowiadając uzupełnienie brakujących pozycji w suplemencie. Praca ukazała się drukiem w 1952 roku nakładem Instytutu Literackiego w Paryżu pt. *Polonica niemieckie za czas od 1. września 1939 do 31. grudnia 1948 roku*¹³. W częściach była także publikowana w paryskiej Kulturze¹⁴.

Obok emigracyjnych bibliografii terytorialnych, powstawały także rejestry poloników ukazujących się w trakcie wojny i po jej zakończeniu we wszystkich emigracyjnych ośrodkach wydawniczych. Rejestrowały one także druki z obszaru okupowanych Niemiec. Jedną z ważniejszych tego typu pozycji jest opracowana przez Janinę Zabielską *Bibliography of books in Polish or relating to Poland published outside Poland since September 1, 1939*. Tom pierwszy zawierał właśnie spis publikacji polskich i polski dotyczących, wydanych poza krajem w latach 1939-1951¹⁵, a drugi w latach 1952-1957 oraz uzupełnienia pierwszego¹⁶. W tomie pierwszym i drugim Zabielska spisała aż 9800 pozycji książkowych¹⁷.

Bibliografie emigracyjne stały się źródłem dla uzupełnienia opracowywanej przez Instytut Bibliograficzny Biblioteki Narodowej urzędowej bibliografii poloników. Bieżącą bibliografię narodową wznowiono dopiero w 1960 roku. Wtedy ukazał się tom, obejmujący materiał za rok 1956. Powstała luka w rejestracji poloników, obejmująca lata 1939-1955 uzupełniano retrospektywnie. Pierwszy tom bibliografii *Polonica zagraniczne: bibliografia za okres od września 1939 do 1955 roku* obejmujący litery A-J ukazał się w 1975 roku pod redakcją Janiny Wilgat. Nad tomem drugim (K-Q), który opublikowano w 1987 roku prace redakcyjne podjęła Danuta Bilikiewicz-Blanc. Tom trzeci (R-Ż) ukazał się w 1991 roku, a *Uzupełnienia i Indeksy* dopiero w 2003 roku¹⁸.

¹³ Tamże.

¹⁴ J. KOWALIK: *Polonica niemieckie za czas od 1 września 1939 do 31 grudnia 1948 roku*. „Kultura” 1950, nr 5, s. 154-158; nr 6, s. 158-159; nr 7-8, s. 237-239; nr 10, s. 156-159.

¹⁵ *Bibliography of books in Polish or relating to Poland published outside Poland since September 1st, 1939*. Vol. 1, 1939-1951 (No. 1-5625). Comp. by J. ZABIELSKA. Londyn 1954.

¹⁶ *Bibliography of books in Polish or relating to Poland published outside Poland since September 1st 1939*. Vol. 2, 1952-1957 and supplements to 1939-1951 (No 1-4175). Comp. by JANINA ZABIELSKA. Londyn 1959.

¹⁷ M. DANIELEWICZOWA: *Zakres i zadania...*, s. 251.

¹⁸ D. BILIKIEWICZ-BLANC: *Polonica zagraniczne w polskiej bibliografii narodowej*. Warszawa 2007, s. 41. na

ZAKOŃCZENIE

Zagadnienie kultury książki polskiej w Niemczech Zachodnich w pierwszych latach po II wojnie światowej jest bardzo interesującym aspektem funkcjonowania polskiego słowa drukowanego poza granicami kraju. Na potrzeby ogromnej rzeszy Polaków już w maju 1945 roku powstał prężnie działający rynek wydawniczy. Jego dopełnieniem stała się rozwinięta sieć kolportażu polskich druków, którą stworzyły księgarnie i biblioteki, dostarczające książki polskim dipisom w obozach. Najbardziej prężna i ożywiona działalność instytucji produkcji i upowszechniania polskiej książki w zachodnich strefach okupacyjnych Niemiec przypadła na okres 1945-1946. W pierwszym roku publikowania polskich druków, wydano aż 218 pozycji, w 1946 roku liczba ta wzrosła do 393 książek. W tym bowiem okresie książka polska miała najwięcej odbiorców na terenie III Rzeszy. W latach 1947-1948 zarówno emigracja, jak i zorganizowana repatriacja wpływały na zmniejszanie się liczby „displaced persons” narodowości polskiej. W 1947 roku ukazały się 233 tytuły, a w 1948 – 114 pozycji. Również organizatorzy i działacze polskich firm i organizacji związanych z działalnością wydawniczo-księgarską opuszczali teren Niemiec, a prowadzone przez nich instytucje były likwidowane.

W lipcu 1946 roku do Włoch, wyjechał Stefan Dippel. Pod jego nieobecność, kierownictwo Zrzeszenia Wydawców i Księgarzy Polskich Zagranicą przejął Eryk Zieliński, który miał utrzymywać korespondencyjny kontakt z Dipplem. Ze względu na zmniejszającą się liczbę Polaków, którym trzeba było dostarczyć książki, organizacja ta już w październiku 1946 roku uległa likwidacji. W 1947 roku ze względów politycznych przestał także funkcjonować Polski Związek Wychodźstwa Przymusowego w Hanowerze. Jednak zarówno inż. Leopold Reinelt, jak i Mieczysław Lurczyński, współpracując z innymi polskimi organizacjami¹, kontynuowali działalność związaną

¹ L. Reinelt powołany został na Stanowisko Delegata Zjednoczenia Polskiego w Hanowerze, organizacji, która przejęła wydawnictwo i księgarnię PZWP, a Lurczyński w 1948 roku dokonał dla ZP kilku tłumaczeń literatury obcej.

z polskim ruchem wydawniczym. Ten ostatni zdecydował się w dwa lata po zamknięciu Polskiego Związku Wychodźstwa Przymusowego w Hanowerze na emigrację. Przedostał się nielegalnie przez Belgię do Francji, gdzie osiadł na stałe.

W 1949 roku amerykańską strefę okupacyjną Niemiec opuściła rodzina Rybotyckich. Nie powrócili jednak do ojczyzny, wybrali emigrację i osiedlili się w Wielkiej Brytanii. Nie zlikwidowali norymberskiego wydawnictwa z dnia na dzień. Tomasz Rybotycki doglądał jeszcze dokończenia druku kilku ostatnich tytułów, nad którymi praca była w toku. Działalność kończyły także biblioteki i księgarnie, funkcjonujące w ulegających likwidacji lub łączeniu obozach dla dipisów. Naturalne było bowiem, że z chwilą, gdy większość Polaków opuści Niemcy, specjalnie utworzona na ich potrzeby sieć rozpowszechniania książki polskiej przestanie istnieć.

Po powstaniu dwóch odrębnych państw niemieckich, w 1949 roku dwutorowo rozpoczęły się przeobrażenia polityczne mające także wpływ na Polaków pozostających jeszcze na terenie Niemiec. Rodzenie się nowych państwowości: Republiki Federalnej Niemiec i Niemieckiej Republiki Demokratycznej można uznać za początek całkowitej likwidacji książki przeznaczonej dla dipisów, tworzonej i kolportowanej dla ludności znajdującej się w specyficznych warunkach polityczno-bytowych, pod opieką władz państw okupujących terytorium byłej III Rzeszy.

Mimo, że powojenna działalność wydawnicza Polaków w zachodnich strefach okupacyjnych Niemiec objęła tylko kilka lat, była ona bardzo owocna. Jak ocenia Czesław Łuczak do końca okupacji wydano ponad 200 tytułów w łącznym nakładzie 2 200 000 egzemplarzy². I choć te liczby ukazują ogrom pracy, jaką włożyli polscy społecznicy w przygotowanie tak potrzebnego drukowanego słowa polskiego wydają się być znacznie zaniżone. W Aneksie zarejestrowano bowiem aż 988 pozycji polskich druków, które ukazywały się na terenie zachodnich stref okupacyjnych Niemiec od 1945 roku. Ogrom pracy, jaki włożono w polską akcję wydawniczą w zachodnich strefach okupacyjnych Niemiec doceniany był nie tylko przez Polaków zamieszkujących te tereny. Również władze okupacyjne zauważyły ten wysiłek. Na konferencji oświatowej w dniach 20-21 sierpnia 1946 roku R. E. Crookall, oficer oświatowy Kwatery Głównej UNRRA na brytyjską strefę okupacyjną, zwrócił szczególną uwagę na działalność wydawniczą Polaków w kontekście rozwoju szkolnictwa emigracyjnego. Stwierdził bowiem, że w strefie brytyjskiej nie wydano oficjalnie ani jednej książki dla potrzeb wysiedleńców z powodu braku papieru, natomiast Centrala Szkolnictwa Polskiego w Niemczech realizuje szeroki plan wydawniczy³. Pokreślił także, że tego typu działalność jest bardzo ważna i należy ją kontynuować we własnym zakresie nie licząc na pomoc innych⁴.

Ówczesni wydawcy polscy dbali szczególnie o jakość merytoryczną drukowanych przez siebie pozycji. Wiedzieli bowiem, że są odpowiedzialni za treści, które docierają do Polaków w obozach. Wydawali tylko pozycje ich zdaniem wartościowe i mogące pozytywnie wpływać na czytelnika. Repertuar wydawniczy, który proponowali był bardzo bogaty i różnorodny. O wartości działalności prowadzonej w tym okresie świadczy również fakt zorganizowania dobrze funkcjonującej sieci kolportażu w postaci licznych księgarni i bibliotek, zakładanych nawet w najmniejszych obozach.

² C. ŁUCZAK: *Polacy w okupowanych Niemczech: 1945-1949*. Poznań 1993, s. 165.

³ H. MUZIOŁ: *Polski ruch wydawniczy w Niemczech zachodnich w latach 1945-1946*. „Ilygodnik Powszechny” 1980, R. 34, nr 17, s. 5.

⁴ Tamże.

Praca na rzecz tworzenia i rozprowadzania polskich książek wśród dipisów była działalnością społeczną, podejmowaną nie dla osiągnięcia zysku, tylko dla zaspokojenia potrzeb osób, które przeżyły gehennę wojny. Również większość twórców powojennego polskiego ruchu wydawniczego i księgarskiego w Niemczech przeżyła udrękę obozów koncentracyjnych, jenieckich, czy robót przymusowych. Znaleźli jednak siły i chęci, aby mimo trudności organizacyjnych i technicznych, rozpocząć tę ważną działalność oświatową i kulturalną. Ich postawa i gotowość do pracy na rzecz innych godna jest podziwu.

Od 1948 roku polska działalność wydawnicza na terenie Niemiec Zachodnich zaczęła zamierać. Wyrazem tego jest liczba polskich książek, która w 1949 roku osiągnęła 12 pozycji, w 1950 roku, zaledwie 8.

Ostatecznie oficjalna likwidacja Międzynarodowej Organizacji do Spraw Uchodźców w połowie 1950 roku, nadanie Polakom z zachodnich stref okupacyjnych Niemiec statusu bezpaństwowca i objęcie ich ustawodawstwem Republiki Federalnej Niemiec, otworzyło nową kartę w funkcjonowaniu i rozpowszechnianiu polskiej książki w tym kraju. Przede wszystkim liczba Polaków zamieszkujących na terenie nowo powstałego państwa była już dużo mniejsza. Większość założonych po wojnie wydawnictw uległo likwidacji, ale zaczęły powstawać nowe funkcjonujące w innych warunkach, w demokratycznym państwie.

WYKAZ WAŻNIEJSZYCH SKRÓTÓW

BISKiW	– „Biuletyn Informacyjny Spraw Kulturalnych i Wydawniczych”
BISWiK	– „Biuletyn Informacyjny Spraw Wydawniczych i Kulturalnych”
BIZWiDP	– „Biuletyn Informacyjny Zrzeszenia Wydawców i Dziennikarzy Polskich w Niemczech”
CDPE	– Wspólny Zarząd do Spraw Osób Deportowanych (Combinated Displaced Persons Executive)
CSzP	– Centrala Szkolnictwa Polskiego w Niemczech
INR	– Inspektorat Nauki Religii
IRO	– Międzynarodowa Organizacja do Spraw Uchodźców (International Refugee Organization)
JPIA	– Instytut Józefa Piłsudskiego w Ameryce (Józef Piłsudski Institut of America)
NRD	– Niemiecka Republika Demokratyczna
PCK	– Polski Czerwony Krzyż
POKA	– Polski Ośrodek Kulturalno-Artystyczny
PMK	– Polska Misja Katolicka w Niemczech
PZWP	– Polski Związek Wychodźstwa Przymusowego w Hanowerze
RFN	– Republika Federalna Niemiec
SHAEF	– Główna Kwatera Naczelnego Dowództwa Wojsk Ekspedycyjnych (Supreme Headquarters Allied Expeditionary Forces)
SPK	– Stowarzyszenie Polskich Kombatantów
TPP	– Towarzystwo Pomocy Polakom (Relief Society for Poles)
UNRRA	– Organizacja Narodów Zjednoczonych do Spraw Pomocy i Odbudowy (United Nations Relief and Rehabilitation Administration)
YMCA	– Związek Chrześcijańskiej Młodzieży Męskiej (Young Men's Christian Association)
ZOPO	– Zrzeszenie Ośrodków Polskich Okręgu Reńsko-Westfalskiego
ZP	– Zjednoczenie Polskie
ZPU	– Zjednoczenie Polskich Uchodźców
ZPwH	– Związek Polaków w Hamburgu
ZPwN	– Związek Polaków w Niemczech
ZWiDP	– Zrzeszenie Wydawców i Dziennikarzy Polskich w Niemczech – Polish Press Edition
ZWiKP	– Zrzeszenie Wydawców i Księgarzy Polskich Zagranicą

WYKAZ ŹRÓDEŁ I OPRACOWAŃ

Źródła

Źródła archiwalne

Archiwum Emigracji w Toruniu (AE)

Zespół SKP-Niemcy

Józef Piłsudski Institute of America (JPIA)

Zespół 24: Uchodźcy polscy w Niemczech

Statuty i regulaminy Głównej Komisji Porozumiewawczej Środowisk Polskich i Zjednoczenia Polskiego w Niemczech. Sygn. 7

Instrukcja w sprawie organizacji szkolnictwa i oświaty polskiej w Niemczech. Sygn. 70

[Statut Zrzeszenia, sprawozdania z zebrań Zrzeszenia, korespondencja m. in. z Centralnym Komitetem Spraw Szkolnych i Oświatowych, Wydziałem Prasy i Kultury Zjednoczenia Polskiego]. Sygn. 230

[Potwierdzenia odbioru książek rozsyłanych przez Zjednoczenie]. Sygn. 231

[Katalogi książek Księgarni Społecznej Zjednoczenia Polskiego, cenniki książek, korespondencja]. Sygn. 232

Zrzeszenie Wydawców i Księgarzy Polskich Zagranicą. Sygn. 346 i sygn. 347

Pracownia Badań Polskiej Emigracji w Niemczech po 1945 roku. Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego (ZPU)

Archiwum Zjednoczenia Polskich Uchodźców. Sygn. brak.

Rektorat Polskiej Misji Katolickiej (PMK)

Sprawozdania duszpasterskie. Sygn. brak.

Stadtarchiv Celle

Anträge auf Genehmigung von Einzelhandelsgewerbe. Nr 601-621. Sygn. Amt 32 129

Stadtarchiv Greven

Greven in anderen Archiven: DP-Zeitungen der Hoover Institution on War, Revolution and Peace, Stanford University, California, USA
Sygn. StaG GAA04

Regulaminy, instrukcje, sprawozdania, protokoły

- Notatka z wyjazdu do Hanoweru w dniach 24 i 25 czerwca 1947, s. [1-2]. ZPU sygn. brak.*
- Podręczniki szkolne wydrukowane przez Welfare Printing Team UNRRA o/o Germany. 31.V. 1946. JPIA Nr zespołu 24, sygn. 232.*
- Projekt tez kulturalno-oświatowych Rady SPK uchwalonych na zebraniu w dniu 13.5.1947 r. ZPU sygn. brak.*
- Protokół konferencji Przedstawicieli Techników Polskich z okupacji brytyjskiej i amerykańskiej, odbytej w Göttingen w dniu 13 października 1946 r. ZPU sygn. brak.*
- Protokół zdawczo-odbiorczy. ZPU sygn. brak.*
- Protokół z konferencji odbytej w dniu 13.VIII.47 w Bramsche... ZPU sygn. brak.*
- Referat Kulturalno-Oświatowy Polskiego Czerwonego Krzyża w Londynie: Wskazówki w sprawie zorganizowania i prowadzenia biblioteki z sierpnia 1946 r. ZPU sygn. brak.*
- Sprawozdanie Księgowego Stałego Sekretariatu Zjednoczenia Polskiego w Bramsche I. Kulika ze stanu finansowo-gospodarczego Księgarni Polskiej w Haltern na dzień 15. sierpnia 1947 r. ZPU sygn. brak.*
- Sprawozdanie z działalności Biblioteki P.R.D.Z. na Okręg Szlezwig-Holsztyn na czas od dnia 15.1.47 r. do dnia 31.2.47 r. ZPU sygn. brak.*
- Sprawozdanie z działalności Biblioteki Z.P.O.Z. na Okręg Szlezwig-Holsztyn za czas od dnia 16.9.46 r. do dnia 14.1.47 r. ZPU sygn. brak*
- Sprawozdanie z działalności Relief Society for Poles, Delegatura na Niemcy: od powstania do 31.XII.1946 r. [B.m, b.r.]. ZPU sygn. brak.*
- Stan czytelnictwa w strefie brytyjskiej z lutego 1948. JPIA Nr zespołu 24, sygn. akt. 70*
Statut Zrzeszenia Wydawców i Dziennikarzy Polskich w Niemczech. „BIZWiDP” 1945, R. 1, nr 1, s. 3-5.
- Stowarzyszenie Polskich Kombatantów: Preliminarz budżetowy na rok budżetowy 1.IV.1947 – 1.IV.1948 r. ZPU sygn. brak.*
- Zebranie Wydawców z Strefy Brytyjskiej, które odbyło się w Osnabrück-Fernblick dn. 8 lipca 1947 r.: protokół. JPIA Nr zespołu 24, sygn. 230.*
- Zrzeszenie Ośrodków Polskich Okręgu Reńsko-Westfalskiego: Instrukcja dla bibliotekarza. ZPU sygn. brak.*
- Zrzeszenie Ośrodków Polskich Okręgu Reńsko-Westfalskiego: Regulamin biblioteczki wędrowniej. ZPU sygn. brak.*
- Zrzeszenie Ośrodków Polskich Okręgu Reńsko-Westfalskiego: Warunki wypożyczenia biblioteczki wędrowniej. ZPU sygn. brak.*
- Zrzeszenie Ośrodków Polskich Okręgu Reńsko-Westfalskiego: Warunki wypożyczenia biblioteczki wędrowniej obozowi letniemu młodzieży szkolnej w Kolonii z dnia 19.VII.48 r. ZPU sygn. brak.*

Zrzeszenie Wydawców i Księgarzy Polskich Zagranicą: *Statut. Regulamin.* [Niemcy 1946].

Zrzeszenie Wydawców i Księgarzy w Strefie Brytyjskiej: *Statut.* JPIA Nr zespołu 24, sygn. 230.

Korespondencja

Pismo do Prezydium Zjednoczenia Polskiego Bramsche dnia 6.6 1947. ZPU sygn. brak

Pismo do wszystkich ośrodków polskich z dn. 6.IX.1948 r. ZPU sygn. brak.

Pismo L. Reinelta do prof. Stanisława Palczewskiego z dn. 19.3.1948 dot. książek dla bibliotek więziennych i szpitalnych. ZPU sygn. brak.

Pismo L.dz. 342/48 do prof. Stanisława Palczewskiego, Prezesa Z.O.PO. R/W z dnia 12.III.1948 r. JPIA Nr zespołu 24, sygn. 70.

Pismo Polskiego Związku Wychodźstwa Przymusowego do Prezydium Zjednoczenia Polskiego w Bramsche z dnia 6.6.1947. ZPU sygn. brak.

Pismo ppor. Tadeusza Trzebińskiego do por. Jerzego Grota-Kwaśniewskiego z dn.3.IX.1946 r. JPIA Nr zespołu 24, sygn. 70.

Pismo Prezydium Zrzeszenia Ośrodków Polskich Okręgu Reńsko-Westfalskiego do Ośrodków Polskich w Okręgu Reńsko-Westfalskim z dnia 2 sierpnia 1948 roku. ZPU sygn. brak.

Pismo Referatu upowszechnienia kultury Prezydium Okręgu Reńsko-Westfalskiego Zjednoczenia Polskiego do inż L. Reinelta z dnia 24.II.48 r. ZPU sygn. brak.

Pismo Tadeusza Trzebińskiego do Wydziału Informacyjno-Prasowego Stałego Sekretariatu Spraw Polskich Zjednoczenia Polskiego z dn. 20/9-1946. JPIA Nr zespołu 24, sygn. 70.

Pismo Związku Stowarzyszeń Prawników Polskich w Okupacji Brytyjskiej w Niemczech do Księgarni Polskiej w Meppen z dn. 28.8.1946. ZPU sygn. brak.

ZWiKP: *Okólnik nr. 4, dn. 25. sierpnia 1946 r.* JPIA Nr zespołu 24, sygn. 346.

Katalogi księgarskie i wydawnicze

„Biuro Zleceń” Daniel Udod: *Katalog Nr. 6.* Monachium 1948. ZPU sygn. brak.

Dom Książki Polskiej: *Katalog Nr. 1.* Stuttgart [1946]. ZPU sygn. brak.

Dom Książki Polskiej: *Katalog N 4.* Stuttgart 1948. ZPU sygn. brak.

Katalog Domu Książki Polskiej N 4. Stuttgart 1948. ZPU sygn. brak.

Katalog Domu Książki Polskiej N 4. Stuttgart 1948. ZPU sygn. brak.

Katalog Księgarni Społecznej Bramsche. Bramsche [b.r.]. ZPU sygn. brak.

[*Katalog świąteczny*]. [Lippstadt, b.r.]. ZPU sygn. brak.

Księgarnia Społeczna: *Katalog 1948*. Hannover [1948]. ZPU sygn. brak.
Międzynarodowa Księgarnia Wysyłkowa Biura Zleceń: *Katalog książek polskich Nr. 8*.
[Hamburg?] [b.r.]. ZPU sygn. brak.
Nowy katalog Jutra Pracy [czerwony]. Lippstadt 1947. ZPU sygn. brak.
Nowy katalog Jutra Pracy [niebieski]. Lippstadt 1947. ZPU sygn. brak.
Nowy katalog Jutra Pracy Nr. 4. Lippstadt 1948. ZPU sygn. brak.
Nowy katalog Jutra Pracy nr 5. Lippstadt 1948. ZPU sygn. brak.
SYRIATOWICZ A.: *Cennik książek polskich Nr 3*. Regensburg [b.r.]. ZPU sygn. brak.
Zjednoczenie Polskie: *Katalog wydawnictw polskich w Niemczech*. [Voerde] 1948.
ZPU sygn. brak.

Czasopisma Źródłowe

„A Z: Tygodnik Ośrodka Polskiego w Greven”. R. 1946
„Biuletyn Centrali Szkolnictwa Polskiego w Niemczech”. R. 1945-1946
„Biuletyn Informacyjny AK w Amerykańskiej Strefie Okupacyjnej Niemiec”. R. 1950
„Biuletyn Informacyjny Polskiej Partii Socjalistycznej – Niemcy”. R. 1948
„Biuletyn Informacyjny Spraw Kulturalnych i Wydawniczych”. R. 1946
„Biuletyn Informacyjny Spraw Wydawniczych i Kulturalnych”. R. 1946
„Biuletyn Informacyjny Zrzeszenia Ośrodków Polskich w Wielkiej Hesji”. R. 1946
„Biuletyn Informacyjny Zrzeszenia Wydawców i Dziennikarzy Polskich
w Niemczech”. R. 1945
„Biuletyn Obozowy I Obozu Polskiego w Osnabrücku”. R. 1945-1946
„Biuletyn Obozowy Polskiego Obozu w Fallingbostel”. R. 1945-1946
„Biuletyn Organizacyjno-Informacyjny” / Polski Związek b. Więźniów Politycznych
Więzień i Obozów Koncentracyjnych. R. 1948
„Biuletyn Oświatowy: Wskazówki dla Pracowników Oświatowych”. R. 1945-1946
„Biuletyn Polski”. Pfullendorf. R. 1945
„Biuletyn Polski”. Seesen. R. 1945
„Biuletyn Prasowy” / Zjednoczenie Polskie na terenie okupacji Brytyjskiej
w Niemczech
„Biuletyn: Gazetka Polskiego Ośrodka Wojskowego w Fallingbostel”. R. 1947
„Biuletyn”. Recklenfeld. R. 1947
„Dobra Nowina”. R. 1946
„Dobrobyt Wartownika” / Guard Welfare Professional Publication. R. 1947
„DP Express”. R. 1947-1948
„Droga: Czasopismo Polskiego Obozu Wojskowego w Northeim”. R. 1945
„Duszpasterstwo Katolickie Polskiego Ośrodka Friedrichshafen”. R. 1946
„Dziennik Informacyjny Maczków”. R. 1946-1947

- „Dziennik Zarządzeń i Informacji Centralnego Komitetu dla Spraw Szkolnych i Oświatowych”. R. 1948-1949
- „Dzwon”. R. 1946
- „Echo Dnia: I Obóz Polski Osnabrück”. R. 1946
- „Gazeta Obozowa: Czasopismo Polskiego Obozu Cywilnego Meierwik”. R. 1946-1947
- „Gazetka Bydgoska: Dawniej „W Powiśkach”. R. 1946
- „Gazetka Obozowa”. Wentorf. R. 1945
- „Gazetka Związków Zawodowych”. R. 1946
- „Głos „Warszawy”: Pismo Obozu Polskiego „Warszawa” Solingen”. R. 1946
- „Głos Harcerza: Dwutygodnik Harcerski”.
- „Głos Polski: Biuletyn Komitetu Polskiego w Dachau”. R. 1945-1947
- „Głos Polski: Tygodnik Polski Ulm”. R. 1946
- „Głos Polski” Hanower. R. 1945
- „Goniec Obozowy: Czasopismo Polsk[iego] Ośr[odka] Wojsk[owego] Nr 145”.
R. 1945-1946
- „Informator: Tygodnik Obozu Polskiego Rheine-Gellendorf”. R. 1946
- „Jutro Pracy”. R. 1945-1946
- „Kazania na Niedziele i Święta”. R. 1946-1947
- „Komunikat nr Polski Czerwony Krzyż Delegatura na Strefę Brytyjską w Niemczech”. R. 1946-1947
- „Komunikat Wewnętrzny Syndykatu Dziennikarzy Polskich w b. Rzeszy Eppstein”.
R. 1946
- „Kronika Dnia”. Pockelsheim R. 1946
- „Na Obczyźnie”. R. 1945
- „Na Straży: Tygodnik Ośrodka Polskiego Voerde”. R. 1947
- „Naród i Praca: Tygodnik Informacyjny Polskich Związków Zawodowych”. R. 1946
- „Nasze Sprawy: Tygodnik Informacyjny Diepholz-Heede”. R. 1946
- „Nowiny Polskie z Aschaffenburga”. R. 1945
- „Obóz na Kółkach, czyli Zwyczajny Dodatek do Niedzielnego Smutku w Jaegerhorst”.
R. 1945
- „Obrona Ludu”. R. 1946
- „Odrodzenie: Tygodnik Polski”. R. 1946
- „Ogniwo: Dziennik Kolonii Polskiej w Bremie”. R. 1945
- „Ogniwo: Tygodnik Informacyjny P.M.R. Hildesheim”. R. 1946-1947
- „Ojczyste Słowo”. R. 1946
- „Pismo Żołnierza”. R. 1946
- „Polska Agencja w Niemczech” / Zjednoczenie Polskie w amerykańskiej Strefie Niemiec. R. 1946-1947
- „Polska Wielkiego Jutra”. Soest. R. 1945
- „Poszukiwacz”. Northeim. R. 1945

- „Powrót: Tygodnik Polskich Obozów Wojskowych na Wyspie Sylt”. R. 1946
- „Przegląd Miesięczny Spraw Wysiedleńców Polskich w Niemczech”. R. 1947
- „Przegląd Prasy Niemieckiej”. R. 1946
- „Przegląd Społeczny: Tygodnik Informacyjny U.N.R.R. A. dla Ludności Polskiej”. R. 1945
- „Przegląd Tygodniowy” / Polska YMCA Schramberg. R. 1945-1946
- „Przegląd z Darmstadt”. R. 1946
- „Przekroje: Miesięcznik Koła Profesorów i Asystentów Polaków w Am. Str. Okup. Monachium”. R. 1946
- „Salamandra: Miesięcznik Żołnierzy 1. Dywizji Pancerniej”. R. 1946-1947
- „Samopomoc: Tygodnik”. R. 1947
- „Słowo Polskie: Biuletyn Informacyjny dla Obwodu Luneburskiego”. R. 1945
- „Słowo Polskie: Osnabrück”. R. 1945-1946
- „Słowo Polskie”. R. 1945-1947
- „Szlakiem Chrobrego”. R. 1945
- „Świat i Kraj”. R. 1946
- „Świetlica Kompanii Wartowniczej Y.M.C.A.”. R. 1946-1947
- „Tygodnik Obozowy: Obóz Polski pod Znakiem Łódź, Kolonia-Mulheim”. R. 1945
- „Tygodnik Obozowy”. Karlsruhe. R. 1945
- „Warsztat”. Hildesheim. R. 1946-1947
- „Warta: Czasopismo 1 grupy Kompanii Wartowniczych przy 3 Armii USA”. R. 1946
- „Wiadomości Nauczycielskie”. R. 1945-1947
- „Wiadomości Obozowe: Tygodnik Ośrodka Polskiego Rheine”. R. 1946-1947
- „Wiadomości Urzędowe Biskupa Ordynariusza dla Polaków w Niemczech”. R. 1945
- „Wspólnymi Siłami”. R. 1946-1948
- „Zjednoczenie Polskie: Biuletyn Informacyjny”. R. 1946

Artykuły z czasopism źródłowych

- Akcja wydawnicza.* „Biuletyn Centrali Szkolnictwa Polskiego w Niemczech” 1946, R. 2, nr 1, s. 10.
- Archiwum.* „BISKiW” 1946, R. 2, nr 3, s. 4.
- Biblioteczki ruchome.* „Wspólnymi Siłami” 1947, nr 10, s. 6.
- Biblioteka Sekretariatu Okręgowego...* „Naród i Praca: Tygodnik Informacyjny Polskich Związków Zawodowych” 1946, nr 18, s. 3.
- Biblioteki obozowe.* „Na Straży: Tygodnik Ośrodka Polskiego Voerde” 1947, R. 3, nr 20, s. [2].
- D./Z: Główna Komisja Wydawnicza.* „BISKiW” 1946, R. 2, nr 3, s. 5.
- D./Z: Rozprowadzanie książek.* „BISKiW” 1946, R. 2, nr 3, s. 4.

DOUGLAS K.: *Książka w terenie*. „BISKiW” 1946, R. 2, nr 5/6, s. 20.

Fundusz wydawniczy. „Biuletyn Centrali Szkolnictwa Polskiego w Niemczech” 1946, R. 2, nr 1, s. 7.

Fundusze na cele szkolnictwa polskiego w Niemczech. „Wiadomości Urzędowe Biskupa Ordynariusza dla Polaków w Niemczech” 1945, R. 1, nr 4, s. 6.

Informacje. „Wspólnymi Siłami” 1947, R 2, nr 17, s. 11-12.

Jarmark książki. „BISKiW” 1946, R. 2, nr 2, s. 14.

Karty bibliograficzne. „BISWiK” 1946, R. 2, nr 1, s. 13.

Kierowniczka biblioteki podaje... „Biuletyn: Gazetka Polskiego Ośrodka Wojskowego w Fallingbostel” 1947, nr 12, s. 2.

Kilka słów o „Mein Kampf”. „Droga: Czasopismo Polskiego Obozu Wojskowego w Northeim” 1945, R 1, nr 5, s. 7.

Koło posiada również... „Wspólnymi Siłami”, nr 11, s. 19.

KOPROWSKI J.: *Polski ruch wydawniczy w brytyjskiej strefie okupacyjnej*.
„Na Obczyźnie” 1945, R 1, nr 26, s. 2.

Korzystajcie z biblioteki obozowej... „Wiadomości Obozowe: Tygodnik Ośrodka Polskiego Rheine” 1946, R. 2, nr 11, s. [2].

Książki napływają. „Głos Polski” Hanower 1945, nr 30, s. [8].

Mamy czytelnię. „Na Obczyźnie” 1945, R. 1, nr 5, s. [3].

Naktadem Polskiego Związku... „Głos Polski” Hanower 1945, R. 1, nr 13, s. 10.

Nowa placówka kulturalna. „Na Straży: Tygodnik Ośrodka Polskiego Voerde” 1947, R. 3, nr 2, s. 9.

O rozpowszechnianie polskiego słowa drukowanego w Niemczech. „BIZWiDP” 1945, R. 1, nr 1, s. [6].

Obozowa księgarnia polska. „Echo Dnia: I Obóz Polski Osnabrück” 1946, nr 34, s. [2].

Od Redakcji. „BIZWiDP” 1945, R. 1, nr 1, s. 1-2.

Od wydawcy. „Kazania na Niedziele i Święta” 1946, z. 3, s. 1-2.

Otwarcie księgarni polskiej. „AZ: Tygodnik Ośrodka Polskiego w Greven” 1946, R. 2, nr 25, s. [2]

Pasek na podręczniki. „Głos Polski” Hanower 1945, R. 1, nr 28, s. 7.

Piraci z Hanoweru. „Obrona Ludu” 1946, nr 1, s. 3-4.

Program czy dowolność. „BISWiK” 1946, R. 2, nr 1, s. 1-2.

R.: *Egzemplarze biblioteczne*. „BISWiK” 1946, R. 2, nr 1, s. 6.

R.: *Książki potrzebne*. „BISWiK” 1946, R. 2, nr 3, s. 7-8.

Rada książki. „BISKiW” 1946, R. 2, nr 5/6, s. 24.

Rec.: „*Łuski Syreny*”/ Jan Koprowski. „Biuletyn Polski. Seesen” 1945, R. 1, nr 6, s. 4.

RUBCZYŃSKI J.: *Wydawcy w okupacji amerykańskiej*. „BISKiW” 1946, R. 2, nr 4, s. 14.

Sprawa biblioteki pedagogicznej. „Dziennik Zarządzeń i Informacji Centralnego Komitetu dla Spraw Szkolnych i Oświatowych” 1948, R. 3, s. 69.

Szanujemy książki. „BIZWiDP” 1945, R. 1, nr 2, s. 7.

- Świetlice obozowe. „Droga: Czasopismo Polskiego Obozu Wojskowego w Northeim” 1945, R. 1, nr 2, s. 6.
- TOPÓR-KRYGLER Z.: *Książka polska na obczyźnie*. „BISWiK” 1946, R. 2, nr 1, s. 4.
- Wskazówki do prowadzenia bibliotek świetlicowych kompanii wartowniczych. „Świetlica Kompanii Wartowniczej Y.M.C.A.” 1946, nr 1, s. 7-9.
- Wydawcy. „BISKiW” 1946, R. 2, nr 4, s. 4.
- Wydawnictwa - placówkami społecznymi. „BIZWiDP” 1945, R. 1, nr 2, s. 1-2.
- Wypożyczalnia książek... „Wiadomości Obozowe: Tygodnik Ośrodka Polskiego Rhein” 1946, R. 2, nr 3, s. [2].
- Zakładamy czytelnie. „Na Obczyźnie” 1945, R. 1, nr 2, s. [3-4].
- Zaopatrzenie szkół powszechnych i kursów dla analfabetów w elementarze. „Dziennik Zarządzeń i Informacji Centralnego Komitetu dla Spraw Szkolnych i Oświatowych” 1949, R. 4, nr 4, s. 4.
- Zbiórka Papieru. „Pismo Żołnierza” 1946, R. 2, nr 32, s. 8.
- Zjazd bibliotekarzy. „Polska Agencja w Niemczech” 1947, R. 2, nr 20, s. 6.

Wybrane opracowania

- BAKALARZ J.: *Polskie modlitewniki na emigracji*. „Studia Polonijne” 1981, T. 4, s. 212-227.
- Biblioteki polskie poza krajem w latach 1938-1948: informator. Red. nauk. B. BIENKOWSKA; oprac. U. PASZKIEWICZ, J. SZYMAŃSKI. Poznań 2005.
- BILIKIEWICZ-BLANC D.: *Książka polska w Niemczech po roku 1989*. „Biuletyn Informacyjny Biblioteki Narodowej” 2005, [nr] 4, s. 17-19.
- BOJAR B.: *Słownik encyklopedyczny informacji, języków i systemów informacyjno-wyszukiwawczych*. Warszawa 2002.
- CHOJNACKI W.: *Księgarstwo polskie w Westfalii i Nadrenii do 1914 roku*. „Studia Polonijne” 1981, T. 4, s. 201-211.
- CIEŚLAK T.: *Pismo polskich robotników w Westfalii „Wiarus Polski” (1890-1923)*. „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1972, T. 11, nr 2, s. 223-236.
- – *Westfalia jako ośrodek polskiego czasopiśmiennictwa*. „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1973, T. 12, nr 2, s. 179-185.
- CZIOMER E.: *Historia Niemiec 1945-1991: zarys problemu niemieckiego od podziału do jedności*. Kraków cop. 1992.
- DANIELEWICZOWA M.: *Zakres i zadania bibliografii emigracyjnej*. [Londyn ca. 1970].
- DIPPEL S.: *O księgarzach, którzy przeminęli*. Wrocław 1976.
- – *Polskie księgarstwo na obczyźnie 1944-1947*. „Księgarz” 1962, nr 9/10, s. 8-11.

- Duszpasterstwo polskojęzyczne w Niemczech 1945-2005*. Red. S. BOBER, KS. S. BUDYŃ. Lublin; Hannover, 2006.
- Dziesięciolecie Polskich Oddziałów Wartowniczych przy Armii Amerykańskiej w Europie*. Mannheim 1955.
- Emigracja z Polski po 1989 roku*. Pod red. B. KLIMASZEWSKIEGO. Kraków 2002.
- Encyklopedia katolicka*. T. 7, *Ignoratio Elenchi – Jędrzejów*. Pod. red. S. WIELGUSA. Lublin 1997.
- Encyklopedia wiedzy o języku polskim*. Pod red. S. URBAŃCZYKA. Wrocław 1978, s. 150-151.
- Encyklopedia wiedzy o książce*. Wrocław [i in.] 1977.
- GOMOLEC L.: *Prasa polska w Niemczech po II wojnie światowej*. „Przegląd Zachodni” 1947, R.3, s. 612-615.
- GROT-KWAŚNIEWSKI J.: *Prasa polskiego wychodźstwa przymusowego na terenie byłej Rzeszy*. Londyn 1946.
- HABIELSKI R.: *Zmysł życia zrzeszonego: Stowarzyszenie Kombatantów Polskich w latach 1945-1997* [online] [dostęp: 06.07.2009]. Dostępny w World Wide Web: <http://spkwb.prv.pl>
- HŁADKIEWICZ W.: *Czasopiśmiennictwo polskie na terenie Niemiec Zachodnich w latach 1945-1950*. „Przegląd Zachodni” 1974, R. 30, nr 2, s. 308-339.
- *Polacy w zachodnich strefach okupacyjnych Niemiec 1945-1949*. Zielona Góra 1982.
- *Z historii szkolnictwa w Niemczech Zachodnich w latach 1945-1948*. „Przegląd Polonijny” 1975, R. 1, z. 2. s. 147-151.
- *Związek Polaków w Niemczech w zachodnich strefach okupacyjnych Niemiec: 1945-1950*. Zielona Góra 1993.
- JACEWICZ W., WOŚ J.: *Martyrologium polskiego duchowieństwa rzymskokatolickiego pod okupacją hitlerowską w latach 1939-1945*. Z. 2-4. Warszawa 1977-1978.
- KALCZYŃSKA M.: *Geneza wychodźstwa polskiego ze Śląska Opolskiego do etnicznych Niemiec (XIX w.)*. Rękopis przekazany autorce.
- *Kultura książki polskiej w Niemczech: instytucje twórców, produkcji, upowszechniania, promocji i obiegu w ostatnim dwudziestoleciu XX wieku*. Katowice 2004.
- *Polsko-niemiecki leksykon biograficzny: ludzie polskiej książki i prasy w Niemczech (koniec XX w.)*. Opole 2001.
- KALCZYŃSKA M., PASZEK L.: *Materiały bibliograficzno-internetowe do współczesnych polsko-niemieckich kontaktów książki i mediów oraz dziedzin pokrewnych*. Opole 2005.
- Katolicki Ośrodek Wydawniczy Veritas w Londynie: nie zamknięty rozdział*. Pod red. Z. E. WAŁASZEWSKIEGO i R. MOCZKODANA. Toruń; Londyn 2003.
- KERSTEN K.: *Repatriacja ludności polskiej po II wojnie światowej: (studium historyczne)*. Wrocław [i in.] 1974.
- *Repatriacja Polaków z b. Rzeszy niemieckiej po drugiej wojnie światowej*. „Polska Ludowa” 1967, T.6, s. 3-34; 1968, T. 7, s. 3-44.

- KLIMASZEWSKI B., NOWAKOWSKA E. R., WYSKIEL W.: *Mały słownik pisarzy polskich na obczyźnie 1939-1980: praca zbiorowa*. Pod red. B. KLIMASZEWSKIEGO. Warszawa 1992.
- KLIMASZEWSKI Z. T.: *Emigracja polska w Niemczech*. Białystok 2007.
- KŁOSSOWSKI A.: *Anatol Girs – artysta książki*. Warszawa 1989.
- – *Polscy księgarze i wydawcy w Lipsku w XIX w.: Paweł Rhode i jego poprzednicy*. „Roczniki Biblioteczne” 1976, z. 1/2, s. 153-188.
- KOCÓJOWA M.: *Badania kultury książki na przykładzie Krakowa XIX i XX wieku*. „Studia o Książce” 1988, T. 17, s. 218-245.
- KONIECZNA J.: *Kultura książki polskiej w Łodzi przemysłowej: (1820-1918)*. Łódź 2005.
- KOSICKI K.: *Duszpasterstwo wśród Polaków w Niemczech w latach 1945-1950*. Lublin 1993.
- KOWALCZYK W.: *Szkolnictwo polskie w Niemczech: 1945-1948*. Warszawa 1961.
- KOWALIK J.: *Materiały do historii prasy polskiej na obczyźnie 1939-1962*. T.1. Paryż 1963.
- – *Prasa polska w Niemczech w latach 1945-1971*. Toronto 1976.
- KRAUSKI J.: *Historia Niemiec*. Wrocław cop. 1998.
- KRAWCZYŃSKI A.: *Erazm Łukasz Kasprowicz – księgarz i wydawca (1835-1922)*. „Księgarz” 1964, nr 4, s. 46-49.
- KREFFT A.: *Działalność wydawnicza polskich księży katolickich na ziemiach niemieckich od końca XIX wieku*. Warszawa 1999. Maszynopis.
- KULIGOWSKI T.: *Na marginesie Zjazdu Nauczycielstwa w Hanowerze*. „Praca Szkolna” 1945/1946, R. 18, nr 6, s. 237-238.
- Kultura książki i prasy polonijnej: dziedzictwo narodowe i światowe*. Red.: M. KALCZYŃSKA, D. SIERADZKA, KS. Z. MAŁECKI. Katowice 2009.
- KUPCZAK J.: *Działalność polonijnych kół młodzieżowych w Westfalii i Nadrenii po II wojnie światowej*. „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 1978, R. 33, nr 3, s. 363-373.
- – *Przejawy aktywności kobiet w działalności polonijnej po II wojnie światowej*. „Przegląd Polonijny” 1979, R. 5, z. 4, s. 111-118.
- – *Zagadnienia oświaty polonijnej w Westfalii i Nadrenii (1945-1950)*. „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 1986, R. 41, nr 1, s. 65-77.
- – *Zarys działalności Związku Polaków w Niemczech Zachodnich w latach 1945-1949*. „Przegląd Zachodni” 1977, R. 33, s. 206-217.
- – *Z dziejów czasopiśmiennictwa „starej emigracji polonijnej w Niemczech Zachodnich w latach 1945-1952*. „Przegląd Zachodni” 1980, R. 36, nr 3, s. 142-148.
- LEMBECK A., WESSELS K.: *Wyzwoleni, ale nie wolni: polskie miasto w okupowanych Niemczech*. Warszawa 2007.

- LIMAN S.: *Polacy w Berlinie w szacunkowych ujęciach XIX i początkach XX w. oraz w spisach ludności z lat 1945 i 1946*. „Przegląd Zachodni” 1979, R. 35, nr 2, s. 64-83.
- – *Polacy w Hamburgu w latach 1946-1975*. „Przegląd Zachodni” 1985, R. 41, nr 4, s. 47-62.
- Literatura polska na obczyźnie 1940-1960*. Praca zbiorowa pod red. T. TERLECKIEGO. T. 1-2. Londyn 1964-1965.
- LURCZYŃSKI M.: *Awantura w Hanowerze*. „Kultura” 1971, nr 4, s. 120-127.
- ŁUCZAK C.: *Polacy w okupowanych Niemczech: 1945 – 1949*. Poznań cop. 1993.
- MICHALEWSKA A.: *Działalność wydawnicza Tomasza Rybotyckiego*. [Wrocław] 1994.
- – *Działalność wydawnicza Tomasza Rybotyckiego*. „Roczniki Biblioteczne” 1994, R. 38, z. 1/2, s. 195-196.
- MIGOŃ K.: *Nauka o książce: zarys problematyki*. Warszawa 1984.
- MUZIOŁ H.: *Polski ruch wydawniczy w Niemczech Zachodnich w latach 1945-1946*. „Tygodnik Powszechny” 1980, R. 34, nr 17, s. 5.
- – *Z dziejów szkolnictwa polskiego w Niemczech Zachodnich w latach 1945-1946*. „Tygodnik Powszechny” 1980, R. 34, nr 26, s. 4.
- NADOLNY A.: *Duszpasterstwo w Związku Harcerstwa Polskiego w Niemczech Zachodnich po II wojnie światowej*. „Collectanea Theologica” 1980, fasc. 2, s. 181-187.
- – *Duszpasterstwo w Związku Harcerstwa Polskiego w Niemczech Zachodnich po II wojnie światowej*. „Duszpasterz Polski Zagranicą” 1980, nr 1, s. 88-97.
- – *Działalność wychowawcza duchowieństwa polskiego wśród dzieci i młodzieży na terenie Niemiec Zachodnich po II wojnie światowej*. „Summarium” 1977, nr 6, s. 58-70.
- – *Inspektorat Nauki Religii dla szkół polskich w Niemczech Zachodnich (1945-1950)*. „Studia Polonijne” 1979, T. 3, s. 203-228.
- – *Opieka duszpasterska i charytatywna nad polskimi sierotami i dziećmi samotnymi w Niemczech Zachodnich po II wojnie światowej*. „Collectanea Theologica” 1980, fasc. 3, s. 174-177.
- – *Opieka duszpasterska nad dziećmi i młodzieżą polską na terenie Niemiec Zachodnich w latach 1945-1965*. Lublin 1980.
- – *Organizacja duszpasterstwa polskiego na terenie Niemiec Zachodnich 1945 – 1975*. „Studia Polonijne” 1978, T. 2, s. 279-306.
- – *Polski Caritas w Niemczech Zachodnich po II wojnie światowej*. „Collectanea Theologica” 1981, fasc. 2, s. 172-177.
- – *Polskie wydawnictwa kościelne w Niemczech Zachodnich po II wojnie światowej*. „Tygodnik Powszechny” 1980, R. 34, nr 35, s. 4.
- – *Sto lat polskiego duszpasterstwa w Hamburgu: 1891-1991*. Hamburg 1992.
- – *Wkład duchowieństwa w organizację i funkcjonowanie polskiego szkolnictwa w Niemczech Zachodnich po II wojnie światowej*. „Collectanea Theologica” 1981, fasc. 3, s. 187-196.

- – *Z dziejów polskiego duszpasterstwa na terenie Niemiec Zachodnich po II wojnie światowej*. „Studia Pelplińskie” 1977, nr 8, s. 345-353.
- Nauka o książce, biblioteczność i informacji we współczesnym świecie*. Warszawa 2003.
- Niemieckie polonica prasowe: (ostatnie dwudziestolecie XX wieku)*. W oprac. M. KALCZYŃSKIEJ I L. PASZKA. Opole 2004.
- OSAJDA W.: *Działalność oświatowo-kulturalna Polonii zachodnoniemieckiej po drugiej wojnie światowej*. Warszawa 1979.
- – *Przejawy działalności oświatowo-kulturalnej Polonii zachodnoniemieckiej*. „Przeгляд Zachodni” 1975, R. 31, nr 5-6, s. 268-277.
- – *Szkolnictwo polskie w RFN w latach 1945-1965*. Warszawa 1979.
- PALUSZYŃSKI T.: *Historia Niemiec i państw niemieckich: zarys dziejów politycznych*. Poznań 2006.
- PAZYRA S.: *Z dziejów książki polskiej w czasie drugiej wojny światowej*. Warszawa 1970.
- Polacy w Niemczech*. [Niemcy?] 1948.
- Polonia w Niemczech: historia i współczesność*. 1. Warszawa 1995.
- Polska diaspora*. Red. nauk. A. WALASZEK. Kraków 2001.
- Polski słownik biograficzny*. T. 1-46. Wrocław [i in.] 1977-2009.
- PONIATOWSKA A., LIMAN S., KRĘŻAŁEK L.: *Związek Polaków w Niemczech w latach 1922-1982*. Pod red. J. MARCZEWSKIEGO. Warszawa 1987.
- Pracownicy polskiej książki i prasy w Niemczech: koncepcja badań biograficznych*. Pod red. M. KALCZYŃSKIEJ. Opole 2003.
- PUCHALSKI J.: *Polonika z obszaru niemieckojęzycznego – poza granicami kraju – w XVI wieku*. Warszawa 1997.
- – *Polonika wydawane w oficynach obszaru niemieckojęzycznego przykładem mobilności tekstów literackich w szesnastowiecznej Europie*. „Z Badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi” 1997, s. 33-70.
- Regionalne i lokalne media w społeczeństwie wielokulturowym*. Pod red. J. GLENSKA i M. KALCZYŃSKIEJ. Opole 2004.
- RYDEL J.: *„Polska okupacja” w północno-zachodnich Niemczech: 1945-1948*. Kraków 2000.
- RYSZKA Ł.: *Świadomość narodowo-kulturowa Polonii w Niemczech w XIX i XX wieku*. Lublin 2008. Maszynopis
- Słownik pseudonimów pisarzy polskich: XV w. – 1970 r. T. 4, A-Ż: nazwiska*. Oprac. zespół pod red. E. JANKOWSKIEGO. Wrocław [i in.] 1996.
- Słownik pracowników książki polskiej*. Pod red. I. TREICHEL. Warszawa; Łódź 1972.
- Socjologiczne, kulturowe, językowe i historyczne szkice o polskiej diasporze*. Pod red. J. LEOŃSKIEGO i L. WĄTRÓBSKIEGO. Szczecin 2006.
- STRUMPH-WOJTKIEWICZ S.: *Książka szła za emigrantem*. Wrocław 1963.
- SUŁOWSKI Z.: *Polacy w Niemczech w latach 1945-1951*. „Studia Demograficzne” 1968, [T.] 15, s. 67-77.

- SZENIC S.: *Wydawnictwa polskie w Monachium*. „Nowe Książki” 1973, nr 22, s. 70-71.
- ŚLIWAŃSKI J., WEISS A.: *Z dziejów duszpasterstwa Polaków w Niemczech zachodnich*. „Studia Polonijne” 1976, T. 1, s. 141-148.
- Tadeusz Pasierbiński: nauczyciel, działacz oświatowy, uczonec*. Komitet red. S. KRAWCEWICZ, Z. MARCINIAK, Z. RADWAN. Warszawa 1973.
- W kręgu książki, biblioteki i informacji naukowej*. Pod red. K. HESKIEJ-KWAŚNIEWICZ; przy współpr. D. PIETRUCH-REIZES. Katowice 2004.
- WEISS J.: *Pierwsza polska księgarnia w Hamburgu*. „Przegląd Księgarski” 1947, R. 27, nr 3/4, s. 51.
- WRÓBLEWSKI J.: *Książka polska w Niemczech w latach międzywojennych*. „Księgarz” 1971, nr 2, s. 229-237.
- *Biblioteki polskie na Warmii, Mazurach i Powiślu w latach 1881-1939*. Olsztyn 1968.
 - *Biblioteki polskie w Niemczech w okresie międzywojennym*. „Rocznik Biblioteki Narodowej” 1972, T. 8, s. 243-284.
 - *Księgozbiory Wschodniopruskiego Oddziału Centralnej Biblioteki Polskiej w Niemczech*. „Przegląd Biblioteczny” 1962, R. 36, z. 2, s. 103-121.
 - *Polskie biblioteki ludowe w zaborze pruskim i na terenie Rzeszy Niemieckiej w latach 1843-1939*. Olsztyn 1975.
 - *Z dziejów książki polskiej w Westfalii i Nadrenii*. „Roczniki Biblioteczne” 1971, z. 1/2, s. 109-149.
- Wspomnienia Stefana Nowickiego* [online] [dostęp: 2010-01-08]. Dostępny w World Wide Web: <http://www.nsz.com.pl/index.php/wspomnienia/191-wspomnienia-stefana-nowickiego>.
- Współcześni polscy pisarze i badacze literatury: słownik biobibliograficzny*. Oprac. zespół pod red. J. CZACHOWSKIEJ i A. SZAŁAGAN. T. 1-10. Warszawa 1994-2007.
- Z problemów bibliotek naukowych Wrocławia*. Red. H. SZARSKI, M. KUZIĘLA. Wrocław 2008.
- ZARZYCKA M.: *Dzieje drukarni J. I. Kraszewskiego Drezno-Poznań*. „Studia o Książce” 1976, T.6, s. 81-99.
- ŻWAK I.: *Związek Polaków w Niemczech – Oddział Hamburg (1922-1982)*. „Studia Polonijne” 1985, T. 9, s. 157-163.

Bibliografie

- Bibliografia druków polskich w amerykańskiej strefie okupacyjnej Niemiec: 29.IV.1945-1.II.1947.* Oprac. J. KLUKOWSKI. Dachau [i in.] 1947. ZPU sygn. brak.
- Bibliography of books in Polish or relating to Poland published outside Poland since September 1st, 1939.* Vol. 1-2. Comp. by J. ZABIELSKA. Londyn 1954-1959.
- KOWALIK J.: *Polonica niemieckie za czas od 1 września 1939 do 31 grudnia 1948 roku.* Paryż 1952.
- KOWALIK J.: *Polonica niemieckie za czas od 1 września 1939 do 31 grudnia 1948 roku.* „Kultura” 1950, nr 5, s. 154-158; nr 6, s. 158-159; nr 7-8, s. 237-239; nr 10, s. 156-159.
- KUKLA W., MISZCZUK M.: *Bibliografia harcerskich emigracyjnych i polonijnych druków zwartych, jednodniówek, kalendarzy i miscellaneów wydanych w latach 1912-2004.* Warszawa 2006.
- Polonica zagraniczne: bibliografia za okres od września 1939 do 1955 roku.* T. 1-4. Warszawa 1975-2003.

SPIS TABEL

Tab. 1. Liczebność większych polskich skupisk w brytyjskiej i amerykańskiej strefie okupacyjnej	25
Tab. 2. Liczba Polaków repatriowanych do Polski według Delegatury na Niemcy Społecznego Komitetu Pomocy Obywatelom Polskim w Niemczech z centralą w Londynie (1945-1947)	33
Tab. 3. Emigracja z Niemiec według krajów osiedlenia (1948)	34
Tab. 4. Ważniejsze polskie instytucje wydawnicze w zachodnich strefach okupacyjnych	52
Tab. 5. Wykaz publikacji wydanych przez Centralę Szkolnictwa Polskiego w Niemczech w okresie od sierpnia 1945 do sierpnia 1946 roku, z wyłączeniem programów nauczania	56
Tab. 6. Polskie programy nauczania wydane w zachodnich strefach okupacyjnych Niemiec w latach 1945-1950	67
Tab. 7. Polskie elementarze, czytanki i podręczniki wydawane w Niemczech Zachodnich w latach 1945-1950 (z wyłączeniem religii i nowożytnych języków obcych)	69
Tab. 8. Klasycy literatury polskiej wydani w Niemczech Zachodnich w latach 1945-1950	77
Tab. 9. Liczba bezpłatnie rozprowadzonych książek przez Inspektorat Nauki Religii wśród Polaków w Niemczech (1946-1948)	89
Tab. 10. Stan posiadania bibliotek powszechnych w obozach dla dipisów (1946-1949)	102
Tab. 11. Biblioteki szkolne czynne przy polskich szkołach w Niemczech Zachodnich (1945-1948)	108

SPIS ILUSTRACJI

Rys. 1. Miejsca wydania polskich książek w Niemczech Zachodnich w latach 1945-1950	51
--	----

ANEKS

BIBLIOGRAFIA DRUKÓW POLSKICH WYDANYCH W NIEMCZECH ZACHODNICH W LATACH 1945-1950

Bibliografia rejestruje tytuły druków polskich wydanych w Niemczech w latach 1945-1950. Została sporządzona na podstawie zbiorów biblioteki Związku Polaków w Niemczech w Bochum, biblioteki Polskiej Misji Katolickiej przy parafii polskiej w Hanowerze oraz Gabinetu Książki i Prasy Polskiej w Niemczech PIN-Institutu Śląskiego w Opolu. Dane pozyskane z autopsji uzupełniono, przejmując opisy z następujących bibliografii poloników:

– J. Kowalik: *Polonica niemieckie za czas od 1 września 1939 do 31 grudnia 1948 roku*. Paryż 1952,

– *Polonica zagraniczne: bibliografia za okres od września 1939 do 1955 roku*. T. 1-4. Warszawa 1975-2003,

– W. Kukla, M. Miszczuk: *Bibliografia harcerskich emigracyjnych i polonijnych druków zwartych, jednodniówek, kalendarzy i miscellaneów wydanych w latach 1912-2004*. Warszawa 2006.

W spisie zarejestrowano wszelkie wydawnictwa zwarte, niezależnie od ich objętości. Zgodnie z tymi założeniami wykazano także druki poniżej 64 stron. Do spisu przejęto również opisy jednodniówek (zgodnie z zasadami przyjętymi w bibliografii *Polonica zagraniczne...*) i kalendarzy (zgodnie z postępowaniem Jana Kowalika w bibliografii *Polonica niemieckie za czas od 1 września 1939...*). Rejestracją nie objęto wydawnictw periodycznych, nut, kart i znaczków pocztowych, a także często drukowanych w tamtym czasie obrazków.

Opisy bibliograficzne wykonano w drugim stopniu szczegółowości zgodnie z zaleceniami normy PN-N-01152-01:1982 Opis bibliograficzny – Książki oraz arkusza zmian A1 z 1997 roku ze zmianami w interpunkcji wprowadzonymi przez wydawcę. Zawierają następujące informacje: nazwisko i imię autora, tytuł, oznaczenie wydania, miejsce wydania, nazwę wydawcy, datę wydania oraz informacje o cechach fizycznych publikacji i serii. Ze względu na korzystanie z kilku źródeł i obowiązek ujednoczenia opisów przyjęto za obowiązujący format biblioteczny, a nie wyrażoną w centymetrach wysokość grzbietu.

Korzystanie z kilku źródeł spowodowało także, że nie we wszystkich przypadkach można było stwierdzić, czy różniące się kilkoma elementami opisy przejęte z wykorzystywanych bibliografii, są na pewno opisem jednej pozycji. W wypadku wątpliwości pozostawiono w przygotowanym spisie oba.

Zrąb główny rejestruje 988 pozycji uszeregowanych alfabetycznie według nazwiska pierwszego autora, a przy dziełach anonimowych według tytułu. Jeżeli forma hasła różniła się od zapisu ze strony tytułowej, dane zaczerpnięte z publikacji podawano bezpośrednio po hasle, poprzedzając je dwoma pionowymi kreskami „||”. Dane zaczerpnięte spoza podstawowego źródła danych podawano w nawiasie kwadratowym.

Opisy z autopsji, z oznaczeniem miejsca ich przechowywania, zaznaczono za opisem pozycji: kwadratem [□] – biblioteka hanowerska, kółkiem [•] – biblioteka Związku Polaków w Niemczech, gwiazdką [*] – Gabinet Książki i Prasy Polskiej w Niemczech w Opolu. Korzystanie z *Bibliografii* ułatwiają indeks instytucji wydawniczych oraz indeks nazw geograficznych.

1. *A.B.C. każdego Polaka* / oprac. Jerzy Klukowski. – Monachium, 1946. – 162 s. ; 8°. – (Biblioteczka Podręczna ; 1). •
2. *ABC [Elementarz]*. 1-2. – Bad Harzburg, 1945. – 32 s. ; 8°.
3. *Adoracja Najświętszego Sakramentu* / oprac. ks. Ignacy Rabsztyń. – Schwäbisch Gmünd: [nakł. autora], 1948. – 64 s. ; 16°. *
4. *Album 10-go Pułku Strzelców Konnych*. – Niemcy na okupacji: 10 P.S.K., 1946. – 111 s.
5. *Album: 40 fotografii z byłego Obozu Koncentracyjnego Dachau*. – Dachau: wyd. przez Międzynarodowe Biuro Informacyjne, 1946. – 80 s.
6. ANCAN ANDRZEJ: *Hodowla i żywienie inwentarza: [skrypt]*. – Regensburg: nakł. Sekcji Szkolnictwa Zawodowego Polskiej Rady Zawodowej, 1947. – 40 s.
7. ANDERSEN HANS CHRISTIAN: *Baśń zimowej nocy: na tle bajki Andersena „Królowna Śnieżka”* / autoryz. przeróbka i przekł. Ada Poklewska-Koziełł. – [Norymberga]: Wydaw. Polskie R. Wegner, 1945. – [12] k ; 8°.
8. ANDRASZ J[ÓZEF]: *Wspólnie z kapłanem: tekst mszalny do zbiorowego odmawiania*. – Schwäbisch Gmünd: Rabsztyń, 1948. – 40 s.
9. [ANDRZEJEWSKI JERZY]: *Apel / z przedmową Andrzeja Pomiana*. – Hanower: Wydaw. Polskiego Związku Wychodźstwa [!] Przymusowego, 1946. – 29 s. ; 8°. *
10. ANTKOWSKA MIROSŁAWA: *As: [opowiadanie]*. – Monachium: [nakł. autora], 1947. – 15 s. ; 16°.
11. ANTKOWSKA MIROSŁAWA: *Imieniny Janka: [opowiadanie]*. – Monachium: [nakł. autora], 1947. – 15 s. ; 16°.
12. ANTKOWSKA MIROSŁAWA: *Paweł i Angela: [opowiadanie]*. – Monachium: [nakł. autora], 1947. – 19 s. ; 16°.
13. APOŁ JÓZEF: *Mały katechizm*. – Wasendorf, 1945. – 64 s.
14. ARCHUTOWSKI ROMAN: *Historia kościoła katolickiego w zarysie*. – Wyd. 12. – Hanower: Wydaw. Polskiego Związku Wychodźstwa [!] Przymusowego, 1946. – 192 s. ; 8°. *
15. *Arthur E. Bostwick* / przekł. z ang. Maurycji z Goczałkowskich Skarżyńskiej. – Wyd. 2. – Frankfurt/M., 1946. – 7 s.: il. ; 16°. – (Fundacja Popierania Bibliotekoznawstwa im Maurycji Goczałkowskiej ; 6).
16. *Arytmetyka kupiecka / tł. z niem. T. Seidler, J. Gabler* ; staraniem Komitetu Wydawniczego przy Biurze Rejestracji Specjalistów P.S.W. – Frankfurt n. M.: Komitet Wydawniczy przy Biurze Rejestracji Specjalistów P.S.W., 1946. – 96 s.: tab. ; 8°. – (Wydawnictwa Komitetu Wydawniczego ; 18). – Na prawach rkpsu. •
17. *Arytmetyka z geometrią: [program nauki dla kl. 1-7]*. – B. m. [Niemcy]: Wydaw. Centrali Szkolnictwa Polskiego w Niemczech, 1945. – 20 s. ; 16°. – Tyt. okł.
18. AUERBACH M[ARIAN], DĄBROWSKI K[AROL]: *Disce latine: podręcznik do nauki łaciny dla 2 kl. gimnazjalnej*. – B. m. [Niemcy]: Zjedn. Polskie na Strefę Brytyjską, 1948. – 76 s.
19. AUERBACH MARIAN, DĄBROWSKI KAROL: *Disce latine: podręcznik do nauki łaciny dla 1 kl. gimnazjalnej*. – Hanower: Polski Związek Wychodźstwa [!] Przymusowego, 1946. – 56, III s. ; 8°.
20. *Ausstellung „Die polnische Arbeit im Ausland”*. – Monachium: Wydaw. Zrzeszenia Ośrodków Polskich w Bawarii Połudn. i Szwabii, 1947. – 15 s.
21. B.–N.A.: *Co każdy bezwzględnie powinien znać po angielsku*. – B. m. [Niemcy Zachodnie], 1945. – 19 s.
22. *Bajka o dziadku, babie i kurce żwawej*. – Monachium, 1946. – 20 s.: il.
23. BARANOWSKI WALERIAN: *Dokąd ludzkość dąży?*. – Hamburg ; Bruksela: [nakł. autora], cop. 1946. – 152 s. ; 8°. •
24. BARANOWSKI Z[YGMUNT], KOWALSKI S[EWERYN]: *Nauka wiary i obyczajów*. – Wyd. 2. – Badbergen: Inspektorat Nauki Religii, 1947. – 100 s. ; 8°. *

25. BARANOWSKI Z[YGMUNT], KOWALSKI S[EWERYN]: *Nauka wiary i obyczajów / Inspektorat Nauki Religii*. – Wyd. 2. – Badbergen: Inspektorat Nauki Religii, 1947. – 100 s.; 8°. •
26. [BARANOWSKI ZYGMUNT, KOWALSKI SEWERYN, NORYSKIEWICZ JAN KANTY]: *Nowy katechizm diecezjalny*. – Brunświk: „Głos Ojczyzny”, 1945. – 132 s.; 16°.
27. *Batalion strzelców Podhalańskich 1944-1945*. – [Papenburg]: Batalion Strzelców Podhalańskich, [przedm. 1947]. – 118 s.: il., mapy; 8°.
28. BATAKOWSKI: *Polski Ośrodek Dziecięcy w Deggendorfie*. – Deggendorf: Komitet Polski Deggendorf-Elisabethen, 1947. – 40 s.
29. BEŁZA WŁADYSŁAW: *Katechizm polskiego dziecka / il. Józefa Męciny-Krzesza*. – Monachium: Agencja Prasowa, 1946. – 32 s.; 16°.
30. BEŁZA WŁADYSŁAW: *Katechizm polskiego dziecka / il. J[ózefa] Męciny-Krzesza*. – Hamburg [i in.]: Wydaw. Książek Polskich, 1945. – 31 s.: il.; 16°. *
31. BEŁZA WŁADYSŁAW: *Katechizm polskiego dziecka*. – B. m. [Niemcy Zachodnie]: Wydaw. Polskie R. Wegner, 1946. – 25 s.; 16°.
32. BENDA WŁADYSŁAW: *Uprawa buraków pastewnych*. – Lippstadt: Zw. Rolników i Pracowników Rolnych Brytyjskiej Strefy Okupacyjnej Niemiec, [ok. 1948]. – 17 s. – Tyt. okł.
33. BERGER HUGO: *Podręcznik języka niemieckiego z kluczem: kurs elementarny*. – Hanower, 1947. – 123 s.; 8°. *
34. BERGER HUGO: *Podręcznik języka niemieckiego z kluczem: kurs elementarny*. – Wyd. 2. – Hanower: Polski Związek Wychodźstwa Przymusowego w Hanowerze, 1947. – 123 s.; 8°.
35. BETARI JÓZEF: *Pieskie rozważania*. – Dachau [i in.]: „Słowo Polskie”, 1946. – 80 s.; 8°. •
36. BETARI JÓZEF || JOZEF BETARI: *Repatriacja na księżyc / nakł. Polskiego Komitetu b. Więźniów Polit. Obozów Koncentracyjnych Dachau-Allach*. – [Monachium]: „Słowo Polskie”, 1945. – 75 s., 10 k. tabl.; 8°. •
37. BETARI JÓZEF: *Repatriacja na księżyc*. – Wyd. 2. – Monachium, Dillingen: „Słowo Polskie”, 1946. – 75 s.: il.
38. *Będziem Polakami: zbiór pieśni i piosenek*. – Bochum: Związek Polaków w Niemczech. Siedziba w Bochum, 1950. – 11 s.; 8°. •
39. BIAŁOUS RYSZARD || kpt. „Jerzy” [pseud.]: *Walka w poździe / z drzeworytami Stefana Michalskiego [właśc. Stefana Mroźewskiego]*. – B. m. [Niemcy], 1947. – 64, [1] s.: il.; 16°.
40. BIELSKI KAZIMIERZ: *Prawidła wykonywania rysunków maszynowych podług polskich norm kreślenia technicznego*. – [Hanower]: Polski Związek Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1946. – 14 s.
41. BIENKOWSKI WITYMIR Z[YGMUNT]: *Szlak tęsknoty: [poezje]*. – Celle: Wydaw. „Strażnica”, 1947. – 62 s.; 8°. •*
42. BIRKENMAJER JÓZEF: *Jak ci się podobam?: [wiersze dla dzieci]*. – [Norymberga]: Wydaw. Polskie R. Wegner, [1945]. – [20] s.: il.; 8° podł. – Tyt. okł.
43. BIRKENMAJER JÓZEF: *Moi przyjaciele: książka dla dzieci*. – [Norymberga]: Wydaw. Polskie R. Wegner, 1945. – [20] s.: il.; 8°.
44. BIRKENMAJER JÓZEF: *Naokoło roku: [wiersze dla dzieci]*. – [Norymberga]: Wydaw. Polskie R. Wegner, [1945]. – [16] s.: il.; 8°. – Tyt. okł.
45. BIRKENMAJER JÓZEF: *Nasze miłe zwierzęta: [wiersze dla dzieci]*. – [Norymberga]: Wydaw. Polskie R. Wegner, [1945]. – [18] s.: il.; 8°. – Tyt. okł.
46. BIRKENMAJER JÓZEF: *Przyjaciele: [wiersze dla dzieci]*. – [Norymberga]: Wydaw. Polskie R. Wegner, [1945]. – [20] s.: il.; 4°. – Tyt. okł.
47. BIRKENMAJER JÓZEF: *Wesołe dni: [wiersze dla dzieci]*. – [Norymberga]: Wydaw. Polskie R. Wegner, 1945. – [24] s.: il.; 4°.
48. BIRKENMAJER JÓZEF: *Wesołe rachunki: [wiersze dla dzieci]*. – [Norymberga]: Wydaw. Polskie R. Wegner, 1945. – [26] s.: il.; 8°. – Tyt. okł.

49. *Blaski i cienie: jednodniówka Okręgu Brunświk Południe: czerwiec 1945* / kom. red.: Mieczysław Świrski, Jan Obrębski, Jan Koprowski, Mieczysław Musiałik. – B. m. [Niemcy, 1945]. – 20 s.: il. ; 4°.
50. BOBER: *Czytanka dla dzieci polskich*. – B. m. [Niemcy]: UNRRA Welfare Division ERO, 1945. – 31 s.
51. BOBKOWSKI STANISŁAW: *Metoda racjonalnego rozwiązania zagadnień gospodarczych i społecznych = Method of rational solution of economical and social problems*. – Wyd. 2 przejrz., popr. i uzupełn. – B. m. [Niemcy?], 1948. – 59 s. ; 8°. – Na prawach rękopisu.
52. BOBKOWSKI STANISŁAW: *Metoda racjonalnego rozwiązania zagadnień społeczno-gospodarczych = Method of rational solution of social and economical problems*. – B. m. [Niemcy?]: nakł. autora, 1947. – 40 s. ; 8°. – Na prawach rękopisu.
53. BOGUSŁAWSKA A[NNA]: *Ludzie walczącej Warszawy*. – Zachodnie Niemcy, 1947. – 183, [1] s.
54. *Bohater i tułacz: (oręż polski na szlakach świata)*. – Lubecka, 1946. – 52 s.: il. ; 8°. *
55. *Bomba atomowa*. – Köln-Mülheim: [Wydaw. „Jutra Pracy”, 1946]. – 24 s. ; 16°. – (Wydawnictwo „Jutra Pracy” ; 2). – Tyt. okł.
56. BORNHOLZ TADEUSZ: *Historia Polski do wieku siedemnastego z uwzględnieniem historii powszechnej*. – Hanower: Polski Związek Wychodźstwa [!] Przymusowego, 1945. – 112 s. ; 8°. •□
57. BOROWICZ: *Życie Jezusa Chrystusa / wyboru tekstu dokonał...* – Frankfurt: Wydaw. Polskie R. Wegner w Norymberdze, 1948. – 64 s.
58. BOROWSKI STANISŁAW: *Filozofia materii*. – Hanower: nakł. autora, 1946. – 112 s. ; 8°. – Na prawach rękopisu. *•
59. BOROWSKI STANISŁAW: *Filozofia materii*. – Wyd. 2. – Hanower: nakł. autora, 1946. – 112 s.
60. BOROWSKI STANISŁAW: *Odrodzenie*. – B. m. [Niemcy: nakł. autora], 1945. – 263 s.: nuty ; 8°. – Na prawach rękopisu. □
61. BOROWSKI STANISŁAW: *Odrodzenie*. – Wyd. 2. – Hanower: nakł. autora, 1946. – 263 s. ; 8°. •□
62. BOROWSKI TADEUSZ: *Imiona nurtu: [poezje]*. – Monachium: Oficyna Warszawska, 1945. – 36, [1] s. ; 8°. •
63. BOUCHHOLTZ C[HRISTIAN], WALLENBERG E[ERNST], GORYŃSKI M[AX]: *Kurs jęz. francuskiego: wg podręcznika „1000 słów po francusku” ... Zesz. 1-5*. – B. m. [Niemcy]: Stow. Polskich Komatantów. Okręg Schleswig-Holstein, [ok. 1950]. – 127 s. ; 4° + Słowniczek s. 385-427 ; 8°. – Tyt. nagł.
64. *Boże Ciało: pieśni i niespory polskie*. – Osnabrück: [Wydaw. I Obozu Polskiego], 1946. – 32 s. ; 16°. – (Wydawnictwo I Obozu Polskiego ; nr 6).
65. BRZÓSKO STANISŁAW: *Praktyczne pszczelarstwo*. – [Hanower]: Polski Związek Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1947. – 79 s.: il. ; 8°.
66. *Budowa dróg, miernictwo i gospodarka wodna. Cz. 1.* / tłum. z niemieckiego J. Skiba, St. J. Krzyżanowski, Fr. Domański, R. Szuman. – Wetzlar: staraniem Komitetu Wydaw. w oparciu o Wszechśw. Komit. Zw. Młodz. Chrześc., 1948. – 136, [4] s. – Na prawach rękopisu.
67. *Budowa dróg, miernictwo i gospodarka wodna. Cz. 2.* / tłum. z niemieckiego W. Piechulek, Skiba, Fr. Domański, A. Kegel, E. Buczkowski. – Wetzlar: staraniem Komitetu Wydaw. w oparciu o Wszechświatowy Komit. Zw. Młodz. Chrześc., 1948. – 203, [5] s. – Na prawach rękopisu.
68. *Budownictwo. Cz. 1* / tłum. W. Wesołowski. – Frankfurt n. M.: Komitet Wydaw. Przy Biurze Rejestracji Specjalistów PSW w oparciu o Wszechświat. Komitet Zw. Młodzieży Chrześc., 1946 [na okł. 1947]. – 168 s.: il. ; 8°. – (Wydawnictwa Komitetu Wydawniczego [przy Biurze Rejestracji Specjalistów PSW] ; nr 3). – Na prawach rękopisu.
69. *Budownictwo. Cz. 2* / tłum. M. Kaczmarek, W. Wojtczak, T. Eubig. – Frankfurt-Hoehchst.: Komitet Wydaw. przy Biurze Rejestracji Specjalistów PSW w oparciu o Wszechświat. Komitet Zw. Młodzieży Chrześc., 1947. – 200 s.: il. ; 8°. – (Wydawnictwa Komitetu Wydawniczego [przy Biurze Rejestracji Specjalistów PSW] ; nr 4). – Na prawach rękopisu.

70. *Budownictwo*. Cz. 3 / tłum. M. Kaczmarek, S. Józefowicz. – Frankfurt n. M.: Komitet Wydaw. przy Biurze Rejestracji Specjalistów PSW, 1946. – 144 s.: il.; 8°. – (Wydawnictwa Komitetu Wydawniczego [przy Biurze Rejestracji Specjalistów PSW]; nr 5). – Na prawach rkpśu.
71. BUJNOWSKI JÓZEF: *Powroty: zbiór V: poezje*. – Hanower: Wydaw. Polskiego Związku Wychodźstwa [!] Przymusowego, 1947. – 51, [1] s.; 16°. *
72. BUJONEK JÓZEF: *U stóp ołtarza: modlitwy i pieśni / przygotował do druku...* – Darmstadt: Obóz Pol. „Lwów”, 1945. – VIII, 376 s.: il.; 16°.
73. BURNETT FRANCES HODGSON: *Mały lord / według F.H. Burnett; oprac. Stanisława Skorupczyzna [właśc. Skorupczyzna].* – [Norymberg]: Wydaw. Polskie R. Wegner, [1947]. – [32] s.; 4°.
74. BURSKI ANATOL: *Co wiedzieć powinien kierowca?* – Monachium: Wydaw. „Tola” w Ośrodku Polskim Lechów, Hohenfels, 1946. – 48 s.; 16°. – (Biblioteczka Praktyczna; z. 1).
75. *Catalogue „POKA” of the exhibition of Polish art.: 10th-20th May 1946.* – Hannover: Polish Culture and Artistic Union, 1946. – [29] s.
76. CHART EDMUND: *H. Q 4528 Labor Service Co. Det „A” attached to 1077 LSC Frankfurt nad Menem.* – Dachau [i in.]: „Słowo Polskie”, 1946. – 48 s.: il.; 16°.
77. CHART EDMUND: *Spis pomordowanych Polaków w obozie koncentracyjnym w Dachau / oprac. ...* – Dachau [i in.]: „Słowo Polskie”, [1947]. – XXIV, 288 s.; 8° podł.
78. CHMIELECKI: *Rachunek białka w gospodarstwie.* – B. m. [Niemcy, ok. 1945]. – 6 s.
79. CHMIEŁOWSKA MARIA: *Baden Powell i harcerstwo.* – Hamburg: nakł. Związku Polaków w Hamburgu, 1945. – 15 s.; 8°. *•
80. CHODAK EDMUND: *Elementarz: dla 1 kl. szkół powszechnych.* – B. m. [Niemcy]: Referat Oświat. – Kulturalny POWXa Szlezwig, 1945. – 80 s.: il.; 8°.
81. CH[OMIUK] J[ÓZEF]: *Monte Cassino: bitwa sześciu narodów.* – Lippstadt: Wydaw. „Jutra Pracy”, 1947. – 32 s.: il.; 16°. – (Wydawnictwo „Jutra Pracy”; 20). *•
82. CHOYNOWSKI PIOTR: *Młodość, miłość, awantura: powieść.* – B. m. Niemcy Zachodnie: Wydaw. Polskie na Obczyźnie 1948. – 94 s.; 8°.
83. *The Christmas Song Book: prepared for former prisoners of war and displaced persons of all Germany.* – B.m. [Niemcy]: publ. by World’s YMCA/YWCA British Zone. – 62 s.: il., nuty; 8°. *
84. CHROSTEK KONRAD: *Album: na pamiątkę z Freimann-Munich DP-Center.* – Monachium: Zrzesz. Ośrodków Polskich Bawarii Połudn. i Szwabii, 1946. – 42 s.: il.; 16°.
85. *Chrześcijański ustrój społeczny.* – Dachau [i in.]: Wydaw. „Słowo Katolickie”, 1948. – 96 s.; 16°. – (Myśli Katolickie; no 3). •
Zawiera: Leon XIII: Rerum Novarum. Pius XI: Quadragesimo Anno.
86. CHWIAŁKOWSKI Z[YGMUNT], SCHAYER W[ACŁAW], TARSKI A[LFRED]: *Geometria: dla 3 kl. gimnazjalnej.* – Wyd. 2. – [Hanower]: Polski Związek Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1946. – 106 s.; 8°.
87. CIEŚIELSKI J.: *Pamiętka z Gmuendu: album-jednodniówka, poświęcona Obozowi Górnemu w Schwäbisch-Gmünd.* – Schwäbisch-Gmünd, 1945. – 12 s.: il.
88. CIEŚLA JÓZEF: *Regulamin obozowy.* – Monachium, Dillingen: „Słowo Polskie”, 1946. – 8 s.; 16°.
89. CIEŚLAK JÓZEF: *Regulamin mieszkańców Polskiego Ośrodka zbornego Luitpold Kaserne.* – Dillingen: Wydaw. „Słowo Polskie”, 1946. – 8 s.
90. CONRAD JOSEPH: *Tajfun.* – Hanower: Wydaw. Polskiego Związku Wychodźstwa [!] Przymusowego, 1945. – 40 s.; 4°. *
91. *Contribution to the question of reparations for the foreign political persecutes of the Nazi Regime.* – Munich: [Wydaw. Zw. Byłych Więźń. Polityczn.], October 1947. – 25, [3] s.
92. COOPER JAMES FENIMORE: *Ostatni Mohikanin / według powieści Fenimore Cooper’a oprac. Irena Rybotycka.* – [Norymberg?]: Wydaw. Polskie R. Wegner, [1948?]. – [34] s.: il.; 8°.
93. CYGAN EDWARD: *Rurociąg do Mościc: powieść.* – Ludwigsburg, 1946. – 84 s.; 8°. – Publ. by authority of UNRRA Team 91.

94. CZABAŃSKI JAROSŁAW: *Skrypt do nauki geografii Polski dla I klasy gimnazjalnej*. – [Wildflecken-Durzyn]: Wydział Oświaty i Kultury, 1945. – 27 s. ; 4°
95. CZABAŃSKI JAROSŁAW: *Skrypt do nauki geografii Polski dla I klasy gimnazjalnej. Cz. 1, Ssaki*. – [Wildflecken-Durzyn]: Wydział Oświaty i Kultury, 1945. – 36 s. ; 4°.
96. CZELUŚNIAK ANDRZEJ: *Droga wiary: zarys nauki religii. Z. 1.* – Darmstadt: Ośrodek Polski, 1946. – 43 s. ; 8°.
97. CZERWIŃSKI WINCENTY: *Podręcznik warsztatowy: metody i instrukcje. Cz. 1, Początki ślusarstwa: na 1 kl. gimnazjum mechanicznego*. – [Hamburg]: Związek Polaków w Hamburgu, 1945. – 109 s.: il. ; 16°.
98. CZERWIŃSKI WINCENTY: *Podręcznik warsztatowy: metody i instrukcje. Cz. 1, Początki ślusarstwa: na 1 kl. gimnazjum mechanicznego*. – Wyd. 2. – Hamburg: Związek Polaków w Hamburgu, 1946. – 109 s.: il. ; 16°.
99. CZERWIŃSKI WINCENTY: *Zasady kalkulacji kosztów własnych w rzemieślniczym warsztacie ślusarskim*. – Celle: Starczewski, 1946. – 45 s.: il. ; 16°. – Na zlec. Polskiej Centrali Oświatowej w Niemczech.
100. *Czuj: śpiewnik zachowy. Cz. 1 / oprac. Władysław Dębski, Jerzy Kuncewicz*. – [Niemcy]: nakł. Komendy Głównej Z.H.P. w Niemczech, 1948.
101. *Czuwaj!: jednodniówka Kassel-Hassenhecke 7 październik 1945 r.* – Kassel-Hasenhecke: nakł. Hufca Harcerskiego w Kassel, 1945. – XVIII s. ; 4°.
102. *Czuwaj!: jednodniówka Schweinfurt, 28.IV.1946 / oprac. Graf. Kazimierz Gancwol*. – Schweinfurt: Hufiec Harcerski „Wawel”, 1946. – [Brak paginacji] ; 4°.
103. *Czytanka dla dzieci = Polish Children's Stories*. – United Nations Relief and Rehabilitation Administration. European Regional Office. – 31 s. ; 16°. *
104. *Ćwiczenia cielesne: [program nauczania dla kl. 1-7 szkoły powszechnej]*. – B. m. r. – 20 s. ; 16°.
105. DARGIEŁOWA ALEKSANDRA, ODERFELDÓWNA ANNA: *Chcę czytać: elementarz*. – B. m. [Niemcy, 1945]. – 100 s.
106. DAVIS KENNETH S[YDNEY]: *Dwight Eisenhower, żołnierz demokracji*. – B. m. [Niemcy]: Oficyna Warszawska na Obczyźnie, 1947. – 110 s.: il. ; 8°. – ([Nasi Współcześni ; nr 1]).
107. DĄBROWSKI JULIUSZ: *Gry i zabawy w izbie harcerskiej*. – [Wyd. 6]. – Hanower: Wydaw. Polskiego Związku Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1946. – 61, [1], II, [1] s. ; 16°. – Tyt. okł. *
108. DĄBROWSKI PAWEŁ: *Zwalczanie chorób i szkodników roślinnych / skrypt według wykładów...* – Lubeka: nakł. Polskich Organizacji Zawodowych, 1946. – 33 s.
109. *Deklaracja ideowa-statut. Regulamin Koła. Instrukcja organizacyjna uchwalona przez Zjazd Delegatów dn. 20 stycznia 1946*. – Monachium: Wydaw. Polskiego Związku Byłych Więźniów Politycznych Niemieckich Obozów Koncentracyjnych na terenie Stref. Okup. Ameryk., 1946. – 13, [3] s. ; 8°. – Tyt. okł.
110. *Delegacja Polonii Westfalsko-Nadreńskiej w kraju: 17.XII.1946 – 22.I.1947: sprawozdania i wrażenia*. – Bochum: Związek Polaków w Niemczech, 1947. – 40 s. ; 8°. •
111. DĘBSKI W., KUNCEWICZ J.: *Czuj!: śpiewnik zachowy*. – B.m. [Niemcy]: ZHP w Niemczech, [ok. 1947]. – (Biblioteczka Harcerska ; nr 16).
112. *Displaced persons act of 1948 – S. 2242: ustawa o imigracji do Stanów Zjednoczonych, uchwalona przez Izbę Reprezentantów w dn. 18 czerwca 1948r., a przez Senat w d. 19 czerwca 1948 r.: pełny tekst w dosłownym brzmieniu*. – [Quackenbrück: Informacja Prasowa, 1948]. – 8 s. ; 8°.
113. DMOWSKI ROMAN: *Kościół, naród, państwo*. – Dachau [i in.]: Wydaw. „Słowo Polskie”, 1946. – 23, [1] s. ; 8°. ••
114. DMOWSKI ROMAN: *Polityka polska i odbudowanie państwa: z dodaniem memoriału <<Zagadnienia środkowo- i wschodnio-europejskie>> i innych dokumentów polityki polskiej z lat 1914-1919. T.1.* – Wyd. 3. – Hanower, 1947. – 258, [2] s. ; 8°. – Wg. wyd. oryginalnego. *

115. DMOWSKI ROMAN: *Polityka polska i odbudowanie państwa: z dodaniem memorjału <<Zagadnienia środkowo- i wschodnio-europejskie>> i innych dokumentów polityki polskiej z lat 1914-1919*. T. 2. – Wyd. 3. – Hanower, 1947. – 168, [2] s. ; 8°. – Wg. wyd. oryginalnego. *
116. DOBOSZYŃSKI ADAM: *Studia polityczne*. – B. m. [Niemcy. Amerykańska Strefa Okupacyjna], 1947. – 493 s. ; 8°.
117. DOBRACZYŃSKI JAN: *Mocarz: powieść*. – Dachau [i in.]: Wydaw. „Słowa Katolickiego”, 1948. – 182, [1] s. ; 16°. •
118. DOBRACZYŃSKI JAN: *W rozwalonym domu*. – Monachium: Wydaw. Św. Antoniego, 1949. – 160 s. ; 8°. •
119. *Dokąd chciałbym pojechać?...: głosy prasy na temat możliwości emigracji zamorskiej*. Z. 1, *Brazylia, Argentyna, Australia, Kanada*. – Lippstadt: [Wydaw. „Jutra Pracy”], 1947. – 52 s. – (Wydawnictwo „Jutra Pracy”; nr 22).
120. *Drobiazgi: zbiorek nowel*. – Knechtsteden: [Wydaw. „Jutra Pracy”], 1946. – 20 s. ; 8°. – (Wydawnictwo „Jutra Pracy”; nr 11). *•
121. *Droga do nieba: książka do nabożeństwa dla katolików*. – Hanower: Polski Związek Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1945. – 127 s.
122. *Droga do nieba: książka do nabożeństwa dla katolików*. – Wyd. 2 skrócone. – [Hanower]: Polski Związek Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, [1946]. – 127 s. ; 16°.
123. *Droga, prawda, żywot: 8 wielobarwnych reprodukcij [!] dzieł największych malarzy świata, ilustrujących życie Jezusa Chrystusa / wyboru tekstu i ewangelij [!] św. dokonał oraz przedm. napisał Kazimierz Borowicz*. – [Norymberga?]: Wydaw. Polskie R. Wegner, [1947]. – 45 s. ; 8°.
124. [Drugi] *2 Pułk Pancerny w walce = [Second] 2nd Polish Armoured Regiment in action* – [Hanower]: Polski Związek Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, [po 1945]. – 98 s.: il. ; 8° podł.
125. DUBAJ FRANCISZEK: *Nie rzucim ziemi...: zbiór polskich pieśni narodowych, ludowych i żołnierskich*. – [Schwäbisch Gmünd]-Lorch/Württ.: [Rabsztyn, 1946]. – 173 s.
126. DUDZIŃSKI WACŁAW: *Powrót: dwie nowele*. – Solingen: Wydawnictwo Polskie, 1947. – 25, [2] s. ; 8°. •
127. DUDZIŃSKI W[ACŁAW]: *Sylwetki okupowanej Warszawy*. – Solingen: Polski Obóz „Warszawa”, 1945. – 32 s. ; 8°.
128. DUDZIŃSKI WACŁAW: *Zagubione drogi: powieść*. T. 1. – Solingen, 1947. – 272 s. ; 16°. •□
129. DUDZIŃSKI WACŁAW: *Zagubione drogi: powieść*. T. 2. – Solingen, 1947. – 264 s. ; 16°. •□
130. DUNIN-BORKOWSKI SŁAWOMIR: *Straty pod ziemi: reportaże i opowiadania z prac i walk Armii Krajowej*. – B. m. [Niemcy Zachodnie]: nakł. autora, 1946. – 136 s. ; 16°. •
131. *Dwanaście miesięcy Polaków w Fuldzie* / red.: Aleksander Anik-Nikończuk, Halina Okułowa. – Fulda: Stow. Kulturalno-Oświat. w Fuldzie, 1946. – 121 s.: il. ; 4°.
132. DWORNIK KLEMENS: *Pieśni na Boże Narodzenie*. – Schwäbisch Hall, 1945. – 16 s.
133. [Dwudziesty czwarty] *24 Pułk Ułanów im. Hetmana Żółkiewskiego: Lwów 6.VII.1920 – Niemcy 6.VII.1945* / nakł. Komitetu Wydaw. 24 Pułku Ułanów. – Celle: Wydaw. „Strażnicy”, 1947. – 81 s.: il., mapa ; 4°. – Tyt. okł.
134. [Dwudziesty drugi] *22.VII.1944-22.VII.1946*. – B. m. [Niemcy, 1946]. – 16. s.: il. ; 8°.
135. DYBOWSKI MIĘCZYŚLAW: *Życie katolickie: podręcznik liturgiki*. – Quakenbrück: nakł. Funduszu Duszpasterstwa Szkolnego, 1947. – 128 s. ; 16°. •
136. DYGASIŃSKI ADOLF: *Gody życia*. – Lippstadt: [Wydaw. „Jutra Pracy”], 1947. – 122 s. ; 16°. – (Wydawnictwo „Jutra Pracy”; nr 33).
137. *Dziennik zarządzeń Centralnego Komitetu dla Spraw Szkolnych i Oświatowych*. – [Quackenbrück]: Wydaw. Informacji Prasowej Quackenbrück, 1948. – 70 + 50 s.
138. DZIURZYŃSKI ADAM: *O życiu i budowie zwierząt: podręcznik zoologii dla 1 kl. gimnazjalnej*. – München: UNRRA, [ok. 1946].

139. FALKOWSKI LUDWIK: *Vade mecum ogrodnika*. – B. m. [Niemcy, ok. 1945]. – 16 s.
140. FALSKI MARIAN: *Elementarz / z rys. Wacława Borowskiego ; wierszyki Juliana Tuwima*. – [Hamburg]: Związek Polaków w Hamburgu, 1945. – 154 s. ; 16° podł.
141. FALSKI MARIAN: *Elementarz*. – [Hanower]: Polski Związek Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1945. – 118 s.: il. ; 8°.
142. FALSKI MARIAN: *Elementarz*. – Wyd. 2. – Hanower: Polski Związek Wychodźstwa Przymusowego w Hanowerze, 1945. – 118 s.
143. FALSKI MARIAN: *Elementarz dla 1 klasy szkół powszechnych miejskich*. – Brunświk: „Głos Ojczyzny”, 1945. – 158 s.: il. ; 16° podł.
144. FALSKI MARIAN: *Pierwsza czytanka dla dzieci / z obrazkami Kamila Mackiewiczca*. – Hamburg: Związek Polaków, 1945. – 150 s.: il. ; 16° podł.
145. FLIEGER LEONARD: *Polskie piosenki ludowe / zebrał i ułożył ...* – B. m. [Germany]: Komitet YMCA dla Polaków w Niemczech Zachodnich z pomocą Oddz. SPK. w Niemczech, [ok. 1946]. – 21 s. ; 16° podł.
146. [Four] *4207 Labor Service Company. Three Years Anniversary of Guard Service: 16 V. 1945-1948*. – Mannheim: Wydaw. C.G.T.C., 1948. – [20] s.
147. FRIEDBERG JAN: *Zarys historii Polski: kontynuacja podręcznika A. Lewickiego*. T. 2, (1795-1914). – Hanower: Wydaw. Polskiego Związku Wychodźstwa [!] Przymusowego, 1946. – 60, [3] s. ; 8°. *
148. FRIEDMAN FILIP: *Zagłada Żydów polskich w okresie okupacji niemieckiej 1939-1945*. – Monachium, 1947.
149. FRIEDMAN FILIP: *Zagłada [!] Żydów polskich w okresie okupacji niemieckiej 1939-1945*. – Wyd. 2 rozsz. – Monachium: Federacja Żydów Polskich, 1947. – 38 s. ; 8°.
150. GAJEWICZ W.: *Sadownictwo / skrypt wg wykładów...* – [Lubeka]: nakł. Zrzeszenia Polskich Organizacji Zawodowych w Lubece, [1946?]. – 13 s.
151. GAŁCZYŃSKI K[ONSTANTY] I[LDEFONS]: *Wiersze wybrane*. – Hannover: [Polski Związek Wychodźstwa Przymusowego w Hanowerze], 1946. – 15 s. ; 16°. – (Biblioteka Kamieny ; nr 2). – Tyt. okł.
152. GARBACKI HENRYK: *Elementarz polski: podręcznik do nauki języka ojczystego / napisał i rys. ozdobił ...* – Monachium: Komitet Polski, przedm. 1945. – 48 s. ; 8°.
153. GAWLINA JÓZEF: *List pasterski*. – Dillingen: „Słowo Polskie”, 1946. – 8 s. ; 8°.
154. GAWLINA JÓZEF: *Odezwa pasterska do żołnierzy i wygnańców polskich, wzywająca do poświęcenia się Niepokalanemu Sercu Marii*. – Schwäbisch Gmünd: Rabsztyn, 1946. – 2 s.
155. GAYÓWNA D[ELFINA]: *Podręcznik do nauki o przyrodzie żywej dla klasy V szkoły powszechnej*. – Wyd. 2 niezmienn. – B. m. [Niemcy]: Wydaw. Centrali Szkolnictwa Polskiego w Niemczech, 1945. – 109, [3] s. ; 8°. •
156. GAYÓWNA D[ELFINA]: *Podręcznik do nauki o przyrodzie żywej: dla kl. 5 szkoły powszechnej / rys. Ewa Śliwińska ; fot. St[anisław] Sekutowicz, J. Ryś*. – Wyd. 3 niezmienn. – B. m. [Niemcy]: Wyd. Szkolny Delegatury Polskiego Okręgu Brunświk Południe, [ok. 1946]. – 109 s. ; 8°.
157. GAZIŃSKI WACŁAW: *Bez atu*. – Dachau [i in.]: Wydaw. „Słowo Polskie”, 1947. – 39, [1] s.
158. GAZIŃSKI WACŁAW || W. Budrys [pseud.]: *Kolorowa ścieżka: opowiadanie dla młodzieży z ilustracjami autora*. – Dachau [i in.]: Słowo Polskie, 1946. – 48 s.
159. GEBERTOWA G[IZELA]: *Historia: dla 5 kl. szkół powszechnych 3 stopnia / ilustr. Stanisław Haykowski*. – Hamburg: Związek Polaków w Hamburgu, 1945. – 240 s.: il. ; 16°.
160. GECOW HENRYK: *Album Pierwszej Dywizji Panczernej: siedem barwnych, całostronicowych [!] karykatur / rys...* – B. m. [Hanower]: Polski Związek Wychodźstwa Przymusowego w Hanowerze, 1946. – [7] k.
161. *Geografia łącznie z nauką o przyrodzie: [program nauki w kl. 3-7]*. – B. m. [Niemcy?, przed 1947]. – 22 s. ; 16°.

162. GERCKE W[OLFGANG]: *Statistische Skizze über Gesundheitsverhältnisse in einem Polenlager*. – [Arolsen]: Polak w Waldeck, [ok. 1946]. – 6 s.: il. ; 4°. – (Biblioteka „Polak w Waldeck” ; z. 1).
163. GICZEL JAN: *Krótki zarys nauki języka angielskiego* / w oprac. ... – Dachau-Obóz: Wydaw. Komisji Szkolnej Komitetu Polskiego, 1945. – 12 s. ; 4°. – ([Kurs Języka Angielskiego przez O. Giczela S. V. D.]).
164. GIERTYCH JĘDRZEJ: *Nacjonalizm chrześcijański*. – Stuttgart: Dom Książki Polskiej, 1948. – 79 s. ; 8°. – (Broszury Jędrzeja Giertycha ; nr 2).
165. GIERTYCH JĘDRZEJ: *Pół wieku polskiej polityki: uwagi o polityce Dmowskiego i polityce polskiej lat 1919-1939 i 1939-1947*. – Zachodnie Niemcy: [Wydaw. Inform. Pras. Quakenbrück], 1947. – 270, [2] s.
166. GIERTYCH JĘDRZEJ: *Sprawa Ziem Odzyskanych w świetle etyki*. – Stuttgart: Dom Książki Polskiej, 1948. – 123 s. ; 8°. – (Broszury Jędrzeja Giertycha ; nr 3).
167. GŁODKIEWICZ MIECZYŚLAW, ABGAROWICZ FRANCISZEK, GONDEK JÓZEF || J. Łodygo, F. Nadwórnjak [pseud.]: *Przyroda. Cz. 1, Zoologia. Cz.2, Botanika*. – Hanower: Wydaw. Polskiego Związku Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1946. – 92 s.: il. ; 8°. □
168. GRODECKA EWA: *O metodzie harcerskiej i jej stosowaniu dla starszyny harcerskiej, przyjaciół harcerstwa, wychowawców*. – [Wyd. 3]. – Solingen: nakł. Komendy Głównej Związku Harcerstwa Polskiego w Niemczech, 1947. – 87 s. ; 16°. – (Biblioteka Harcerska ; t. 1).
169. GODOWSKI JAN: *Konstytucja trzeciego maja*. – Hanower: Wydaw. Polskiego Związku Wychodźstwa [!] Przymusowego, 1946. – 59 s. ; 8°. *●
170. GOETEL FERDYNAND: *Ludzkość: [opowiadanie]*. – Hanower: Wydaw. Polskiego Ośrodka Kulturalno-Artystycznego, 1946. – 15 s. ; 16°.
171. GOLDMAN STANISŁAW: *Słownik miniaturowy Dux angielsko-polski*. – Celle: Markiewicz, 1946. – 524 szp. ; 16°.
172. GOLDMAN STANISŁAW: *Słownik miniaturowy Dux polsko-angielski*. – Celle: Markiewicz, 1946. – 460 szp. ; 16°.
173. GOLDRING HENRYK: *Krwawe płomienie: powieść*. – [Regensburg: Bellatrix], 1947. – 176 s. ; 8°.
174. GOLDRING HENRYK: *Śmiech przez łzy*. – Monachium: [Regensburg: Bellatrix], 1947. – 78 s. ; 8°. – (Wspomnienia i Refleksje). ●
175. GOLDRING HENRYK: *W szponach wywiadu: nowele*. – Monachium: Storr, 1947. – 166 s.
176. GORDON WANDA, GORDON MAREK || Wanda i Marek Gordonowie: *Wielka gra: komedia harcerska w 3 aktach*. – Bad Münders: nakł. Zw. Harcerstwa Polskiego w Niemczech, 1948. – 34, [2] s.
177. *Gorzkie żale*. – Osnabrück: [Wydaw. I Obozu Polskiego], 1946. – 12 s. ; 16°. – (Wydawnictwo I Obozu Polskiego ; nr 4).
178. *Górska Pia: 36 pogadańek religijnych: dla ochron i szkół początkowych*. – Wyd. 3. – [Lemförde: nakł. Szkolnictwa Polskiego w Niemczech, 1946]. – 162 s. ; 8°. ●
179. GRABIŃSKI MIECZYŚLAW: *Dyplomacja w Dachau*. – Monachium: Wydaw. „Słowa Polskiego”, 1946. – 227, [1] s. ; 8°.
180. GRABOWSKI STANISŁAW: *Pieśni kościelne*. – Marsberg: nakł. autora, 1945. – 8 s.
181. GREBLER ARTHUR: *Jej wielka przygoda: nowela*. – Belsen, 1945. – 30, [1] s.
182. GRIMM JAKOB, GRIMM WILHELM || Bracia Grimm: *Śnieżka / bajkę dla grzecznych dzieci przetłum.: Stanisław Kramarzewski*. – Köln-Mülheim: [Wydaw. „Jutra Pracy”], 1946. – [20] s. – (Wydawnictwo „Jutra Pracy” ; nr 4).
183. GROT-KWAŚNIEWSKI JERZY: *Polacy w Niemczech*. – B. m. Niemcy, 1946. – 16 s. ; 8°.
184. GROT-KWAŚNIEWSKI JERZY: *Prasa polskiego wychodźstwa [!] przymusowego na terenie b. Rzeszy: referat wygłosz. na Zjeździe dziennikarzy ze Strefy Brytyjskiej w Quakenbrück, 17.VIII.1946*. – B. m. [Niemcy]: Delegatura na Niemcy Zw. Dziennikarzy RP w Londynie, 1946. – 12 s. ; 8° + Dodatek uzupełniający do broszury... [4] k.

185. GROT-KWAŚNIEWSKI JERZY: *Prasa polskiego wychodźstwa [!] przymusowego na terenie b. Rzeszy: referat wygłosz. na Zjeździe dziennikarzy ze Strefy Brytyjskiej w Quakenbrück, 17.VIII.1946.* – Wyd. 2. – B. m. [Niemcy]: Delegatura na Niemcy Zw. Dziennikarzy RP w Londynie, 1946. – 12 s.; 8° + Dodatek uzupełniający do broszury... [4] k.
186. GROT-KWAŚNIEWSKI JERZY: *Sytuacja społeczna Polaków w Niemczech.* – B. m. [Zachodnie Niemcy], 1947. – 23 s.: il.; 8°. – Tyt. okł.
187. GROTOWSKA [HELENA], GURTY [MARIA], KLINGEROWA [ZOFIA]: *Czytanka dla 2 kl. szkół powszechnych / Urząd Oświaty i Spraw Szkolnych.* – Wyd. 2. – Celle: Starczewski, 1945. – 125 s.: il.; 8°. •
188. GRUDA STANISŁAW: *Materiały budowlane.* – Wetzlar: Komitet Wydaw. w oparciu o Wszechświat. Komitet Związku Młodzieży Chrześc., 1948. – 54 s.; 8°. – (Wydawnictwa Komitetu Wydawniczego [przy Biurze Rejestracji Specjalistów PSW]; 23).
189. GRUDA STANISŁAW: *Zarys kresleń budowlanych.* – Wetzlar: Komitet Wydaw. w oparciu o Wszechświat. Komitet Związku Młodzieży Chrześc., 1947. – 38 s.: il.; 8°. – ((Wydawnictwa Komitetu Wydawniczego przy Biurze Rejestracji Specjalistów PSW; nr 22)).
190. *Gry, opowiadania i obrazki dla niesłyszących dzieci.* – Monachium: DP-Express, 1947. – 22 s.
191. GRZEBAŁŁO BUDZIŚLAW: *Chów drobiu / rys. wykonał R. Czyżewski.* – B. m., [druk.] Lippstadt: Zw. Rolników i Pracowników Rolnych Brytyjskiej Strefy Okupacyjnej Niemiec, [ok. 1947]. – 71 s.; 8°.
192. GRZESIAK JÓZEF: *Elementarz kierowcy / wyd. Polska Szkoła Kierowców Samochodowych im. Washingtona w Schwäbisch Gmünd.* – Schwäbisch Gmünd: Komisja Wydaw. Biura Rejestracji Specjalistów przy Polskiej Misji Wojsk. dla Szkolenia Zawodowego Byłych Jeńców Wojennych, 1946. – 44 s. – Na prawach rkpsu. – Do użytku wewnętrznego. – Nakład zniszczony z powodu błędów zasadniczych w tekście. Przedtem rozproszono ok. 500 egz.
193. GRZESIAK JÓZEF: *Elementarz kierowcy / wyd. Polska Szkoła Kierowców Samochodowych im. Washingtona w Schwäbisch Gmünd.* – Wyd. 2. – Schwäbisch Gmünd: Komisja Wydaw. Biura Rejestracji Specjalistów przy Polskiej Misji Wojsk. dla Szkolenia Zawodowego Byłych Jeńców Wojennych, 1946. – 44 s. – Na prawach rkpsu.
194. GYSBERT-STUDNICKI WACŁAW: *The power development of which may prevent the world from war / trans. from polish by Jan Wolkowski.* – Meppen/Ems: nakł. autora, 1948. – 10 s.
195. HAMEL BERNARD || Paul Hardy [pseud.]: *Moja metoda: język francuski szybko, łatwo, przyjemnie: słowniczek 1200 słów [i] zwrotów potocznych.* [T.1]. – B. m. [Hanower]: nakł. POKA, 1947. – 108 s.; 8°. *□
196. *Handel detaliczny / tłum. z niemieckiego Stefan i Halina Okułowic.* – Frankfurt-Hoechst: staraniem Komitetu Wydaw. w oparciu o Wszechśw. Kom. Zw. Młodz. Chrześc., 1947. – 62, [2] s. – Na prawach rkpsu.
197. HANNSON NILS: *Żywienie zwierząt domowych: jego teoretyczne podstawy i praktyczne wykonanie / tłum. Edward Appenheimer; przejrz. i przedm. opatrzył Zygmunt Moczarski.* – Hanower: POKA, 1946. – 243, II-XIV s.: il.; 16°. – Tyt. okł.
198. HARASOWSKI JÓZEF: *Jeszcze Polska nie zginęła. Gaude Mater Poloniae. Rota / harmonizował... – Brunświk: Wydaw. St. Późniak-Poznańskiego „Głos Ojczyzny”, 1946. – 4 s.*
199. *Harczerz Ziemi Brunświckiej: jednodniówka Okręgu Brunświk-Południe / red.: Piotr Klimkiewicz, Kazimierz Filek, Roman Heck.* – [Brunświk]: nakł. ZHP Hufiec Brunświk-Południe, 1945. – 16 s.: il.; 4°.
200. *Harczerzem chciałbym być: zbiór gawęd.* – Celle, 1946. – (Biblioteczka „Strażnicy”).
201. HARRASSER GEORG || Jerzy Harrasser: *Katechizm sodalicyjny: podręcznik dla Zarządów Sodalicyj Mariąńskich i do pouczenia kandydatów / tłum. Dobromir Ziarniak.* – Schwäbisch Gmünd: Rabsztyn, 1948. – 64 s.
202. HARTLEB KAZIMIERZ: *Kultura Polski: od zarania dziejów po dni ostatnie.* – Hanower: Wydaw. Polskiego Związku Wychodźstwa [!] Przymusowego, 1945. – 108, [3] s.; 8°. *•□

203. HEŁM-PIRGO MARIAN: *W okowach i w walce: wiersze z lat 1939-1944* / ilustr. autora. – Monachium, Rzym: Księg. Pol., 1946. – 29 s. ; 16°.
204. *Historia: [program nauki w kl. 5-7 szkoły powszechnej]*. – B. m. [Niemcy]: Wydaw. Centrali Szkolnictwa Polskiego w Niemczech, 1945. – 10 s. ; 16°. – Tyt. okł.
205. *Historia biblijna Starego i Nowego Testamentu: dla szkoły i domu.* – Schwäbisch Gmünd/Württemberg: nakł. i wydaw. ks. Ignacy Rabsztyn, 1947. – 303 s. ; 16°. *•□
206. *Historia biblijna Starego i Nowego Testamentu dla szkoły i domu / z polecenia Józefa Gawliny.* – Schwäbisch Gmünd/Württemberg: I. Rabsztyn, 1946. – 303, [1] s.: mapy, rys. ; 16°.
207. HOFMAŃSKI BOGDAN: *Drzewa karłowe.* – Osnabrück: [Wydaw. I Obozu Polskiego], 1946. – 64 s.: il. ; 8°. – (Wydawnictwo I Obozu Polskiego ; nr 9).
208. HORSKI JAROSŁAW: *Cyrulik monachijski: wybór fraszek złośliwych.* – [Monachium]: nakł. autora, [1946]. – 47 s. ; 16°.
209. HORSKI JAROSŁAW: *Wiersze pisane nocą* / il. R. Pieniążko. – Monachium: nakł. „Irka”, 1948. – 32 s.: il. ; 16°. *
210. *Idee i dokumenty.* Nro. 1. – Monachium: Wydaw. Sekcji Wydaw. przy Polsk. Stowarzysz. b. Więzn. Polit. Niem. Oboz. Konc., 1946. – 104 s.
211. *Idee i dokumenty.* Nro. 2. – Monachium: Wydaw. Sekcji Wydaw. przy Polsk. Stowarzysz. b. Więzn. Polit. Niem. Oboz. Konc., 1947. – 108, [4] s.
212. ILNICKA RENATA: *Kolędy i pastorałki* / oprac. muzyczne... – [Hanower]: „Znaki”, [1946]. – 16 s. – Tyt. okł.
213. *Informator o zawodach cywilnych.* T.1. – Osnabrück: [Wydaw. I Obozu Polskiego], 1946. – VII, 104 s. ; 16° podł. – (Wydawnictwo I Obozu Polskiego ; nr 8).
214. *Informator polskiego wysiedleńca i emigranta: kalendarzyk na rok 1948.* – Wyd. 2 popr. i rozszerzone. – [Niemcy]: Zjednoczenie Polskie na terenie Okupacji Brytyjskiej Niemiec, 1948.
215. [IWASZKIEWICZ JERZY]: *Utrzymanie i opieka nad amerykańskim wojskowym pojazdem mechanicznym w zakresie kierowcy.* – Mannheim-Käfertal: Wyd. Polsk. Szkoły Kierowców i Mechaników Samochodowych przy Trzeciej Armii Amerykańskiej, 1946. – 39, [5] s.
216. JAN PIOTR: *Samouk języka angielskiego.* – Heidelberg: Nierychło, 1946. – 112 s.
217. JANOWSKI ALEKSANDER: *Warszawa.* – B. m. [Niemcy]: Wydaw. Polskie R. Wegner, [1946]. – 187 s.: il. ; 8°. – (Cuda Polski. Piękno przyrody. Pomniki pracy. Zabytki dziejów).
218. JANOWSKI ALEKSANDER: *Warszawa.* – Wyd. 2. – Norymberga: Wydaw. Polskie R. Wegner, 1947. – 196 s.: il. – (Cuda Polski).
219. JANUSZ JULIUSZ: *Alleluja... Alleluja...* – Mannheim: Duszpasterstwo Katol. Oddz. Wartowniczych w Mannheim, 1946. – 4 s. ; 16°.
220. JANUSZ JULIUSZ: *Boże Narodzenie 1949 – Nowy Rok 1950 na uchodźstwie w Niemczech.* – Mannheim-Käfertal: „Ostatnie Wiadomości”, [1950]. – 12 s. ; 16°. – Tyt. okł.
221. JANUSZ JULIUSZ: *Boże Narodzenie.* – Mannheim: Duszpasterstwo Katol. Oddz. Wartowniczych w Mannheim, 1945. – 20 s. ; 16°.
222. JANUSZ JULIUSZ: *Gorzkie żale i pieśni wielkopostne.* – Mannheim: nakł. autora, 1946. – 8 s.
223. JANUSZ JULIUSZ: *Hej, kolęda, kolęda.* – Mannheim: nakł. autora, 1945. – 20 s.
224. JANUSZ JULIUSZ: *Ja ciebie rozgrzeszam...: nauka i przygotowania do spowiedzi i komunii św.* – Mannheim: nakł. autora, 1946. – 36 s.
225. JANUSZ JULIUSZ: *Królowo polska.* – Mannheim: nakł. autora, 1946. – 8 s.
226. JANUSZ JULIUSZ: *Matko najświętsza, do serca twego.* – Mannheim: Duszpasterstwo Katol. Oddz. Wartowniczych w Mannheim, 1946. – 4 s. ; 8°.
227. JANUSZ JULIUSZ: *Na pasterkę.* – Mannheim: Duszpasterstwo Katol. Oddz. Wartowniczych w Mannheim, 1946. – 8 s. ; 16°.
228. JANUSZ JULIUSZ: *Nie bój się spowiedzi...* – Mannheim: nakł. autora, 1945. – 4 s.
229. JANUSZ JULIUSZ: *Niechaj będzie pochwalony...* – Mannheim: nakł. autora, 1948. – 6 s.

230. JANUSZ JULIUSZ: *Pamiętka rocznicy istnienia kompanii*. – Mannheim: nakł. autora, 1947. – 2 s.
231. JANUSZ JULIUSZ: *Pieśni wielkopostne*. – Mannheim: Duszpasterstwo Katol. Oddz. Wartowniczych w Mannheim, 1946. – 8 s. ; 16°.
232. JANUSZ JULIUSZ: *Rozważ to dobrze...: rozważania religijne*. Z. 1. – Mannheim: Duszpasterstwo Katol. Oddz. Wartowniczych w Mannheim, 1945. – 4 s.
233. JANUSZ JULIUSZ: *Rozważ to dobrze...: rozważania religijne*. Z. 2. – Mannheim: Duszpasterstwo Katol. Oddz. Wartowniczych w Mannheim, 1945. – 4 s.
234. JANUSZ JULIUSZ: *Spowiedź i komunია święta: przygotowanie i modlitwy*. – Mannheim: Duszpasterstwo Katol. Oddz. Wartowniczych w Mannheim, 1946. – 20 s. ; 16°.
235. JANUSZ JULIUSZ: *Śpiewajmy Panu*. – Mannheim: Duszpasterstwo Katol. Oddz. Wartowniczych w Mannheim, 1945. – 4 s. ; 16°.
236. JANUSZ JULIUSZ: *Święty Stanisław Kostko*. – Mannheim: nakł. autora, 1948. – 2 s.
237. JANUSZ JULIUSZ: *Tobie serce moje*. – Mannheim: Duszpasterstwo Katol. Oddz. Wartowniczych w Mannheim, 1946. – 4 s. ; 16°.
238. JÁROSY FRYDERYK: *Mein Kampf: (walka z doktorem Goebbelsem)*. – Hanower: [Polski Związek Wychodźstwa Przymusowego w Hanowerze], 1945. – 64 s. ; 16°. – Na prawach rkpsu. *
239. JASIEK PAWEŁ: *Zbiór pieśni dla dzieci i młodzieży: melodie w układzie jednogłosowym*. – Regensburg: Komitet Pomocy Dzieciom i Młodzieży Polskiej w Westfalii, 1947. – 68 s.
240. JASIEK, SZCZEPAŃSKI, LISOWSKI: *Elementarz i czytanka dla 1 i 2 kl. szkół powszechnych / ilustr. M. Biliński, K. Mackiewicz*. – Norymberga: Wydaw. Polskie R. Wegner, 1945. – 119 s. ; 8°.
241. *Jednodniówka: kwiecień-maj 1945-1946: w pierwszą rocznicę istnienia Drużyny Harcerskiej im. Gen. Władysława Sikorskiego oraz Hufca Harcerek i harcerzy „Mazury”*. – [Papinghausen [właśc. Papinghausen?], 1946]. – 14 s. ; 4°.
242. *Jednodniówka w rocznicę uchwalenia Konstytucji 3-go Maja 1791 r.* – Monachium: Granatowy Redaktor „Kącika Kompanii Wartowniczych” w „Słowie Polskim”, 1947. – 7 s.: il. ; 4°.
243. *Jednodniówka wydana przez absolwentów Liceum mat[ematyczny]-fiz[ycznego] w Lippstadt*. – B. m. [Niemcy], [nie po 1947]. – [8] k.: il. ; 8° podł.
244. *Jesteśmy Polakami*. – B. m. [Niemcy]: Związek Polaków w Niemczech. Dzielnica III. Siedziba w Bochum, 1948. – 23 s. ; 8°. – Tyt. okł. – Na prawach rkpsu.
245. *Jezu, ufam Tobie*. – Wyd. 2. – [Niemcy], 1945.
246. *Jezu, ufam Tobie*. – Wyd. 3. – Kempen/Nadrenia: Wydaw. św. Tomasza, 1946. – 381 s. ; 16°.
247. *Jezu, ufam Tobie*. – Wyd. 4. – Hanower: Duszpasterstwo Polskie w Strefie Brytyjskiej, 1947. – 495 s.
248. *Język polski: program nauki [dla szkół powszechnych]*. – B. m. [Niemcy: Wydaw. Centrali Szkolnictwa Polskiego w Niemczech, 1945]. – 28 s. ; 16°. – Tyt. okł.
249. JODŁOWSKI ST[ANISŁAW], TASZYCKI W[ITOLD]: *Zasady pisowni polskiej i interpunkcji ze słownikiem ortograficznym: wg uchwał Komitetu Ortograficznego Polskiej Akademii Umiejętności z 21 kwietnia 1936 r. ...* – Hamburg: Wydaw. Książek Polskich, [1945]. – 178 s. ; 16°. □
250. KACZKOWSKI LECH: *Z własnej zagrody: poezje*. – Arolsen-Landau: [„Polak w Waldeck”], 1946. – 62 s. – (Biblioteka „Polak w Waldeck”; nro 2).
251. KACZOROWSKI STEFAN || Wojciech Laryssa [pseud.]: *Wspomnienia i uwagi uczestnika powstania warszawskiego*. – B. m. [Niemcy], 1947. – 67 s. ; 8°. □
252. *Kalendarz „Gońca” na rok 1949*. – Dillingen: Jerzy Klukowski, 1948. – 64, [16] s.
253. *Kalendarz kieszonkowy na rok 1946*. – [Hanower]: Wydaw. Polsk. Zw. Wychodź. Przymusowego w Hanowerze, 1946. – 16 s.
254. *Kalendarz kieszonkowy na rok 1947 dla żołnierzy polskich w Niemczech*. – Hanower: Relief Society for Poles, 1946. – 12, [4] s.
255. *Kalendarz kieszonkowy na rok 1949/50*. – Stuttgart: Dom Książki Polskiej, 1948. – 126 s.
256. *Kalendarz na rok 1947*. – [Regensburg]: wydany przez Fr. Gawrycha w Regensburgu, 1946. – 64 s.

257. *Kalendarz na rok 1948*. – Quakenbrück: nakł. Wydaw. „Nowiny”, 1947. – 143, [1] s.
258. *Kalendarz zegarowy 1948*. – Schwäbisch Gmünd: Wydaw. ks. Ignacego Rabsztyna, 1947. – 12 s.
259. *Kalendarzyk kieszonkowy 1948: [krótkie życiorysy Świętych Polskich, kalendarzyk imion słowiańskich, historyczny kalendarz Polski, wiadomości statystyczne o świecie, złote myśli i przysłowia]*. – Schwäbisch Gmünd Lorch/Württ.: Wydaw. ks. Ign. Rabsztyna, 1947. – 64 s.
260. *Kalendarzyk kieszonkowy na rok 1947*. – Stuttgart: Dom Książki Polskiej, 1946. – 96 s.
261. *Kalendarzyk na rok 1946*. – [Fulda]: Stowarzyszenie Kulturalno-Oświatowe w Fuldzie, 1945. – 64 s.
262. *Kalendarzyk na rok 1946*. – Monachium: wydane przez Komitet Wydawniczy przy Polskim Stowarzyszeniu b. Więźniów Politycznych Niemieckich Obozów Koncentracyjnych, 1945. – 44 s.
263. *Kalendarzyk na rok 1947*. – Monachium-Dillingen: wydane przez Wydaw. „Słowo Polskie”, 1947. – 20 + 126 s.
264. *Kalendarzyk na rok 1948: informator polskiego wysiedleńca i emigranta*. – [Niemcy]: wydawało Zjednoczenie na terenie Okupacji Brytyjskiej Niemiec, [1948]. – 77, [3] s.
265. *Kalendarzyk na rok 1948*. – Stuttgart: Dom Książki Polskiej, 1948. – 128 s.
266. *Kalendarzyk na rok 1946*. – Regensburg: Wydaw. „Dziennik Polski”, 1945. – 16 s.
267. *Kalendarzyk na rok 1947*. – Hanower: Zjednoczenie Polskie na terenie okupacji brytyjskiej w Niemczech, 1947. – 20, [1] s.
268. *Kalendarzyk na rok 1947*. – [Bramsche]: Wydaw. Zjednoczenia Polskiego w Bramsche, 1947. – 20 s.
269. *Kalendarzyk na rok 1947*. – [Monachium]: Zrzeszenie Ośrodków Polskich Bawarii Południowej i Szwabii w Monachium, 1946. – 38, [8] s.
270. *Kalendarzyk polski na Obczyźnie 1947*. – Schwäbisch Gmünd, 1946. – 64 s.
271. *Kalendarzyk polski 1946*. – Schwäbisch Gmünd: ks. Ign. Rabsztyn, 1945.
272. *Kalendarzyk Polaka na Obczyźnie 1947*. – Wyd. 2. – [Stuttgart]: Dom Książki Polskiej, 1947. – 96 s.
273. *Kalendarzyk Polaka w Niemczech na rok 1948*. – Lippstadt: Wydaw. „Jutra Pracy”, 1947. – 40 s.
274. *Kalendarzyk – Terminarzyk na rok 1948: dodatek Informatora Polskiego Wysiedleńca i Emigranta*. – Osnabrück-Fernblick: Zjednoczenie Polskie na terenie okupacji brytyjskiej Niemiec, 1948. – 64 s.
275. *Kalendarzyk wartownika*. – Bamberg, 1945. – 64 s.
276. *Kalendarzyk 1946*. – [Frankfurt]: Biura Prasowe Biskupa Polowego W. P. we Frankfurcie, 1945. – 24 s.
277. KAŁDUŃSKI ALOJZY: *Pamiętka z uroczystej procesji Bożego Ciała na obczyźnie: zbiorek pieśni kościelnych*. – Aschaffenburg: Ośrodek Polski, 1946. – 8 s.
278. KAMIŃSKI ALEKSANDER: *Antek Cwaniak: książka o zuchach / il. Władysław Czarnecki*. – Wyd. 4. – B. m. [Niemcy]: Komenda Gł. Zw. Harcerstwa Polskiego w Niemczech, 1947. – 248 s.: il. ; 16°. – (Bibliotek Harcerska ; nr 18).
279. KAPALA FELIKS: *Kolendy [!] polskie / zebrał ...* – Murnau: Oddz. Kultury i Prasy 2 Korp., 1945. – [24] s. ; 8°.
280. KAROLAK ZYGMUNT: *Szkice, rysunki wykonane w Niemczech 1945-1946*. – Hanower: Ziemiński, 1946. – [30] k.: il. ; 4°. – Tyt. okł.
281. KASPROWICZ J[AN], ORKAN W[ŁADYSŁAW], PAWLIKOWSKI M[ICHAŁ]: *Tatrzańska baśń*. – Hamburg: „Mój Przyjaciel”, [ok. 1945]. – 21 s.: il. ; 8°. – (Biblioteczka „Mojego Przyjaciela” ; nr 1).
282. *Katalog 1948*. – Hannover: Księgarnia Społeczna, [1948]. – 8 s.
283. *Katalog Domu Książki Polskiej N 4*. – Stuttgart: Dom Książki Polskiej, 1948. – 11, [1] s.
284. *Katalog Domu Książki Polskiej N 4A*. – Stuttgart: Dom Książki Polskiej, 1948. – 11, [1] s.
285. *Katalog książek polskich Nr. 8*. – [Hamburg?]: Międzynarodowa Księgarnia Wysyłkowa Biura Zleceń, [b.r.]. – 20 s.

286. *Katalog Nr. 1.* – Stuttgart: Dom Książki Polskiej, [1946]. – 16 s.
287. *Katalog Nr. 2.* – Stuttgart: Dom Książki Polskiej, 1946. – 8 s.
288. *Katalog Nr. 2.* – Stuttgart: Dom Książki Polskiej, 1947. – 10 s.
289. *Katalog Nr. 6.* – Monachium: „Biuro Złeczeń” Daniel Udod, 1948.
290. [*Katalog świąteczny*]. – [Lippstadt]: Wydaw. „Jutra Pracy”, [b.r.]. – 12 s.
291. *Katalog wydawnictw polskich w Niemczech.* – [Voerde]: Zjednoczenie Polskie, 1948. – 16 s.
292. *Katalog wystawy sztuki polskiej na obczyźnie: Bramsche, 25-31 lipiec 1946 r.* – Hannover: Polski Ośrodek Kulturalno-Artystyczny, 1946. – 6 s.: il. ; 8°.
293. *Katalog wystawy sztuki polskiej na obczyźnie: Brunświk, wrzesień-październik 1946 r.* – Hannover: Polski Ośrodek Kulturalno-Artystyczny, 1946. – 6 s.: il. ; 8°.
294. *Katalog wystawy sztuki polskiej na obczyźnie: Hannover, 10-20 maja 1946 r.* – Hannover: Polski Ośrodek Kulturalno-Artystyczny, [1946]. – [16] k.: il. ; 8°.
295. *Katalog wystawy sztuki polskiej na obczyźnie: Meppen, grudzień 1946.* – Hannover: Polski Ośrodek Kulturalno-Artystyczny, 1946. – 6 s.: il.
296. *Katechizm dla polskich dzieci.* – Konstanza: wydała Polska YMCA, 1945. – 39 s.
297. *Katechizm rzymsko-katolicki.* – Dachau-Freimann: [wyd. staraniem D. Ziarniaka, J. Szymaszki], 1945. – 111 s. ; 8°. •
298. *Katechizm rzymsko-katolicki.* – Wyd. 2. – Augsburg: Szymaszek, [1945? 1946?]. – 112 s.
299. *Katechizm rzymsko-katolicki.* – Wyd. 3. – Augsburg: Szymaszek, 1946. – 111 s.
300. KATELBACH TADEUSZ: *Spowiedź pokolenia.* – Lippstadt: [Wydaw. „Jutra Pracy”], 1948. – 310 s. ; 16°. – (Wydawnictwo „Jutra Pracy”; nr 44).
301. *Kazania na okres Bożego Narodzenia: pomoc kaznodziejska: [praca zbiorowa]. Z. 2.* – Freimann k/Monachium: Wydaw. „Słowo Polskie”, 1945. – 12 s.
302. *Kazania z dziedziny moralności na niedziele i święta całego roku.* – Brunświk: Duszpasterstwo IV Obwodu Dywizyjnego, 1945. – 156 s.
303. KĘDZIERSKI CZESŁAW: *Dzień kurczątek.* – [Norymberga]: Wydaw. Polskie R. Wegner, [1945]. – [8] k.: il. ; 8°. – Tyt. okł.
304. KĘDZIERSKI CZESŁAW, BIRKENMAJER JÓZEF: *Czy już znacze? Książka dla dzieci.* – [Norymberga]: Wydaw. Polskie R. Wegner, 1945. – [40] s.: il.
305. *Kieszonkowy samouczek języka angielskiego.* – Norymberga: Wydaw. Polskie R. Wegner, 1945. – 39 s. ; 16°.
306. *Kinematyka-dynamika / Sekcja Wydawnicza Bratniej Pomocy.* – [Esslingen]: Wydaw. Sekcji Wydawniczej Bratn. Pomocy Stud. Polsk. Wyższej Szkoły Technicznej w Esslingen n. N., 1948.
307. KLEMENSIEWICZ ZENON: *Język polski: ćwiczenia i pogadanki gramatyczne dla 1 kl. gimnazjalnej.* – [Hanower]: Wydaw. Polskiego Związku Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1946. – 46 s.: il. ; 8°.
308. KLEMENSIEWICZ ZENON: *Język polski: ćwiczenia i pogadanki gramatyczne dla 2 kl. gimnazjalnej.* – [Hanower]: Wydaw. Polskiego Związku Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1945. – 49 s. ; 8°. •
309. KLEMENSIEWICZ ZENON: *Język polski: ćwiczenia i pogadanki gramatyczne dla 5 kl. szkoły powszechnej.* – Wyd. 4. – [Hamburg]: Zw. Polaków w Hamburgu, 1945. – 47 s. ; 8°.
310. KLEMENSIEWICZ ZENON: *Język polski: ćwiczenia i pogadanki gramatyczne dla kl. 6 szkoły powszechnej.* – Wyd. 4. – [Hamburg]: Zw. Polaków w Hamburgu, 1945. – 48 s. ; 16°.
311. KLEMENSIEWICZ ZENON: *Język polski: ćwiczenia i wiadomości dla III klasy gimnazjalnej.* – Hanower: Wydaw. Polskiego Wychodźstwa [!] Przymusowego, 1945. – 67, [1] s. ; 8°. •
312. KLEMENSIEWICZ ZENON: *Język polski: podręcznik dla I klasy gimnazjum.* – [Hanower]: Wydaw. Polskiego Związku Wychodźstwa Przymusowego w Hanowerze, 1946. – 46, [1] s.

313. KLEMENSIEWICZ ZENON: *Język polski: wybór wiadomości o znaczeniu i użyciu form językowych oraz o gwarach ludowych: dla 4 kl. gimnazjalnej*. – [Hanower]: Wydaw. Polskiego Związku Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1945. – 93 s. ; 8°. •
314. KLINICKI WŁADYSŁAW: *Katechizm: streszczenie*. – Hann. Münden, 1945. – 12 s.
315. KLUKOWSKI JERZY: *A.B.C. każdego Polaka* / oprac. ... Cz. 1. – Monachium: „Słowo Polskie”, 1946. – 162 s. ; 8°.
316. KLUKOWSKI JERZY: *Bibliografia druków polskich w amerykańskiej strefie okupacji Niemiec 29.IV.1945 - 1.II.1947* / Zrzeszenie Wydawców i Księgarzy Polskich Zagranicą ; oprac. ... – Dachau [i in.]: „Słowo Polskie”, 1947. – 27 s. ; 8°.
317. KLUKOWSKI JERZY: *Kościuszek na tle swej epoki: 20 pocztówek zaopatrzonych w objaśnienia + 4 strony tekstu*. – [Monachium]: Wydaw. Agencji Prasowej w Monachium, 1946.
318. KLUKOWSKI JERZY: *Spis prasy polskiej w Niemczech 1945-1948*. – Dillingen a. D.: nakł. autora, 1948.
319. KLUKOWSKI JERZY: *Warszawa* / oprac.: teksty ..., foto reprodukcje Konrad Chrostek. – Monachium [i in.]: nakł. „Słowa Polskiego”, 1946. – 78 s. ; 16°.
320. KLUKOWSKI JERZY: *Zagadnienia wyznaniowe w Polsce* / oprac. ... – Dachau: „Słowo Polskie”, 1946. – 64 s.
321. KMICIKIEWICZ EUGENIUSZ: || Krzysztof Grodecki [pseud.]: *Geografia Polski*. Cz. 1. – Frankfurt: Wydaw. Polskie R. Wegner, 1946. – 144 s.: mapa.
322. KMICIKIEWICZ EUGENIUSZ: || Krzysztof Grodecki [pseud.]: *Geografia świata*. Cz. 2. – Frankfurt: Wydaw. Polskie R. Wegner, 1946. – 144 s.: mapa.
323. KNAPP IGNACY: *Krótki zarys historii muzyki polskiej: dla uczniów szkół muzycznych* / streszczył i opracował... – Durzyn: nakł. autora, 1948. – [3], 27 s.
324. KOCHANOWSKI JAN: *Treny* / wstępem i objaśnieniami zaopatrzył Tadeusz Sinko. – Hanower: Wydaw. Polskiego Związku Wychodźstwa [!] Przymusowego, 1946. – XXVII, 56, [1] s. ; 16°. *□
325. *Kołądy*. – Monachium-Dillingen: „Słowo Polskie”, 1945. – 16 s. ; 16°.
326. *Kołądy i pastoralki*. – [Celle]: Wydaw. Strażnicy, 1945. – 15 s. ; 16°.
327. *Kołądy polskie*. – Delmenhorst, 1945. – 40 s. ; 16°. – Na prawach rkpsu.
328. KOMSKI JAN: *Za drutami: 15 szkiców z KZ*. – Monachium: Agencja Inform. PBI, 1946. – 20 s.
329. *Konferencje rekolekcyjne, wygłoszone w różnych ośrodkach polskich: pomoc kaznodziejska*. – Freimann: „Słowo Polskie”, 1946. – 21 s.
330. KONOPNICKA MARIA: *Nasza Szkapla* / okładka Gecow. – [Hanower: Polski Związek Wychodźstwa Przymusowego w Hanowerze, 1945]. – 24 s. ; 8°. – Tyt. okł. •
331. KONOPNICKA MARIA: *Nowele: Józefowa i Urbanowa*. – Hanower: nakł. Polskiego Związku Wychodźstwa [!] Przymusowego, 1945. – 14 s. ; 8°. – Tyt. okł. *
332. KONOPNICKA MARIA: *Wiersze wybrane*. – B. m. [Lorch], 1946. – 34 s. ; 8°.
333. *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej*. – Dachau [i in.]: Wydaw. „Słowo Polskie”, 1946. – 24 s. ; 8°. •
334. KOPROWSKI JAN: *Dlaczego każdy Polak powinien wrócić do kraju*. – B. m. [Westfalia], 1946. – 8 s. ; 16°.
335. KOPROWSKI JAN: *Droga do Warszawy: [wiersze]*. – Haltern Westfalia: nakł. Tyg. „Na Obczyźnie”, 1946. – 44 s. ; 8°. •
336. KOPROWSKI JAN: *Elegia sierpniowa: [wiersze]* / ilustr. Zygmunta Karolaka. – Hamburg: Ziewicz, 1947. – 43 s. ; 8°. □
337. KOPROWSKI JAN: *Gospoda pod „Polską Lipą”: satyry i fraszki*. – B. m. Westfalia: [nakł. autora], 1946. – 25 s. ; 8°.
338. KOPROWSKI JAN: *Gospoda pod „Polską Lipą”: satyry i fraszki*. – Wyd. 2 rozsz. – B. m. Westfalia, 1946. – 38 s. ; 8°.
339. KOPROWSKI JAN: *Poezje dla ciebie*. – Goslar: nakł. autora, 1945. – 24 s.
340. KOPROWSKI JAN: *Poezje dla ciebie*. – Wyd. 2. – Bad Harzburg, 1946. – 27 s. ; 8°.

341. KOPROWSKI JAN: *Powrót: dramaty w 3 aktach*. – B. m. [Niemcy]: Koło Miłośników Sceny, 1945. – 40 s. ; 8°.
342. KOPROWSKI JAN: *Tamten dom: [wiersze]*. – Haltern [i in.]: Związek Polaków, 1946. – 48 s. ; 8°. □
343. KOPROWSKI JAN: *Wiersze dla dzieci / il. Jerzy Kajetanski*. – Brunświk: Wydaw. „Głos Ojczyzny”, 1945. – 20 s. ; 8°.
344. KOPROWSKI JAN: *Wiersze zebrane*. – Wyd. 2. – B. m. [Niemcy]: nakł. Związku Polaków w Niemczech, 1946. – 143 s. ; 8°. •
345. KOPROWSKI JAN: *Z liryki obcej / przekł. dokonał ...* – Goslar, 1945. – 26 s. ; 16°.
346. KORAB-KUCHARSKI L.: *Arabeski emigracyjne: [wiersze]*. – B. m. [Niemcy]: Sztuka, 1947. – 16 s.
347. KORAB-KUCHARSKI L.: *Kolorowa symfonia: [wiersze]*. – B. m. [Niemcy]: Sztuka, [ok. 1946]. – 16 s. ; 16°.
348. KORAB-KUCHARSKI L.: *Preludium rozświetlone: [wiersze]*. – B. m. [Niemcy]: Sztuka, 1947. – 16 s. ; 16°.
349. KORBEL STANISŁAW: *Polski system stenografii, dla szkół i samouków*. – Wyd. 2. – [Hanower]: nakł. Polskiego Związku Wychodźstwa Przymusowego w Hanowerze, 1946. – 64 s.
350. KORBEL STANISŁAW: *Polski system stenografii [!] dla szkół i samouków*. – Hanower: nakł. Polskiego Związku Wychodźstwa [!] Przymusowego, 1946. – 64 s. ; 8°. *
351. *Korespondencja handlowa / tł. z niem. H. Olejnik, W. Piechulek ; staraniem Komitetu Wydawniczego*. – Frankfurt-Hochst: Wszczęświatowy Komitet Związków Młodzieży Chrześcijańskiej, 1947. – 87 s. ; 16°. – (Wydawnictwo Komitetu Wydawniczego; 16). – Na prawach rkpsu. •
352. KORZONEK FRANCISZEK: *„Królowej Korony Polskiej” na cześć i chwałę: książeczka do nabożeństwa dla Polaków na obczyźnie: pamiątka z pobytu w obozie polskim w Warendorf*. – Warendorf, 1945. – 175 s.
353. KOS STEFAN: *Polska droga*. – Murnau: Instytut Wydawniczy „Rodło”, 1946. – 127, [1] s.: il.
354. KOSSAK-SZCZUCKA ZOFIA: *Doktor Marcinek: jednodniówka „Echa Dnia”*. – [Osnabrück]: Wydawnictwo I Obozu Polskiego w Osnabrück, 1946. – [2], 4, [12] s. – (Wydawnictwo I Obozu Polskiego w Osnabrück ; nro 12).
355. KOSSAK-SZCZUCKA ZOFIA: *Skarb Śląski*. – Celle: Wydaw. „Strażnica”, 1947. – 82 s. ; 16°. *•□
356. KOTIUŻYŃSKI A[NTONI]: *Ekonomika rolnicza: w zarysie*. – Wetzlar: wyd. staraniem Komitetu Wydaw. w oparciu o Wszczęświat. Komitet Związku Młodzieży Chrześc. YMCA, 1948. – VII, 116 s. ; 8°.
357. KOTIUŻYŃSKI A[NTONI]: *Zespołowe gospodarstwa rolne: gospodarstwa spółdzielcze oraz inne zbiorowe: ich organizacja, prowadzenie i wyniki w świetle doświadczeń osiągniętych w różnych krajach*. – Stuttgart: Dom Książki Polskiej, [1948]. – 115 s. ; 8°.
358. KOWALENKO JANUSZ, MACIEJEWSKI JERZY, „Ryczący Jaguar”: [Bez tytułu]. – Frille [właśc. Frille?]: III M.D.H [Męska Drużyna Harcerzy] im. gen. Henryka Dąbrowskiego, [ok. 1946]. – 28, [2] ; 4°.
359. KOWALIK JAN: *Sztuka polskich wysiedleńców w Waldeck*. – Arolsen: „Polak w Waldeck”, 1947. – 10 s.: il. ; 4°. – (Biblioteka „Polak w Waldeck” ; z. 3). – Na prawach rkpsu.
360. KOWALIK JAN: *Ścieżka przez Steinarał: poezje*. – B. m. Niemcy: Koło Org. Zw. Pisarzy Polskich w Niemczech, 1947. – 35 s. ; 16°. – (Biblioteka Związku P[isarzy] P[olskich w Niemczech] ; no 2).
361. KOWALIK JAN: *Wiatr w gałęziach: [wiersze]*. – Monachium: Polski Klub Literacki w Niemczech, 1948. – 30 s. ; 16°. – Na prawach rkpsu.
362. KOWALSKI ADAM: *Kierunek: Wisła: wiersze i pieśni 1939-1942 / układ chóralny Adama Harasowskiego ; Zespół Literacki „Odwet”*. – [Brytyjska Strefa Okupacyjna Niemiec ?, po 1945 ?]. – 61, [3] s.
363. KOWALSKI BOLESŁAW: *Przepisy ruchu drogowego / zebrał i oprac. dla Kursów Motorowych...* – Fallingb., 1945. – 24 s. ; 16° + Znaki drogowe 4 k. ; 4°. – Tyt. okł.

364. KOWNACKA MARIA: *Bajowe bajeczki i świerszczowe skrzypeczki czyli o strasznych smoku i dzielnym szewczyku, prześlizanej królownie i królu Gwoździku* / oprac. muzyczne J[ana] Wesołowskiego. – B. m. [Niemcy? nie po 1946]. – 31 s. ; 4°. – Tyt. nagł.
365. KRASZEWSKI J[ÓZEŃ] I[GNACY]: *Stara baśń: powieść z IX wieku*. – B. m. [Niemcy, ok. 1946]. – 240 s. ; 8°. □
366. KRAWIEC JAN: *Zagadnienia chłopskie*. – Celle: „Strażnica”, 1947. – 56 s. ; 8°.
367. KROGULSKI PIOTR: *Porastająca poręba: fragmentaryczny opis pracy Polskich Szwadronów Wartowniczych przy USAFE = Historical highlights of the Polish Guard Squadrons attached to USAFE* / [oprac...]; z przedm. John K. Cannon ; Polska Sekcja Łącznikowa przy Amerykańskich Siłach Lotniczych w Europie. – Monachium: Wydaw. „Słowo Katolickie”, [ok. 1950]. – 85 s.: il. ; 8°.
368. KRUK-KOSTAŃSCY E. I M.: *Flirt polsko-angielski: rozrywka towarzyska*. – Lipsztajn: Wydaw. „Sztuka”, 1947. – 34 s.
369. KRZEMIŃSKI WŁODZIMIERZ: *Godziny, których nie było: (wiersze z niewoli)*. – Mannheim: nakł. Referatu Obozu Ćwiczebnego Polskich Oddziałów Wartowniczych im. T. Kościuszki, [1946]. – 42 s. ; 8°. ●
370. *Książeczka obrazkowa dla dzieci*. 1. – Norymberga: Wydaw. Polskie R. Wegner, 1946. – [6] k.
371. *Książeczka obrazkowa dla dzieci*. 2. – Norymberga: Wydaw. Polskie R. Wegner, 1946. – 8 [k].
372. *Książeczka Zastępu*. – Niederlahnstein: Chorągiew „Tatry” ZHP, [ok. 1947]. – [Brak paginacji] ; 16°.
373. *Książka służbowa Związku Harcerstwa Polskiego w Niemczech*. – [Fulda?], 1946. – 20 s.
374. *Księga inwentarzowa* / Centrala Bibliotek. – Schwandorf: Wydaw. Zjednoczenia Polskiego w Niemczech, 1947.
375. *Księgowość kupiecka* / tł. z niem. M. Leszczyński ; staraniem Komitetu Wydawniczego. – Frankfurt-Hochst: Wszechświatowy Komitet Związków Młodzieży Chrześcijańskiej, 1947. – 135 s.: tab. ; 16°. – (Wydawnictwa Komitetu Wydawniczego ; 15) – Na prawach rkpsu. ●
376. KUBICKA JADWIGA: *Pierwsze ćwiczenia ortograficzne: książka pomocnicza dla 3 kl. szkoły powszechnej*. – B. m. [Niemcy]: Księg. Kazimierza Rutkiego, Wilno 1946. – 39 s. ; 16°.
377. KUBICKA JADWIGA: *Pierwsze ćwiczenia ortograficzne dla kl. 3 szkoły powszechnej*. – Frankfurt: Wydaw. Polskie R. Wegner w Norymberdze, 1946. – 44 s.
378. KUBSKI BENEDYKT, KOTARBIŃSKI MIECZYŚLAW, SZELBURG-ZAREMBINA EWA || Benedykt Kubski, Mieczysław Kotarbiński, Ewa Zarembina: *Czytanka dla 3 kl. szkół powszechnych*. – [Hanower]: Polski Związek Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1945. – 95 s. ; 8°.
379. KUBSKI BENEDYKT, KOTARBIŃSKI MIECZYŚLAW, SZELBURG-ZAREMBINA EWA || Benedykt Kubski, Mieczysław Kotarbiński, Ewa Zarembina: *Czytanka dla 3 kl. szkół powszechnych*. – Hanower: Wydaw. Polskiego Związku Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1948. – 124 s. ; 8°. □
380. KULCZYCKI ZBIGNIEW: *Ucieczka myśli: 1939-1945: [wiersze]*. – Lubeka, 1946. – 35 s. ; 16°.
381. KULCZYCKI ZBIGNIEW: *Ucieczka w myśli: [poezje]*. – Wyd. 2. – Lubeka, 1946. – 35, [5] s.
382. KUNCEWICZOWA MARIA: *Zmowa nieobecnych*. T. 1. – Monachium: Expres, 1950. – 168 s. ; 8°. □
383. KUNCEWICZOWA MARIA: *Zmowa nieobecnych*. T. 2. – Monich: Expres-Germany, 1949. – 131 s. ; 8°. □
384. KUŚNIERSKI FR[ANCISZEK]: *Materiałoznawstwo rzemioł drzewnych. Cz. 1, Drewna wyrobowe, okrągłe, kantowizna, bale, okleiny, sklejki, materiały strugane*. – Hanower: Polski Związek Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1946. – 32 s.: il. ; 8°. – (Biblioteka Przemysłowo-Rzemieślnicza).
385. KUŚNIERSKI FRANCISZEK: *Materiałoznawstwo rzemioł drzewnych. Cz. 2, Materiały metalowe i okucia*. – Hanower: Polski Związek Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1946. – 38, [2] s.: il. ; 8°. – (Biblioteka Przemysłowo-Rzemieślnicza).

386. KUŚNIERSKI FRANCISZEK: *Materiaoznawstwo rzemiosł drzewnych. Cz. 3, Materiały uzupełniające*. – Hanower: Polski Związek Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1946. – 29, [2] s.: il. ; 8°. – (Biblioteka Przemysłowo-Rzemieślnicza).
387. KUZAK EDMUND: *Wspomożycielka wiernych w życiu św. Jana Bosko*. – Schwäbisch Gmünd/ Württemberg: ks. Ignacy Rabsztyn, 1948. – 56 s. ; 8°. •
388. KUŹNIARSKI Z.: *Tłokowe silniki parowe. Cz. 1: skrypt według wykładów wygłoszonych w Polsk. Wyższej Szkole Techn. w Esslingen n. Neckarem*. – Esslingen n. Neckarem: wydane Staraniem Komisji Wydaw. Stow. Bratniej Pomocy Stud. P.W.S.T., 1947. – 45, [4] s.: il.
389. KUŹNIARSKI Z.: *Tłokowe silniki parowe. Cz. 2: skrypt włg. wykładów wygłoszonych w Polsk. Wyższej Szkole Techn. w Esslingen n. Neckarem*. – Esslingen: Wydaw. Stow. Brat. Pomocy Stud. P.W.S.T., 1947. – 45, [3] s.
390. KWIATKOWSKI E.: *Pamiętniki*. – Wentorf, 1946 [?].
391. KWIATKOWSKI EDWARD: *Szkice i rysunki*. – [Wentorf, 1946]. – [23] k. ; 4°. – Tyt. okł.
392. LACHIMSKI MICHAŁ J., KRUSELL ELLEN: *Moje dziecko: higiena [!], dietetyka, wychowanie: wskazówki dla kobiet ciężarnych i młodych matek / zebrali materiał i przygotowali do druku...* – Hanower: Polski Związek Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1946. – 38 s. ; 16°.
393. LAMB CHARLES, LAMB MARY ANN: *Shakespeare: Szekspir w opowiadaniach dla młodzieży / według oryg. oprac. Irena Rybotycka*. – [Frankfurt a. M.]: Wydaw. Polskie R. Wegner, [1947]. – 34 s.: il. ; 8°.
394. LARYSSA WOJCIECH: *Kraj i emigracja*. – Niemcy, 1947. – 19, [1] s.
395. LASKOWSKI JANUSZ: *Spisek przeciwko pokojowi*. – Ludwigsburg, 1946. – 98 s. ; 8°.
396. LEPUCKI HENRYK: *Dzieje Polski przedrozbiorowej w skrócie*. – Norymberga: Polish Soldier`s Camp - Pocking, 1946. – 73, [2] s. ; 8°. – (Biblioteka „Pisma Żołnierza”). – Tyt. okł. *
397. LESZCZYC ANDRZEJ: *Wiersze*. – Bad Harzburg, 1945. – 31 s.
398. LEŚNIAK KAZIMIERZ: *Wypisy naukowe / oprac. ...* – Hanower: Wydaw. Polskiego Związku Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1946. – 56 s. ; 8°.
399. LEWANDOWSKI: *Nowy katechizm diecezjalny*. – Brunświk: Wydaw. Poźniaka-Poznańskiego „Głos Ojczyzny”, 1945. – 132, [1] s. ; 16°.
400. LEWICKI ANATOL: *Zarys historii Polski (do 1795)*. – Wyd. nowe, popr. i uzup. / J. Jasnowski, F. Lenczowski. – Hanower: Wydaw. Polskiego Związku Wychodźstwa [!] Przymusowego, 1947. – 232 s.: mapy ; 4°. •□
401. LINDNER JERZY: *Elektryk – instalator: podręcznik dla instalatorów: zbiór wiadomości praktycznych o prowadzeniu przewodów elektrycznych na napięcie do 380 voltów w instalacjach mieszkaniowych, fabrycznych oraz montażu linii kablowych i napowietrznych*. – Solingen: nakł. autora, 1947. – 256 s. ; 8°.
402. LINDNER JERZY: *[Tysiąc] 1000 słów dla codziennego użytku z rozmówkami w 4 językach = 1000 Wörter für den täglichen Gebrauch mit Gesprächen in 4 Sprachen = 1000 words for daily use with talks in 4 languages = 1000 mots pour usage quotidien avec des conversations en 4 langues / zebrali i ułożył ...* – Solingen: [nakł. autora], 1948. – 63 s. ; 16° podł.
403. *Litanie przez Kościół aprobowane*. – B. m. Niemcy, [ok. 1946].
404. LIWSKI WACŁAW [pseud.]: *Kultura i cywilizacja*. – Dachau [i in.]: Wydaw. „Słowo Polskie”, 1946. – 64 s. ; 8°. – Nazwisko autora Rerutkiewicz? *•
405. LIWSKI WACŁAW [pseud.]: *Polskie prawo międzynarodowe prywatne: ustawa z sierpnia 1926 roku o prawie właściwym dla stosunków prywatnych międzynarodowych*. – Dillingen: „Słowo Polskie”, 1946. – 64 s. – Nazwisko autora Rerutkiewicz?
406. LONDON JACK: *Na dalekich morzach i łądach / tłum. Marian Zwornik*. – Schwäbisch Gmünd: Rabsztyn, 1946. – 63 s.
407. LONDZIN JAN || Leszcza Jan [pseud.]: *Czas obłąkany: poezje*. – [Monachium]: Koło Organizacji Zw. Pisarzy Polskich w Niemczech, 1947. – 32 s. ; 16°. – (Biblioteka Z[wiązku] P[isarzy] P[olskich] ; nr 2).

408. LOSIK MICHAŁ, FREDA ALFONS: *Jasotka w czterech obrazach*. – Wertheim, 1945. – 12 s.
409. LUBELSKI JÓZEF: *Etyka katolicka: podręcznik dla szkół średnich*. – [Hanower]: Polski Związek Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1946. – 112, III s.; 8°. ●□
410. LUBICZ-ZALESKI ZYGMUNT || Zygmunt L. Zaleski: *Akordy kamienne: [wiersze]*. – Hanower: Polski Związek Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1946. – 46 s.; 8°.
411. LUBICZ-ZALESKI ZYGMUNT || Z. J. [!] Zaleski: *Drogi i bezdroża biografii*. – Hanower: [Polski Związek Wychodźstwa Przymusowego w Hanowerze], 1946. – 15 s.; 16°. – (Biblioteka „Kamenny”; nr 13). – Tyt. okł.
412. LUBICZ-ZALESKI ZYGMUNT || Zygmunt L. Zaleski: *Karyatydy strącone*. – Hanower: Polski Związek Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1946. – 22 s.; 8°. Zawiera również: Sen Jura o skrzydłach; Garwał.
413. LUBICZ-ZALESKI ZYGMUNT || Z. L. Zaleski: *Rola wyobraźni w twórczości naukowej*. – Hanower: Polski Związek Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1946. – 29 s.; 16°. – (Biblioteka Kamenny; nr 12).
414. LUBICZ-ZALESKI ZYGMUNT || Z. I. [!] Zaleski: *W poszukiwaniu rytmu i stylu epoki*. – [Hanower: Polski Związek Wychodźstwa Przymusowego w Hanowerze, 1947]. – 32 s.; 16°. – (Biblioteka „Kamenny”; nr 17).
415. LUBICZ-ZALESKI ZYGMUNT || Zygmunt L. Zaleski: *Wartości żywe mesjanizmu polskiego*. – [Hanower: Polski Związek Wychodźstwa Przymusowego w Hanowerze, 1946]. – 15 s.; 16°. – (Biblioteka „Kamenny”; nr 16).
416. LUBOMIRSKA G., USZAŃSKA KR.: *Ścienny kalendarz Matejkowski na rok 1947: z polsko-angielskim tekstem objaśniającym. T.C.G.T.C.* – Weinheim: „Kościuszk-Käferal” YMCA with L.S.W., 1946. – 12 s.
417. LURCZYŃSKI MIECZYŚLAW || Jan Kozłowski [pseud.]: *Anioł i Bonifacjusz*. – [Hanower]: Polski Związek Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1946. – 18 s.; 16°. – (Biblioteka Kamenny; nr 5).
418. LURCZYŃSKI MIECZYŚLAW: *Carachoweg*. – Hanower: [Wydaw. Polskiego Związku Wychodźstwa Przymusowego], 1945. – 39 s.; 8°. – Na prawach rkpsu. *●□
419. LURCZYŃSKI MIECZYŚLAW: *Czas poległy*. – Hanower: [Wydaw. Polskiego Związku Wychodźstwa Przymusowego, 1945]. – 40 s.; 8°. – Na prawach rkpsu. *□
420. LURCZYŃSKI MIECZYŚLAW: *Dom pod wysokim księżycem: [poezje]*. – Hanower: Polski Związek Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1945. – 40 s.
421. LURCZYŃSKI MIECZYŚLAW: *Dom pod wysokim księżycem*. – Wyd. 2. – Hanower: nakł. Polskiego Związku Wychodźstwa [!] Przymusowego, 1945. – 40 s.; 8°. – Na prawach rkpsu. *
422. LURCZYŃSKI MIECZYŚLAW: *Janka*. – Hanower: [Wydaw. Polskiego Związku Wychodźstwa Przymusowego, 1945]. – 52 s.; 8°. – Na prawach rkpsu. *●□
423. LURCZYŃSKI MIECZYŚLAW || Jan Kozłowski [pseud.]: *Kirke*. – [Hanower]: Polski Związek Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1946. – 16 s.; 16°. – (Biblioteka Kamenny; nr 7).
424. LURCZYŃSKI MIECZYŚLAW: *Łuski syreny*. – Wyd. 2. – Hanower: nakł. Polskiego Związku Wychodźstwa [!] Przymusowego, 1945. – 38, [1] s.; 8°. – Na prawach rkpsu. *●
425. LURCZYŃSKI MIECZYŚLAW: *Łuski syreny*. – Wyd. 3. – Hanower: nakł. Polskiego Związku Wychodźstwa [!] Przymusowego, 1945. – 38, [1] s.; 8°. – Na prawach rkpsu. *□
426. LURCZYŃSKI MIECZYŚLAW: *Niedokończony poemat*. – Hanower: [Polski Związek Wychodźstwa Przymusowego w Hanowerze], 1945. – 36 s.; 16°. – Na prawach rkpsu.
427. LURCZYŃSKI MIECZYŚLAW: *Pożegnanie z ojczyzną*. – Hanower: Wydaw. Polskiego Związku Wychodźstwa [!] Przymusowego, 1946. – 41, [2] s.; 8°. – Na prawach rkpsu. *●
428. LURCZYŃSKI MIECZYŚLAW || Władysław Szreniawa [pseud.]: *Romans warszawski*. – Hanower: Polski Związek Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1946. – 23 s.; 16°. – (Biblioteka „Kamenny”; nr 14). □

429. LURCZYŃSKI MIECZYŚLAW: *Sonety*. – Hanower: Polski Związek Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1947. – 16 s.; 16°. – (Biblioteka „Kameny”; no. 15). •
430. LURCZYŃSKI MIECZYŚLAW: *Stara gwardia*. – [Hanower: Polski Związek Wychodźstwa Przymusowego w Hanowerze, 1946]. – 68 s.; 16°.
431. LURCZYŃSKI MIECZYŚLAW || Jan Kozłowski [pseud.]: *Tancerka*: [wiersze]. – [Hanower]: Polski Związek Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1946. – 23 s.; 16°. – (Biblioteka Kameny; nr 10).
432. LURCZYŃSKI MIECZYŚLAW || Jan Kozłowski [pseud.]: *Wiersze związane*. – [Hanower]: Polski Związek Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1946. – 16 s.; 16°. – (Biblioteka Kameny; nr 11) – Tyt. okł.
433. LURCZYŃSKI MIECZYŚLAW || Władysław Szreniawa [pseud.]: *Wieprz homeryczny*. – Hanower: Polski Związek Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1947. – 16 s.; 16°. – (Biblioteka „Kameny”; nr 18).
434. LUSTIG M.: *Rzeczy wybrane: biblioteczka dokumentów w chwili / pod redakcją...* Monachium, 1946/47. – 38, [6] s.
435. ŁAPOT JÓZEF: *Mały katechizm dla przygotowania dzieci do spowiedzi i komunii świętej / [na podstawie Katechizmu Kardynała Piotra Gasparriego opracował...]*. – Tübingen: wydano dla Polaków w Niemczech staraniem Ks. A. Reńca, 1945. – 32 s.
436. ŁOZIŃSKA ROZMARYNA: *Przygoda Kosmatki / napisała... ; il. Stanisława Toegla*. – Celle: Wydaw. „Strażnicy”, 1947. – [20] s.: il.
437. ŁOZIŃSKA WŁADYSŁAWA: *Madonna busowicka*. – Quakenbrück, 1946. – 56 s.
438. ŁUKAWICA E., RADIAN O. H.: *Wesoło i z humorem: walc*. – Braunschweig: nakł. Polish Concert Party, 1947. – 4 s.
439. MA-ska M. [pseud.]: *Na baczność przed bocianem: jak pielęgnujemy niemowlęta*. – Papenburg: Ośrodek Wyszkol. Zapasowy PWSK [Pomocnicza Wojsk. Służba Kobiet], 1947. – 48 s.; 16°.
440. MAC CALLUM T[HOMAS] W[ATSON]: *Nauka angielskiego, szybko, łatwo i przyjemnie / przeł. i oprac. S. Wyszynski ; przedmowę napisał prof. St. Szober ; transkrypcja fonetyczna T. Benniego*. – Wyd. 2. – Solingen: wydał W. Murawski, 1948. – [XI], 239, [5] s.
441. MAC CALLUM T[HOMAS] W[ATSON]: *Nauka angielskiego szybko, łatwo i przyjemnie = English for Poles. An easy and quick method / oprac. S. Wyszynski ; przedm. napisał St[anisław] Szober ; transkr. fonetyczna T[ytusa] Benniego*. – Celle-Unterlüss: Markiewicz, 1946. – XI, 240 s.: il., nuty ; 16°.
442. MAKOWIECKI TADEUSZ: *Warszawska Biblioteka Uniwersytecka 1939-1944*. – Frankfurt/M, 1947. – 7 s.; 16°. – (Fundacja Popierania Bibliotekoznawstwa im. Maurycji Goczałkowskiej ; 8).
443. MAKUSZYŃSKI KORNEL: *Cielęcy żywot: dziecinne argumenty słonecznego promienia*. – Monachium: Wydaw. „Nowel i powieści”, 1947. – 32 s.
444. MAKUSZYŃSKI KORNEL: *Dole i niedole Ludwika Solskiego. Koncert Paderewskiego*. – Niemcy: „Wydawnictwo Literackie” Wydziału Opieki nad żołnierzem J.W.W.B., 1947 [?]. – 16 s.
445. MAKUSZYŃSKI KORNEL: *Rajska opowieść: anioł*. – Monachium: Wydaw. B. Z., 1948. – 20 s.
446. MAKUSZYŃSKI KORNEL: *Rzeczy wesołe*. – B. m. Niemcy Zachodnie, 1947. – 109, [2] s.; 16°. •
447. MAKUSZYŃSKI K[ORNEL], WALENTYNOWICZ M[ARIAN]: *Awantury i wybryki małej małpki Fiki-Miki*. – Lippstadt: [Wydaw. „Jutra Pracy”], 1947. – [24] s.: il. – (Wydawnictwo „Jutra Pracy”).
448. MAKUSZYŃSKI K[ORNEL], WALENTYNOWICZ M[ARIAN]: *4-ta księga przygód Koziołka-Matołka*. – Lippstadt: [Wydaw. „Jutra Pracy”], 1947. – [20] s.: il. – (Wydawnictwo „Jutra Pracy”).
449. MAKUSZYŃSKI K[ORNEL], WALENTYNOWICZ M[ARIAN]: *Druga księga przygód Koziołka-Matołka*. – Lippstadt: [Wydaw. „Jutra Pracy”], 1947. – [11] s.: il.; 8°. – (Wydawnictwo „Jutra Pracy”; nr 28).
450. MAKUSZYŃSKI K[ORNEL], WALENTYNOWICZ M[ARIAN]: *120 przygód Koziołka-Matołka*. – Knechtsteden: [Wydaw. „Jutra Pracy”], 1946. – [22] s.: il. – (Wydawnictwo „Jutra Pracy”; nr 7).

451. MAKUSZYŃSKI K[ORNEL], WALENTYNOWICZ M[ARIAN]: *3-cia księga przygód Koziołka-Matoka*. – Lippstadt: [Wydaw. „Jutra Pracy”], 1947. – [20] s.: il.; 8°. – (Wydawnictwo „Jutra Pracy”).
452. MALAK HENRYK [MARIA]: *Jawory przy młynie: obraz sceniczny w czterech aktach*. – Schwäbisch-Gmünd: ks. Ignacy Rabsztyn, 1948. – 52 s.; 16°. – Tyt. okł. •
453. MALAK HENRYK [MARIA]: „*Klechy*” w obozach śmierci: wspomnienia byłego więźnia obozów w *Stutthof-Sachsenhausen-Dachau*. – Schwäbisch-Gmünd: Ignacy Rabsztyn, 1948. – 168 s.; 8°. •
454. MALAK HENRYK [MARIA]: *Marta: obrazek sceniczny w trzech aktach: historia z życia rodziny alkoholika*. – [Lorch, Württ.]: I. Rabsztyn, 1947. – 56 s.; 8°.
455. MALAK HENRYK [MARIA]: *Partyzanci: obraz sceniczny w 4 aktach, osnuty na tle życia Polaków pod okupacją niemiecką w latach 1939-45* – Bensheim, 1946. – 55, [1] s.; 8°. •
456. MALAK HENRYK MARIA: *Św. Jerzy patron harcerzy: jednoaktowy obrazek sceniczny, osnuty na tle legendy o Świętym*. – Lorch Württ.: nakł. i wyd. ks. Ignacy Rabsztyn, 1948. – 15, [1] s.
457. MALAK HENRYK MARIA, WOLNIAK JAN: *Jasielka polskie*. 1. „*Jasielka*”: w trzech aktach; 2. „*Bóg się rodzi*”: w czterech odstępach. – [Gmünd]-Lorch/Württemberg: J. Rabsztyn 1947. – 77 s.; 8°. – Tyt. okł. *
458. MALEC ST[ANISŁAW] i WERNER W[ACŁAW]: *Fizyka dla IV klasy gimnazjalnej*. – [Hano- wer]: nakł. Polskiego Związku Wychodźstwa Przymusowego w Hanowerze, 1946. – 249, [7] s.
459. MALEC TADEUSZ: *Z serca do serca: weź i módl się*. – [Haltern]: wydany (za pozwoleniem władzy duchownej) przez Ośrodek Polski w Haltern/Westfalia, 1946. – 44 s.
460. MAŁACHOWSKA M[IRA]: *Jak prowadzić bibliotekę małą*. – Celle: Wydaw. „Strażnica”, 1946. – 20 s.; 16°.
461. MAŁACHOWSKA M[IRA]: *Świetlica ośrodkiem wpływów wychowawczych: wykłady na kursach świetlicowych w latach 1945-1947*. – B. m. [Niemcy]: nakł. Komendy Głównej ZHP w Niemczech, 1948. – 75 s.; 16°. •
462. MAŁACZEWSKI EUGENIUSZ: *Blokhauz pod „Syręką”. Wielka bitwa narodów*. – Brema [i in.]: Książnica Domu Polskiego, 1946. – 31 s.; 16°. – (Książnica Domu Polskiego). *
463. M[AŁECKI] F[ELIX] X[SIĄDZ]: *Trzydzieści lekcji języka angielskiego dla początkujących*. Z. 1-15. – Monachium, 1946. – 240 s.
464. MAŁECKI FELIKS: *Trzydzieści lekcji języka angielskiego dla początkujących*. – Wyd. 2. – Monachium, 1946. – 216 s.
465. MARSZAŁEK EDWARD: *Pokój ludziom dobrej woli: baśń wigilijna w 5-ciu obrazach*. – [Niemcy]: Polska Placówka Teatralna „Polonia”, 1945. – 52 s.
466. MARSZAŁEK EDWARD: *Swaty: obrazek sceniczny w 1-ym akcie*. – [Niemcy]: Polska Placówka Teatralna „Polonia”, 1945. – 15, [1] s.
467. MASZCZYK GERARD: *Truck z 1/2 ton, GMC, CCKW-352 i 353: budowa i obsługa / opracował...* – Mannheim-Käfertal: Polska Szkoła Kierowców i Mechaników Samochodowych przy 3-ciej Armii Amerykańskiej, 1946. – 118, [2] s.
468. *Maszynoznawstwo*. Cz. 1, *Kotły parowe* / tł. T. Krzyżanowski, T[adeusz] Lisicki. – Frankfurt n. M.: Komitet Wydaw. przy Biurze Rejestracji Specjalistów PSW, 1947. – 235 s.; 8°. – (Wydawnictwa Komitetu Wydawniczego przy Biurze Rejestracji Specjalistów PSW ; nr 10).
469. *Maszynoznawstwo*. Cz. 2, *Paliwa* / tł. T. Lisicki. – Wyd. 2. – Frankfurt n. M.: Komitet Wydaw. przy Biurze Rejestracji Specjalistów PSW, 1947. – 187 s.; 8°. – (Wydawnictwa Komitetu Wydawniczego przy Biurze Rejestracji Specjalistów PSW ; nr 11).
470. *Maszynoznawstwo*. Cz. 3, *Silniki* / tł. T. Sejdler, J. Gabler. – Frankfurt n. M.: Komitet Wydaw. przy Biurze Rejestracji Specjalistów PSW, 1947. – 176 s.; 8°. – (Wydawnictwa Komitetu Wydawniczego przy Biurze Rejestracji Specjalistów PSW ; nr 12).
471. MAUERSBERGER JAN: *Prawo harcerskie: komentarz*. – B. m. [Niemcy]: nakł. Komendy Chorągwi „Bałtyk” Związku Harcerstwa Polskiego w Niemczech, [ok. 1946]. – 15 s.; 16°.

472. *Maurycja Bykowska 1899-1946*. – Frankfurt/M, 1946. – 8 s. ; 8°. – (Fundacja Popierania Bibliotekoznawstwa im. Maurycji Goczalkowskiej ; 4).
473. *Mazury: Polski Ośrodek Zborny 32/137 Lahde, Lahde-Papinghausen*. – Papinghausen [właśc. Papinghausen?]: Komenda Hufca Harcerzy „Mazury” w Papinghausen, [ok. 1946]. – [4] s. ; 4°.
474. MCKECHNIE WILLIAM W.: *Uprzejmość umiła życie / tłum. F[ranciszek] W. Gąsiorowski*. – Ludwigsburg: Wydaw. Polskie P. [!] Wegnera 1946. – 32 s.: il. ; 8°.
475. *Mechanika-statyka. Mechanika teoretyczna / Sekcja Wydawnicza Bratniej Pomocy*. – [Esslingen]: Wydaw. Sekcji Wydawniczej Bratn. Pomocy Stud. Polsk. Wyższej Szkoły Technicznej w Esslingen n. N., 1947. – 32 s.: il.
476. MIARA STANISŁAW: *Czcijmy Serce Jezusowe*. – Schwäbisch Gmünd-Lorch/Württ.: nakł. ks. Ign. Rabsztyna, 1946. – 2 s.
477. MIARA STANISŁAW: *Maria z narodem - naród z Marią*. – Schwäbisch Gmünd-Lorch/Württ.: Wydaw. ks. Ign. Rabsztyna, 1946. – 2 s.
478. MIARA STANISŁAW: *Oddajmy się w opiekę Marii*. – Schwäbisch Gmünd-Lorch/Württ.: Wydaw. ks. Ign. Rabsztyna, 1946. – 2 s.
479. MIARA STANISŁAW: *W obietnicy Serca Jezusowego, złożmy ufność swoją*. – Schwäbisch Gmünd-Lorch/Württ.: Wydaw. ks. Ign. Rabsztyna, 1946. – 2 s.
480. MICHALCZYK MARIAN: *Francja jako kraj osiedlenia: (rolnictwo) / napisał ... ; Resettlement Council of Polish Union In Germany = Rada Osiedleńcza Zjednoczenia Polskiego w Niemczech*. – Regensburg, 1949. – 20 s. ; 8°. – (Broszura ; nr 1). •
481. MICKIEWICZ ADAM: *Konrad Wallenrod / oprac. Józef Ujejski*. – Hanower: Wydaw. Polskiego Związku Wychodźstwa [!] Przymusowego, 1946. – XLII, 98 s. ; 16°. *•
482. MICKIEWICZ ADAM: *Księgi narodu i pielgrzymstwa polskiego*. – [Hanower]: Polski Związek Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1945. – 32 s. ; 8°. – Tyt okł. □
483. MICKIEWICZ ADAM: *Pan Tadeusz*. – Hanower: Polski Związek Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1945. – 92 s. ; 4°. □
484. MICKIEWICZ ADAM: *Wiersze wybrane*. – Brema [i in.]: Książnica Domu Polskiego, 1946. – 32 s. ; 16°. – (Książnica Domu Polskiego).
485. MICKIEWICZ ADAM: *Wybór poezji [!]*. – Hannover: „Pielgrzym” PTW [Polskie Tow. Wydaw.] im. A. Mickiewicza, [1950]. – 36 s. ; 16°. – (Wydanie Pielgrzyma). – Tyt. okł.
486. MIELCZAREK E. || E. Mielcarek: *Dzieje Polski na tle dziejów powszechnych*. – Wyd. 2 popr. [i uzup.]. – Lippstadt: Wydaw. „Jutra Pracy”, 1947. – 92 s.: mapy ; 8°. – (Wydawnictwo „Jutra Pracy” ; nr 20). *•
487. MIELCZAREK E.: *Dzieje Polski na tle dziejów powszechnych*. – B. m. [Niemcy?, ok. 1947?]. – 54 s.: mapy ; 4°.
488. MIELCZAREK E.: *Dzieje Polski na tle dziejów powszechnych*. – Lippstadt: [Wydaw. „Jutra Pracy”], 1947. – 92 s.: mapy. – (Wydawnictwo „Jutra Pracy” ; nr 6).
489. MICKIEWICZ KONSTANTY: *Poezje wybrane*. – Hanower: Polski Związek Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1946. – 16 s. ; 16°. – (Biblioteka Kamenny ; nr 6). – Tyt. okł.
490. MINKIEWICZ M[IKOŁAJ]: *Choroby weneryczne: syfilis - tryper*. – Paderborn: nakł. autora, 1946. – 26 s. – (Biblioteczka Zdrowia).
491. MINKIEWICZ M[IKOŁAJ]: *Choroby weneryczne: syfilis oraz tryper*. – Lippstadt: nakł. autora, 1946. – [4] s.
492. MINKIEWICZ MIKOŁAJ: *Choroby zakaźne: tyfus, cholera, czerwonka*. – [Wyd. 2]. – [Paderborn: nakł. autora], 1947. – 8 s.: il. ; 16°. – Tyt. okł.
493. MINKIEWICZ M[IKOŁAJ]: *Higieniczne A-B-C*. – Lippstadt, 1947. – 26 s.: il.
494. MINKIEWICZ MIKOŁAJ: *Najgroźniejsze choroby weneryczne*. – [Wyd. 2]. – [Paderborn: nakł. autora], 1947. – 16 s.: il. ; 16°. – (Biblioteczka Zdrowia ; 1). – Tyt. okł.
495. MINKIEWICZ M[IKOŁAJ]: *Przewodnik pielęgniarski*. – Paderborn: nakł. autora, [1946]. – 47 s.: il. ; 8°.

496. MIRO H. J.: *Charakter i los na tle planet: wskazówki astrologiczne.* – [Norymberga: nakł. autora, 1946]. – 37 s. ; 16°. – Na prawach rkpśsu.
497. MISKA JAN KANTY: *Leć głosie...: śpiewnik harcerski / oprac...* – B. m. [Niemcy]: nakł. Komendy Głównej Chorągwi Kresowej Związku Harcerstwa Polskiego w Niemczech, 1947. – 120 s. ; 16°.
498. *Młodzi mają głos: praca zbiorowa kl. 4 gimn.* – Lippstadt, 1946. – 2 k. ; 4°. – Tyt. okł.
499. *Młodzik: program próbny na stopień młodzika.* – Papinghausen [właśc. Papinghausen?], 1946. – 46, [2] s. ; 4°.
500. *Modlitewnik obozowy / przejrż. przez Stefana Maćkowiaka.* – Osnabrück: [Wydaw. I Obozu Polskiego], 1945. – 32 s.: il. ; 16°. – (Wydawnictwo Obozu Polskiego I [właśc.: Wydawnictwo I Obozu Polskiego] ; nr 1). – Na prawach rkpśsu.
501. *Modlitwa przed podróżą.* – Schwäbisch Gmünd-Iorch: nakł. i wydanie ks. Ign. Rabsztyna, 1946. – 4 s.
502. *Modlitwa przed podróżą.* – Wyd. 2. – Schwäbisch Gmünd: nakł. i wydanie ks. Ign. Rabsztyna, 1946. – 4 s.
503. *Modlitwy: zbiorek modlitw.* – Hamburg: Związek Polaków na m. Hamburg i obwód, 1945. – 40 s. ; 16°.
504. *Modlitwy.* – Freimann: Tyg. „Polska Chrystusowa”, 1945. – 8 s.
505. *Modlitwy. Cz. 2.* – Freimann: Tyg. „Polska Chrystusowa”, 1945. – 8 s.
506. *Momenty bezwładności i moduły przekrojów / Sekcja Wydawnicza Bratniej Pomocy.* – [Esslingen]: Wydaw. Sekcji Wydawniczej Bratn. Pomocy Stud. Polsk. Wyższej Szkoły Technicznej Esslingen n. N., 1947. – 2 s.
507. MOSZCZEŃSKI L.: *Poradnictwo weterynaryjne.* – Regensburg: nakł. Sekcji Szkolnictwa Zawodowego Polskiej Rady Zawodowej, 1947. – 25 s.
508. *Mowa ojczysta: czytanki dla starszych klas szkoły powszechnej.* – Bayreuth: Grono Naucz. Polskiej Szkoły Powszechnej, 1945. – 112 s. ; 8°. – (Skarbiec Wygnańczy).
509. *Módlmy się do Matki Boskiej.* – B. m.: [Druk. w Celle, 1947]. – 15 s. ; 16°.
510. *Módlmy się do św. Stanisława Kostki.* – Celle: Schweiger and Pick, [ok. 1945]. – [9] s. ; 16°. – Tyt. okł.
511. MŚCISZEK WIKTOR || Victor Mściszek: *3 krople: [skecz].* – [Monachium]: nakł. autora, [1946]. – 31 s.: il., nuty ; 8°. – Tyt. okł.
Zawiera również: Trzy czaszki - trucizna; Na lwowskiej fali.
512. *Mucha: broszurka humorystyczna.* – Köln-Mülheim: [Wydaw. „Jutra Pracy”], 1946. – 16 s.: il. ; 16°. – (Wydawnictwo „Jutra Pracy” ; [nr 1]). – Tyt. okł.
Zawiera: Makuszyński Kornel: Rajska opowieść. Grodzieńska Stefania: Ciasto. Wiech: Rozrywka Ialusia; Tajemnicza kradzież.
513. *Munich-Freimann SS Kaserne DP Center: na pamiątkę: foto-album 22 obrazków.* – Monachium, 1946.
514. MURAWSKI W[ŁADYSŁAW]: *Budowa i obsługa samochodu: podręcznik do użytku kursów samochodowych. Cz. 1, Silnik, smarowanie, chłodzenie.* – Solingen: nakł. autora, 1946. – 134 s.: il. ; 8°.
515. MURAWSKI W[ŁADYSŁAW]: *Budowa i obsługa samochodu: podręcznik do użytku kursów samochodowych. Cz. 1, Silnik, smarowanie, chłodzenie.* – Wyd. 2. – [Solingen: nakł. autora, 1946]. – 134 s.: il. ; 8°.
516. MURAWSKI W[ŁADYSŁAW]: *Budowa i obsługa samochodu: podręcznik do użytku kursów samochodowych. Cz. 1, Silnik, smarowanie, chłodzenie.* – Wyd. 3. – Solingen, 1946. – 134 s.
517. MURAWSKI W[ŁADYSŁAW]: *Budowa i obsługa samochodu: podręcznik do użytku kursów samochodowych. Cz. 3, Elektryczność.* – Nadrenia: [nakł. autora], 1947. – 119, [1] s.: il., wykresy ; 8°.
518. MURAWSKI W[ŁADYSŁAW], WOYNICZ J. || W. Murawski, J. Woynicz: *Nowe przepisy ruchu obowiązujące w Niemczech / oprac. ...* – [Solingen]: nakł. autorów, 1946. – 76 s. ; 16°.
519. „*Mysł Braterska*”: *jednodniówka wyd. z okazji zlotu w Dniu Myśli Braterskiej w Durzynie, 22.11.1947 r.* – B. m. [Niemcy]: ZHP Chorągiew „Wisła” w Niemczech, 1947. – s. 3-20: il. ; 4°. – Tyt. okł.

520. NADNOTECKI MICHAŁ: *Na przełomie*. – Niemcy, 1947 [?]. – 32 s.
521. NAPIERAŁA-KOWALSKI W.: *Chemia nieorganiczna: podręcznik*. – Lippstadt: „Jutra Pracy”, 1947. – 164 s., [1] k. tabl.: rys.; 8°. – (Wydawnictwo „Jutra Pracy”; nr 26).
522. NARWA G. P.: *Będzie światłych coraz więcej*. – Mannheim: Kurs Przewodników Świetlicowych C.G.T.C., 1947. – 10 s.
523. *Nasze ABC*. – Leverkusen: Wydaw. Obozu Polskiego „Wisła”, 1945. – 32 s.; 4°.
524. *Nasze gry i ćwiczenia: praca zbiorowa / pod red. Janiny Tworkowskiej*. – Celle-Unterluss: Wydaw. Antoniego Markiewicza, 1946. – 76 s.: il.; 16°. *•□
525. *Nauka o przyrodzie: [program nauki w kl. 5-7]*. – B. m. [Niemcy: Wydaw. Centrali Szkolnictwa Polskiego w Niemczech, 1945]. – 16 s.; 16°.
526. NECHAY ADAM: *Rozmowa przed zastoną*. – Lippstadt: [Wydaw. „Jutra Pracy”], 1947. – 16 s.; 16°. – (Wydawnictwo „Jutra Pracy”; nr 30). •
527. NECHAY ADAM: *Wczoraj i jutro w stosunkach polsko-ukraińskich*. – Lippstadt: [Wydaw. „Jutra Pracy”], 1947. – 39 s.; 8°. – (Wydawnictwo „Jutra Pracy”).
528. NIEDŹWIECKI ANTONI: *Twarde metale na warsztacie*. – Wyd. 2 popr. i uzup. – Hanower: Wydaw. Polskiego Związku Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1946. – 68 s.: il.; 8°.
529. NIEDŹWIEDZKI ANTONI: *Twarde metale na warsztacie*. – [Hanower]: Wydaw. Polskiego Związku Wychodźstwa Przymusowego w Hanowerze, 1946.
530. NIEMOJOWSKI JERZY: *Najkosztowniejszy poemat: partie napisane*. – Hanower: Polski Związek Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1946. – 31 s.; 16°. – (Biblioteka Kamieny; nr 4). •
531. NIEMOJOWSKI JERZY: *Wyszywane orłami: dramat*. – Hanower: Polski Związek Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1946. – 56 s.; 8°. •□
532. NIEMOJOWSKI JERZY: *Zmartwychwstania zabitych: Nivola*. – Hanower: Polski Związek Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1946. – 62 s.; 8°. •
533. *Niesiemy plon: [jednodniówka]*. – Lippstadt, 1946. – 11 s.: il.; 4°. – Tyt. okł.
534. *Nieszpory*. – Freimann: Tyg. „Polska Chrystusowa”, 1945. – 12 s.
535. NORWID CYPRIAN KAMIL: *Czarne i białe kwiaty*. – [Hanower]: Wydaw. Polskiego Związku Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1945. – 40 s.; 8°.
536. NORWID CYPRIAN KAMIL: *Krakus*. – [Hanower]: Wydaw. Polskiego Związku Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1945. – 20 s.; 8°.
537. NORWID CYPRIAN KAMIL: *Pierścień wielkiej damy: tragedia w 3 aktach*. – [Hanower]: Wydaw. Polskiego Związku Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1945. – 35 s.; 8°.
538. NORWID C[YPRIAN] K[AMIL]: *Satyry*. – Hanower: Wydaw. Polskiego Związku Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1946. – 16 s.; 16°. – (Biblioteka Kamieny; nr 3). •□
539. NORWID CYPRIAN KAMIL: *Słodycz: tragedia w scenie jednej*. – Hanower: Wydaw. Polskiego Związku Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1946. – 13 s.; 16°. – (Biblioteka Kamieny; nr 9). •
540. NORWID CYPRIAN KAMIL: *Za kulisami: fantazja*. – [Hanower]: Wydaw. Polskiego Związku Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1946. – 36 s.; 8°.
541. NOWACZYK W., BORYŃSKI H.: *Uderzmy w głęb: wskazówki metodyczno-programowe harcerskiej służby Bogu*. – Wyd. 2. – Solingen: Komenda Gł. ZHP [Zw. Harcerstwa Polskiego] w Niemczech, 1947. – 61, [1] s.; 16°.
542. NOWAK JÓZEF: *Dokumenty mówią: Watykan a Polska w latach 1939-1945*. – Hanower: Wydaw. Polskiego Związku Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1947. – 65 s.; 8°.□
543. NOWAKOWSKI FR[ANCISZEK]: *Zywy rozaniec [!]*. – B. m. [Niemcy]: nakł. Duszpasterstwa Polskiego w Strefie brytyjskiej, [1945]. – 48 s.: il.; 16°. *
544. NOWAKOWSKI ZYGMUNT: *Pędziwiatr*. – [Hanower]: Polski Związek Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1945. – 50 s.; 8°. *
545. NOWAKOWSKI ZYGMUNT: *Pędziwiatr*. – Lippstadt: [Wydaw. „Jutra Pracy”, [nie przed 1946]. – (Wydawnictwo „Jutra Pracy”; nr 16).

546. NOWAKOWSKI ZYGMUNT: *Pędziwiatr*. – Wyd. 2. – [Hanower]: Polski Związek Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1945. – 50 s. ; 8°.□
547. *Nowenna do św. Andrzeja Boboli*. – Monachium: Duszpasterstwo Katol. w Monachium, 1947. – 8 s.
548. NOWICKI STEFAN || Brzoza Stanisław [pseud.]: *Polska w niewoli*. – B. m. [Niemcy, strefa amerykańska], 1946. – 58 s. ; 16°.
549. NOWOTARSKA RÓŻA: *Bajeczki radosne* / rys. A. Zipper. – Ratysbona: Dom Książki Polskiej, 1946. – [24] s.: il. ; 8°.
550. NOWOTARSKA RÓŻA: *Cztery serduszka* / rys. A. Zipper. – Ratysbona: Dom Książki Polskiej, 1947. – [22] s.: il. ; 8°.
551. NOWOTARSKA RÓŻA: *Mikołajki* / rys. A. Zippera. – Ratysbona: Dom Książki Polskiej, 1946. – [24] s.: il.
552. NOWOWIEJSKI RUDOLF: *Carmina*. („Ballatae”). *Principium Poetarum gallicorum, polonicorum, germanicorum. Victoris Hugo, Adami Mickiewicz, Frederici Schiller in versus latios ad verbum vertit inanes. Juliaci (Jully) in Galia (Seine et Marne) France*. – Stuttgart: Wydaw. Dom Książki Polskiej, 1947. – 312 s.
553. *Nowy katalog Jutra Pracy* [czerwony]. – Lippstadt: Wydaw. „Jutra Pracy”, 1947. – 7 s.
554. *Nowy katalog Jutra Pracy* [niebieski]. – Lippstadt: Wydaw. „Jutra Pracy”, 1947. – [6] s.
555. *Nowy katalog Jutra Pracy nr 5*. – Lippstadt: Wydaw. „Jutra Pracy”, 1948. – 20 s.
556. *Nowy katalog Jutra Pracy Nr 4*. – Lippstadt: Wydaw. „Jutra Pracy”, 1948. – 15, [1] s.
557. OBMIŃSKA ZOFIA: *Łatwe rachunki dla 1 klasy szkół powszechnych*. – [Norymberga]: Wydaw. Polskie R. Wegner, [1945]. – 72 s.: il. ; 16°.
558. *Obóz polski w Niederlahnstein 1945 - 1946*. – Oberlahnstein, 1946. – 39, [3] s.
559. OBREŃBSKI JAN: *Kłopoty materiałowe konstruktora*. – Wetzlar: Komitet Wydaw. w oparciu o Wszecławiat. Komitet Zw. Młodzieży Chrześc., 1948. – 47 s. ; 8°. – (Wydawnictwa Komitetu Wydawniczego [przy Biurze Rejestracji Specjalistów PSW] ; nr 27).
560. OBREŃBSKI JAN: *Kontrola fabrykacji na hucie i w fabryce przetwórczej*. – [Hanower]: Polski Związek Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1946. – 42 s. ; 8°.
561. OBREŃBSKI JAN: *Mechanika teoretyczna: cynematyka i dynamika*. – Ludwigsburg: Wydaw. Bratniej Pomocy Stud. Polskiej Wyższej Szkoły Technicznej w Esslingen, 1948. – 57 s.: il.
562. OBREŃBSKI JAN: *Mechanika teoretyczna: statyka*. – [Ludwigsburg?]: Wydaw. Bratniej Pomocy Stud. Polskiej Wyższej Szkoły Technicznej w Esslingen, 1947. – 32 s., [30] s. tabl.
563. OBREŃBSKI JAN: *Metalografia praktyczna*. – Stuttgart: Dom Książki Polskiej, 1947. – 224 s.: il. ; 8°.
564. OBREŃBSKI JAN: *Metaloznawstwo praktyczne*. – [Hanower]: Polski Związek Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1946. – 33 s.: il. ; 8°.
565. OBREŃBSKI JAN: *O współpracy konstruktora z technikiem*. – 7, [1] s.
566. OBREŃBSKI JAN: *Praca w odlewni metali i stopów kolorowych*. – Brunświk: wydało Zjednoczenie Polskie. Wydział Kultury i Oświaty IV-tego Obwodu Dywizyjnego, 1946. – 11, [1] s.
567. OBREŃBSKI JAN: *Praktyka obróbki cieplnej*. – [Hanower]: Polski Związek Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1946. – 71 s.: rys. ; 8°. – Tyt. okł.
568. OBREŃBSKI JAN: *Rozwiązania materiałowe a budowa samochodów*. – [Hanower]: Wydaw. Polskiego Związku Wychodźstwa Przymusowego w Hanowerze, 1947. – 31, [1] s.: il.
569. OBREŃBSKI JAN: *Urządzenia wydziałów obróbki cieplnej i hartowni narzędzi oraz pomiar wysokich temperatur za pomocą pyrometrów termoelektrycznych*. – Stuttgart: Dom Książki Polskiej, 1947. – 125: il. ; 8°.
570. OBREŃBSKI JAN: *Wstęp do metalografii*. – [Hanower]: Wydaw. Polskiego Związku Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1946. – 54 s.: il. ; 8°.
571. OBREŃBSKI JAN: *Wyrób narzędzi do obróbki metali i drewna: dobór stali, zagadnienia natury technologicznej, obróbka cieplna*. – Brunświk: Zjedn. Polskie. Wydż. Kultury i Oświaty, 1946. – 20 s.: il. ; 4°.

572. OBREŃBSKI JAN: *Wyrób narzędzi do obróbki metali i drewna: dobór stali, zagadnienia natury technologicznej, obróbka cieplna*. – [Hanower]: Wydaw. Polskiego Związku Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1946. – 27 s.: il.; 8°.
573. OBREŃBSKI JAN, KUŹNIARSKI ZYGMUNT: *Od rudy żelaznej do gotowego wyrobu stalowego*. Cz. 1. – [Niemcy]: wydane staraniem Bratniej Pomocy przy Polskiej Wyższej Szkole Technicznej w Esslingen n. Neckarem, 1947. – 38 s.: il.
574. *Od Caen do Wilhelmshafen: szlakiem 1 PA MOT-u* / [zdjęcia E. Siedleckiego; rys. Mariana Walcynowicza, W. Marsa, W. Liszkowskiego]. – B. m. Niemcy: [Pierwszy Pułk Artylerii Motorowej], 1945. – 88 s.: il.; 4°.
575. *Ogólna uprawa roślin*. – Hanower: Wydaw. Polskiego Związku Wychodźstwa [!] Przymusowego, 1947. – 22 s.; 8°.
576. OLSZEWSKI KRYSZTYN, BOROWSKI TADEUSZ: *Poszukiwania = Tracing: [wiersze]*. – Monachium: Oficyna Warszawska, 1945. – 15 s.; 16°. – Polski Czerwony Krzyż.
577. *One year's existence of Theatre Civilian Guard Training and Replacement Centre „Kościuszko”*. – Mannheim-Käfertal, 1947. – 20 s.: il., portret; 4°.
578. *Opowiadania biblijne dla dzieci*. – Konstancja: wydała Polska YMCA, 1945. – 23 k.
579. OPPMAN ARTUR || Or-Ot [pseud.]: *O Janku Sowizdrzale: bajka dla dzieci*. – Knechtsteden: [Wydaw. „Jutra Pracy”], 1946. – 18 s.: il.; 16°. – (Wydawnictwo „Jutra Pracy”; nr 13).
580. OPPMAN ARTUR: *Moi znajomi: wierszyki*. – [Norymberga]: Wydaw. Polskie R. Wegner, [1946]. – [16] s.: il.; 4°. – Tyt. okł.
581. OPPMAN ARTUR: *Bajka o Jasiu Sowizdrzale*. – Dachau [i in.]: Wydaw. „Słowo Polskie”, 1946. – 32 s.; 16°. •
582. ORWID-BULICZ ROMAN: *Dolary ... dlaczego czyste?: powieść*. – [Münich]: Wydaw. Powieści Sensacyjnych, 1947. – 175 s.; 8°.
583. ORWID-BULICZ ROMAN: *Drugie wydanie powieści*. – [Münich]: WPS [Wydaw. Powieści Sensacyjnych], 1947. – 157 s.; 8°.
584. ORWID-BULICZ ROMAN: *Moja pierwsza sprawa i jego...: powieść detektywistyczna*. – [Münich]: WPS [Wydaw. Powieści Sensacyjnych], 1947. – 151 s.; 8°.
585. ORZESZKOWA ELIZA: *Gloria Victis*. – Dachau [i in.]: „Słowo Polskie”, 1946. – 40 s.; 8°. □
586. OSSENDOWSKI F[ERNYNAND] ANTONI: *Orlica: powieść marokańska*. – [Norymberga?]: Wydaw. Polskie R. Wegner, [1948]. – 160 s.; 16°.
587. OTTOLENGUI RODRIQUES: *Guzik z kamei: powieść / przekł. F[ranciszka] Mirandoli*. – B. m. [Niemcy]: Wydaw. Polskie R. Wegner, [1949]. – 192 s.; 16°.
588. PALUSIŃSKI M.: *Uprawa roli i roślin*. – Regensburg: nakł. Sekcji Szkolnictwa Zawodowego Polskiej Rady Zawodowej, 1947. – 40 s.
589. *Pamiętka bierzmowania*. – Schwäbisch Gmünd-Lorch/Württ.: Wydaw. ks. Ign. Rabsztyna, 1946. – 16 s.
590. *Pamiętka z Monachium: album*. – Monachium, 1946. – 12 s.
591. *Pamiętka z pierwszej komunii św. dzieci polskich na obczyźnie: Gebhardshagen 26.VIII.1945*. – Gebhardshagen: Urząd Duszpasterstwa, 1945. – 26 s.: il.; 16° podł. – Tyt. okł.
592. PANCEWICZ BRONISŁAW: *Problem skautów (starszej młodzieży) / oprac... – Celle: [Związek Harcerstwa Polskiego w Niemczech], 1946. – 17, [3] s.: il.; 16° podł. – (Biblioteczka „Strażnicy”; nr 2).*
593. PASIERBIŃSKI TADEUSZ: *O pracy inspektora szkolnego: tezy, pytania, ćwiczenia*. – Hanower, 1945. – 79 s.; 8°. – (Nasze Prace / Wydawnictwo Centrali Szkolnictwa Polskiego w Niemczech; nr 1). – Na prawach rkpsu.
594. PASZKOWICZOWA HANNA: *Dziennik kasowy*. – [Hanower]: Wydaw. Polskiego Związku Wychodźstwa Przymusowego w Hanowerze 1946. – 11 s.
595. *Patronowie Polski*. – Lippstadt, 1947. – 24 s.: il.; 8°. *

596. PAWŁOWICZ BOHDAN: *Franek na szerokim świecie: przygody na morzu i lądzie: pierwsza podróż okrętu szkolnego „Lwów”*. – München: „DP - Express”, 1946. – 75 s.; il.; 8°.
597. PAWŁOWSKI BOGDAN: *Franek na szerokim świecie: przygody na morzu i lądzie: pierwsza podróż okrętu szkolnego „Lwów”*. – München: „DP - Express”, 1946. – 75 s.; 8°.
598. PAŹCZEK WALERIAN: *Duszpasterstwo Polskiego Okręgu Wojskowego*. – Wentorf, 1946. – 110 s.; il.; 8°.
599. PAŹCZEK WALERIAN: *Dziekan na terenie 8 Korpusu Bryt.* – Wentorf: Duszpasterstwo Polskiego Okręgu Wojsk., 1946. – 110 s.
600. PIECHOTA WOJCIECH: *To się dawno zaczęło*. – B. m. Niemcy, 1948. – 40 s.; 8°. – Tyt. okł.
601. *Pielęgnowanie i karmienie niemowlęcia* / w oprac. Rozmaryny Łozińskiej wg. F. Truby Kinga. – Zachodnie Niemcy, 1947. – 72 s.; 8°. •
602. *Pierwsza Dywizja Pancerna na okupacji pomaga rodakom*. – B. m. [Niemcy?, ok. 1946]. – 55 s.; 16°.
603. *Pierwsza niedziela adwentu: pomoc kaznodziejska*. Z. 1. – Freimann k/Monachium: Wydaw. „Słowo Polskie”, 1945. – 9, [1] s.
604. [Pierwsza] (I) *Wystawa obrazów Zrzeszenia Artystów Plastyków Polskich w Monachium (ZAPP) 5 sierpnia do 15 sierpnia 1947*. – Monachium, 1947. – 8 s.
605. [Pierwszy] *I Pułk Pancerny w latach 1939-1946 = 1st Polish Armoured Regiment in the years 1939-1946: w dniu święta pułkowego 19 sierpnia 1946 r.* – [Hanower]: Polski Związek Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1946. – 61 s.; il., nuty; 8°. – Tyt. okł.
606. *Pieśni religijne*. – Dachau: Polska Chrystusowa, 1945. – 8 s.; 8°.
607. PIETRKIEWICZ JERZY: *Znaki na niebie* / okładkę projektował ppor. Czesław Stefański. – Wyd. 3. – Lubeka: SWL [Sekcja Wydawnicza w Lubecel], 1946. – [32] s.; il.; 8°. •
608. PILAREK: *Droga krzyżowa*. – [Flensburg]: nakł. Duszpasterstwa Katolickiego Obozów Polskich we Flensburgu, 1946. – 12 s.
609. PILAREK: *Gorzkie żale czyli rozważania męki Pana Jezusa Naszego Chrystusa*. – [Flensburg]: nakł. Duszpasterstwa we Flensburgu dla Ośrodków Polskich z Ahrenviöl i Högel na Sylcie, [1946]. – 20 s.
610. PILAREK: *Nabożeństwo majowe*. – [Flensburg]: nakł. Duszpasterstwa Katolickiego Polskiego we Flensburgu, 1946. – 24 s.
611. PISKORSKI TOMASZ: *Krąg starszoharcerski: wskazania organizacyjne metodyczne i programowe*. – [Londyn]: Związek Harcerstwa Polskiego poza Granicami Kraju, 1947 (B. m.: Solingen). – 125 s.; 16°. – (Biblioteka Harcerska; 20).
612. *Pismo święte Nowego Testamentu* / wstęp, nowy przekład z Wulgaty, komentarz przez Eugeniusza Dąbrowskiego. – Wyd. podręczne. – [Frankfurt nad Menem?]: Inspektorat Nauki Religii, 1948. – XVI, 799 s.; 16°.
613. *Pisownia polska: przepis, słowniczek*. – Wyd. 11 zmienione według uchwał z 20 i 21 kwietnia 1936 Komitetu Ortograficznego zwołanego przez Polską Akademię Umiejętności w porozumieniu z Min. Wyznań Relig. i Oświec. Publ. i zatwierdzony przez Min. Wyznań Religijnych i Oświecienia Publicznego 24 czerwca 1936r. – B. m. [Niemcy]: Centrala Szkolnictwa Polskiego w Niemczech, [ok. 1945]. – 144 s.; 16°.
614. PIUS XII: *Akt poświęcenia się Niepokalanemu Sercu M. P* / ułożony przez... – Schwäbisch Gmünd-Lorch/Württ.: wydanie i nakł. ks. Ign. Rabsztyna, 1946. – 4 s.
615. *Płonie ognisko: pieśni żołnierskie*. Cz. 1. – Rohlfschagen: Polski Ośrodek Wojsk., Lubeka Sztab Oddz. VI, 1945. – 36 s.; 16° podł.
616. *Płonie ognisko: pieśni żołnierskie*. Cz. 2. – Rohlfschagen: Polski Ośrodek Wojsk., Lubeka Sztab Oddz. VI, 1945. – 32 s.; 16° podł.
617. *Pod krzyżem Chrystusa: zbiór modłów i pieśni dla dusz pobożnych*. – Wyd. dużymi głoskami [!]. – B. m. [Niemcy, ok. 1950]. – 559 s.; 16°.
618. *Podstawowe zasady wychowania fizycznego w zarysie*. – Monachium: Team nr. 2 Y.M.C.A., 1947. – 141 s.; il.; 16° *•

619. *Podstawowe wiadomości techniczne. Cz. 1.* / tłum. K. Weiss, A. Bittner. – Frankfurt n. M.: staraniem Komitetu Wydaw. przy Biurze Rejestracji Specjalistów PSW, 1946. – 226 s.: il. ; 8°. – (Wydawnictwa Komitetu Wydawniczego [przy Biurze Rejestracji Specjalistów PSW] ; nr 6). – Na prawach rkpśu.
620. *Podstawowe wiadomości techniczne. Cz. 1.* / tłum. z niemieckiego K. Weiss, A. Bittner. – Wyd. 2. – Wetzlar: staraniem Komitetu Wydaw. w oparciu o Wszczęśw. Kom. Zw. Młodź. Chrześć., 1948. – 226, [2] s.: il. – Na prawach rkpśu.
621. *Podstawowe wiadomości techniczne. Cz. 2.* / tłum. z niemieckiego A. Chrynowiecki, B. Chytry, J. Peterek. – Wetzlar: Komitet Wydaw. w oparciu o Wszczęśw. Kom. Zw. Młodź. Chrześć., 1947. – 189, [4] s.: il.
622. POE EDGAR ALLAN: *Maska Czerwonej Śmierci = The masque of red death* / tłum. Mieczysław Lurczyński. – Hannover: Zjednoczenie Polskie w Strefie Brytyjskiej, 1948. – 11 s. ; 16°. □
623. POKLEWSKA-KOZIEŁŁ ADA: *Strudżonym oraczom: [wiersze]*. – B. m. [Niemcy: nakł. autora, ok. 1946]. – 30 s. ; 8°. – Na prawach rkpśu.
624. POKLEWSKA-KOZIEŁŁ ADA: *Zawody sportowe zwierzętek*. – [Norymberga]: Wydaw. Polskie R. Wegner, [1946]. – [20] s.: il. ; 8° podł.. – Tyt. okł.
625. POKLEWSKA-KOZIEŁŁ ADA: *Zegar*. – [Norymberga]: Wydaw. Polskie R. Wegner, [1945]. – [20] s.: il. ; 8°. – Tyt. okł.
626. *Polacy w Niemczech*. – B. m. [Niemcy?]: Społ. Komitet Pomocy Obywatelom Polskim w Niemczech w Londynie. Delegatura na Niemcy, 1948. – 39 s. ; 16°.
627. *The Polish work abroad: exhibition, Munich 1947*. – [Munich, 1947]. – 15 s. ; 8°.
628. *Polska w wojnie*. – Brema [i in.]: Książnica Domu Polskiego, 1946. – 34 s. ; 16°. – (Książnica Domu Polskiego).
Zawiera: Kukiel Marian: Sześć lat wojny o niepodległość. Piątkowski Henryk: Wkład Polski do II wojny światowej.
629. *Polski kalendarz kieszonkowy na rok 1947*. – Darmstadt, 1946. – 64 s.
630. *Polski Ośrodek Kulturalno-Artystyczny na Obczyźnie*. – Hanower: Wydaw. „Poka”, 1946. – 13, [7] s.
631. *Polskie kołedy*. – Altötting: wydano przez Ośrodek Polski, 1945. – 16 s.
632. *Polskie prawo międzynarodowe prywatne: ustawa z sierpnia 1926 r. o prawie właściwym [właściwym] dla stosunków prywatnych międzynarodowych = Gesetz vom 2. August 1926, betreffend das für Internationale Privatverhältnisse geltende Recht*. – Dillingen: „Słowo Polskie”, 1946. – 16, 7, 19 s. ; 8°.
633. *Polskie przepisy i znaki drogowe*. – Osnabrück: Wydaw. I Polskiego Obozu w Osnabrück, 1945.
634. POŁOŻYŃSKI A., KRASICKI ST.: *Na froncie zachodnim 1944*. – B. m. [Niemcy?]: nakł. autora, [1946]. – 226 s.: il. ; 8°.
635. POMIAN JERZY [pseud.]: *Rzeczpospolita*. – Celle: Wydaw. Antoniego Markiewicza, 1946. – 32, [6] s.: il. ; 8°. *
636. *Pomoc kaznodziejska. Z. 1, Adwent*. – Frankfurt n. M.: Wydaw. Kurii Biskupiej dla Polaków w Niemczech, 1947-1948. – 43 s.
637. *Pomoc kaznodziejska. Z. 2, Okres Bożego Narodzenia*. – Frankfurt n. M.: Wydaw. Kurii Biskupiej dla Polaków w Niemczech, 1947-1948. – 39, [1] s.
638. *Pomoc kaznodziejska. Z. 3, Wielki Post*. – Frankfurt n. M.: Wydaw. Kurii Biskupiej dla Polaków w Niemczech, 1947-1948. – 80 s.
639. PONIKOWSKA M. L.: *Pierwsza czytanka polska*. – Frankfurt/M: wydano przez UNRRA – Welfare Division, 1946. – 40 s.
640. PONIKOWSKA, M. L.: *Pierwsza czytanka polska*. – [Niemcy]: Wydaw. UNRRA, 1946. – 22 s.
641. POPIELEWSKI HENRYK: *Uszkodzenie ciała i pierwsza pomoc / dla użytku Harcerstwa Polskiego zebrał...* Cz. 1. – Rottenmuenster: nakł. Komendy Głównej Z.H.P. w Niemczech, 1948. – 30 s. ; 8°.
642. *Poznaj Argentynę!* / oprac. Towarzystwa Pomocy Polakom RSFP [Relief Society For Poles]. – Buenos Aires, Argentyna. – Ludwigsburg: Rada Polonii Amerykańskiej Geneva, 1948. – 15 s. ; 16°.

643. POŻNIAK-POZNAŃSKI STANISŁAW || St. P.P.: *Pieśni polskie* / zebrał i wstępem zaopatrzył ... – Brunświk: Wydaw. „Głos Ojczyzny”, 1945. – [42] s. ; 8°.
644. POŻNIAK-POZNAŃSKI STANISŁAW: *Pieśni polskie: [wiersze]* / zebrał ... – Brunświk: „Głos Ojczyzny”, 1945. – 176 s. ; 16°.
645. POŻARYSKI MIECZYŚLAW: *Monter elektryk: zbiór wiadomości praktycznych o budowie i działaniu oraz montażu i obsłudze urządzeń elektrycznych prądu silnego / ułożył...*, przy współudziale Witolda Kotowskiego. Cz.1. – Hanower: Wydaw. Polskiego Związku Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1946. – 156, III s.: il. ; 16°.
646. POŻARYSKI MIECZYŚLAW: *Monter elektryk: zbiór wiadomości praktycznych o budowie i działaniu oraz montażu i obsłudze urządzeń elektrycznych prądu silnego / ułożył...*, przy współudziale Witolda Kotowskiego. Cz. 2. – Hanower: Wydaw. Polskiego Związku Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1946. – 141, II s. ; 16°.
647. POŻARYSKI MIECZYŚLAW: *Monter elektryk: zbiór wiadomości praktycznych o budowie i działaniu oraz montażu i obsłudze urządzeń elektrycznych prądu silnego / ułożył...* przy współudziale Witolda Kotowskiego. Cz.1. – Hannover: POKA, 1947. – 156, III s.: il. ; 8°.
648. POŻARYSKI MIECZYŚLAW: *Monter elektryk: zbiór wiadomości praktycznych o budowie i działaniu oraz montażu i obsłudze urządzeń elektrycznych prądu silnego / ułożył...* przy współudziale Witolda Kotowskiego. Cz. 2. – Hannover: POKA, 1947. – 141, II s. ; 8°.
649. *Pójście do mnie wszyscy*. – Dachau: Tyg. „Polska Chrystusowa”, 1945. – 8 s.
650. *Pójście do mnie wszyscy*. – Wyd. 2. – Freimann: Tyg. „Polska Chrystusowa”, 1945. – 8 s.
651. *Praktyczny polsko-niemiecki i niemiecko-polski słownik: zawierający 4000 słów i zwrotów popularnych*. – Niemcy Zachodnie, 1948. – 192 s. ; 16°. •
652. *Praktyczny polsko-niemiecki i niemiecko-polski słownik zawierający 1000 słów i zwrotów popularnych*. – Niemcy Zachodnie [Hannover], 1948. – 192 s.
653. *Praktyczny polsko-niemiecki i niemiecko-polski słownik, zawierający 10 000 słów i zwrotów popularnych*. – Hannover, 1948. – 192 s. ; 16°.
654. *Praktyka warsztatowa w przemyśle metalowym* / tłum.: B. Hackiewicz i B. Mogilnicki. – [Frankfurt n. M.]: wydano staraniem Komitetu Wydawniczego przy Biurze Rejestracji Specjalistów P. S. W. we Frankfurcie n. M., 1946. – 480, [4] s.
655. *Program nauki liceum ogólnokształcącego*. Wyciąg 1, *Wydział humanistyczny*. 2, *Wydział matematyczno-fizyczny*. – [Lemförde]: Centrala Szkolnictwa Polskiego w Niemczech, 1946. – 66 s. ; 4°.
656. *Program nauki religii rz.-kat. w szkołach powszechnych*. – B. m. [Niemcy]: Centrala Szkolnictwa Polskiego w Niemczech, 1946. – 23 s. ; 8°.
657. *Program nauki religii rzymsko-katolickiej w gimnazjum i liceum* / Fundusz Duszpasterstwa Szkolnego w Quakenbrück. – [Hanower]: Wydaw. Polskiego Związku Wychodźstwa Przymusowego w Hanowerze, 1947. – 16 s.
658. *Program nauki w gimnazjach ogólnokształcących*. – Püßelbüren: Centrala Szkolnictwa Polskiego w Niemczech, 1945. – 93 s. ; 4°.
659. *Programy prób na stopnie harcerek* / Związek Harcerstwa Polskiego. Komenda Główna w Niemczech. L. Dz. 46/Org. 45. Komenda Chorągwi „Bałtyk”. – Aschaffenburg, 1945. – 20, [2] s. ; 16°.
660. *Programy prób na stopnie harcerzy* / Związek Harcerstwa Polskiego. Komenda Główna w Niemczech. L. Dz. 46/Org. 45. Komenda Chorągwi „Bałtyk”. – Aschaffenburg, 1945. – 20 s. ; 16°.
661. *Program szkoły powszechnej*. – Monachium [?]. – 93, [1] s.
662. *Proroctwa i przepowiednie dotyczące wojny obecnej*. – Lippstadt: [„Jutra Pracy”], 1947. – 32 s. ; 16°. – (Wydawnictwo „Jutra Pracy” ; nr 20).
663. *Próby na stopnie i sprawności harcerskie i zachowe*. – [Niemcy]: ZHP w Niemczech, 1946. – 12 s.
664. PRUS BOLESŁAW: *Antek*. – Knechtsteden: [Wydaw. „Jutra Pracy”], 1946. – 39 s. ; 16°. – (Wydawnictwo „Jutra Pracy” ; nr 8).
665. PRUS BOLESŁAW: *Antek i lokator poddasza*. – [Hanower]: nakł. Polskiego Związku Wychodźstwa [!] Przymusowego, 1945. – 31 s. ; 8°. – Tyt. okł. *

666. PRUS BOLESŁAW: *Lalka: powieść w dwóch [!] tomach*. T. 1. – Hanower: Wydaw. Polskiego Związku Wychodźstwa [!] Przymusowego, 1946. – 165 s.; 8°. *□
667. PRUS BOLESŁAW: *Lalka: powieść w dwóch [!] tomach*. T. 2. – Hanower: Wydaw. Polskiego Związku Wychodźstwa [!] Przymusowego, 1946. – 159 s.; 8°. *□
668. PRUS BOLESŁAW: *Nawrócony*. – Knechtsteden: Wydaw. „Jutra Pracy”, 1946. – 25 s.; 8°. – (Wydawnictwo „Jutra Pracy”; nr 12). *•
669. PRUS BOLESŁAW: *Nawrócony*. – Osnabrück: [Wydaw. I Obozu Polskiego], 1946. – 32 s.; 8°. – (Wydawnictwo I Obozu Polskiego; nr 5).
670. PRUS BOLESŁAW: *Nowele: Katarynka i Kamizelka*. – [Hanower]: nakł. Polskiego Związku Wychodźstwa [!] Przymusowego, 1945. – 23 s.; 8°. – Tyt. okł. *
671. PRUS BOLESŁAW: *Nowele wybrane*. – Celle: Wydaw. „Strażnica”, 1947. – 84, [1] s.; 8°. *□
672. PRUS BOLESŁAW: *Omyłka*. – Lippstadt: [Wydaw. „Jutra Pracy”], 1946. – 104 s.; 16°. – (Wydawnictwo „Jutra Pracy”; nr 9).
673. PRUS BOLESŁAW: *Omyłka*. – Lippstadt: [Wydaw. „Jutra Pracy”], 1947. – 104 s.; 16°. – (Wydawnictwo „Jutra Pracy”). •
674. PRUS BOLESŁAW: *Placówka: powieść*. – [Hanower]: Polski Związek Wychodźstwa [!] Przymusowego, 1976 [właśc. 1946?]. – 127 s.; 8°.
675. PRUS BOLESŁAW: *Sen: wraz z nowelką Stefana Żeromskiego „Cokolwiek się zdarzy, niech uderza we mnie”*. – Knechtsteden: [Wydaw. „Jutra Pracy”], 1946. – 25, [1] s. – (Wydawnictwa „Jutra Pracy”; nr 14).
676. *Przedsiębiorstwo kupieckie / tłum. z niem.: J. Czabański, B. Puczko, F. Belok, R. Lewicki, K. Nowicki*. – Frankfurt-Hochst: Komitet Wydaw. w oparciu o Wszecławiat. Komitet Związku Młodzieży Chrześc., 1947. – 179 s.; 8°. – (Wydawnictwa Komitetu Wydawniczego przy Biurze Rejestracji Specjalistów PSW; 17). – Na prawach rkpsu.
677. *Przepisy ruchu drogowego oraz tablice znaków drogowych*. – Osnabrück: [Wydaw. I Obozu Polskiego], 1946. – 24 s.; 16°. – (Wydawnictwo I Obozu Polskiego; nr 7).
678. *Przygotowanie do spowiedzi*. – Osnabrück: [Wydaw. I Obozu Polskiego], 1945. – 4 s. – (Wydawnictwo I Obozu Polskiego; nr 2).
679. PRZYJEMSKA WŁADYSŁAWA || J[an] Dz[irył]: *Przed laty: opowiadania z dziejów ojczystych*. – Celle-Unterlüss: Wydaw. Antoniego Markiewicza, 1946. – 74, [1] s.; 16°. *•□
680. *Przyrzeczenie [!] harcercskie. Prawo harcercskie. Hymn narodowy. Rota. Święta miłości... Modlitwa harcercska. Program próby na stopień III „Młodzika”*. – Monachium: Kierownictwo Prac Harcerskich, [1945]. – [8] s.; 16°.
681. PUCIATA PAWEŁ MATEUSZ: *Wędrownicy: pogawędka z drużynowym o pracy starszych chłopców*. – Hanower: Wydaw. Polskiego Związku Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, [1945]. – 59, [1] s.; 16°. *
682. PUŠKIN ALEKSANDR SERGEEVIČ || A. S. Puszkin: *Poczmistrz / tłum. Mieczysław Lurczyński*. – Hannover: Zjednoczenie Pol. w Strefie Brytyjskiej, 1948. – 15 s.
683. RAABE WILHELM: *Czarna galera = Die schwarze Galeere / tłum. Mieczysław Lurczyński* – Hanower: Zjedn. Polskie na Strefę Brytyjską, 1948. – 32 s.; 8°. •□
684. RABSZTYN IGNACY: *Dodatek do śpiewniczka kościelnego: pieśni okresowe*. – 3 ed. – Schwäbisch-Gmünd: Ośrodek Polski, 1945. – 48 s.; 16°.
685. RABSZTYN IGNACY: *Kalendarzyk Polaka na Obczyźnie*. – Stuttgart: Dom Książki Polskiej, 1947. – 96 s.
686. RABSZTYN IGNACY: *Kalendarzyk Polaka na Obczyźnie: 1947*. – Schwäbisch Gmünd-Lorch/Württ.: Wydaw. ks. Ign. Rabsztyna, 1947. – 96 s.
687. RABSZTYN IGNACY: *Kalendarzyk Polski na Obczyźnie 1947*. – Schwäbisch Gmünd-Lorch/Württ.: Wydaw. ks. Ign. Rabsztyna, 1946. – 64 s.
688. RABSZTYN IGNACY: *Króluj nam Chryste! książka do modlitwy / oprac. i wydał... – Schwäbisch Gmünd, 1947. – XXXII, 848 s.*

689. RABSZTYN IGNACY: *Króluj nam Chryste!: książka do modlitwy*. – Wyd. 2. – Schwäbisch Gmünd-Lorch/Württ.: Wydaw. ks. Ign. Rabsztyna, 1947. – XXXII, 848 s.
690. RABSZTYN IGNACY: *Śpiewniczek i modlitewnik kościelny na obczyźnie: pamiątka z pobytu w Ośrodku Polskim*. – Wyd. 3 powiększ. – Schwäbisch-Gmünd: [Ośrodek Polski], 1946. – 144 s.; 8°.
691. RABSZTYN IGNACY: *Śpiewniczek kościelny*. – Schwäbisch Gmünd: Wydaw. ks. Ign. Rabsztyna, 1945. – 32 s.
692. RABSZTYN IGNACY, SOBECKI WIKTOR: *Śpiewniczek i modlitewnik kościelny na obczyźnie: pamiątka z pobytu w Ośrodku Polskim*. – Wyd. 2 powiększone. – Schwäbisch Gmünd: [Ośrodek Polski], 1945. – 96 s.
693. RADMIERZ G. J.: *Angielski na codzień* - [Hanower]: Polski Związek Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1945. – 87 s.; 8°.
694. RAKOWSKI JANUSZ: *Wczoraj i dziś reformy rolnej w Polsce*. – Fryburg: „Pamiętnik Literacki”, 1946. – 23 s.; 8°. – Tyt. okł.
695. RAUBO ADAM: *Podręcznik do racjonalnej hodowli kur*. – Regensburg: wyd. i nakł. Sekcji Szkolnictwa Zawodowego Polskiej Rady Zawodowej, 1947. – 29 s.
696. *Regulamin dla mieszkańców Polskiego Ośrodka Zbornego Luitpold-Kaserne*. – Dillingen: „Słowo Polskie”, 1946. – 8 s.; 16°.
697. *Regulamin gromady zuchów, oraz drużyn harcerzy i skautów* – [Solingen]: nakł. Komendy Głównej ZHP w Niemczech, [1947]. – 16 s.; 16°.
698. *Regulamin gromady zuchów, oraz drużyn harcerzy i skautów*. – Wyd. 2. – Bad Münders: Komenda Główna ZHP, 1948. – 16 s.
699. *Regulamin kapelanów harcerskich w Niemczech*. – Niemcy: nakł. Duszpasterstwa ZHP, 1947. – 11 s.; 16°.
700. *Regulamin ks. kapelanów harcerstwa*. – Solingen: Komenda Główna ZHP, 1947. – 16 s.
701. REINELT LEOPOLD: *Pięciocyfrowe tablice logarytmiczne i trygonometryczne*. – Hanower: Wydaw. „Poka”, 1946. – 16 s.; 8°.
702. *Rocznik 1946 polskiej szkoły kierowców i mechaników samochodowych przy Trzeciej Armii Amerykańskiej*. – Mannheim-Käfertal, 1946. – 50, [2] s.: il.
703. RODZIEWICZÓWNA MARIA: *Byli i będą: powieść*. – B. m. [Niemcy Zach.]: „Rybitwa”, [1948]. – 199 s.; 8°.
704. RODZIEWICZÓWNA MARIA: *Czahary: powieść*. – B. m. [Niemcy Zach.]: „Rybitwa”, [1948]. – 167 s.; 8°.
705. RODZIEWICZÓWNA MARIA: *Czarny chleb*. – B. m. [Niemcy Zach.]: Wydaw. „Rybitwa”, [1949]. – [6], 96 s.; 8°.
706. RODZIEWICZÓWNA MARIA: *Dewajtis: powieść*. – Lippstadt: Wydaw. „Jutra Pracy”, 1947. – 148 s.; 8°. – (Wydawnictwo „Jutra Pracy”: nr 27). •□
707. RODZIEWICZÓWNA MARIA: *Lato leśnych ludzi: powieść*. – B. m. [Niemcy Zach.]: Wydaw. Polskie R. Wegner, [1947]. – 181 s.; 16°.
708. RODZIEWICZÓWNA MARIA: *Straszny dziadunio i Ryngraf*. – B. m. [Niemcy Zach.]: Wydaw. „Rybitwa”, [1949]. – 180 s.; 8°.
709. RODZIEWICZÓWNA MARIA: *Szary proch: powieść* – Lippstadt: [Wydaw. „Jutra Pracy”], 1947. – 166 s.; 16°. – (Wydawnictwo „Jutra Pracy”).
710. ROKICKI JÓZEF || Józef Rokicki (Michał): *Blaski i cienie bohaterskiego pięciolecia*. – Niemcy Zachodnie, 1949. – 176, [4] s.: mapy; 8°. *
711. ROSIŃSKA MARIA: *Książeczka dla dzieci*. – Hanower: Wydaw. Polskiego Związku Wychodźstwa Przymusowego w Hanowerze, 1946. – 23 s.; 8°.
712. ROUTLEDGE E.G.F.: *Przegląd historii Niemiec: (800 – 1939) / tł. z ang. Kazimierz Odobny i Jerzy Stosius*. – Lippstadt: Wydaw. „Jutra Pracy”, 1948. – 107 s.; 8°. – (Wydawnictwo „Jutra Pracy” nr 44). *•

713. RÓŻAŃSKI ZENON || Zenon Rozanski: *Mützen ab ! Eine Reportage aus der Strafkompanie des KZ. Auschwitz.* – Hannover: „Das Andere Deutschland”, 1948. – 96 s. ; 8°.
714. RUSIECKI A[NTONI] M[ARIAN], ZARZECKI A[DAM]: *Arytmetyka: podręcznik dla V klasy szkoły powszechnej.* – Wyd. 3. – [Hamburg]: nakł. Związku Polaków w Hamburgu, 1945. – 181, [3] s.
715. RUSIECKI A[NTONI] M[ARIAN], ZARZECKI A[DAM]: *Arytmetyka: podręcznik dla uczniów szkoły powszechnej stopnia 1, 2, i 3. Kl. 1 / ilustr. S[tefan] Norblin.* – B. m. [Niemcy]: Centrala Szkolnictwa Polskiego w Niemczech, [ok. 1945]. – 80 s.: il. ; 8°.
716. RUSIECKI A[NTONI] M[ARIAN], ZARZECKI A[DAM]: *Arytmetyka: podręcznik dla uczniów szkoły powszechnej stopnia 1, 2, i 3. Kl. 2.* – B. m. [Niemcy]: Centrala Szkolnictwa Polskiego w Niemczech, [ok. 1946]. – 95 s.: il. ; 8°.
717. RUSIECKI A[NTONI] M[ARIAN], ZARZECKI A[DAM]: *Arytmetyka: podręcznik dla 3 kl. szkoły powszechnej.* – Hanower: Polski Związek Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1945. – 120 s. ; 16°.
718. RUSIECKI A[NTONI] M[ARIAN], ZARZECKI A[DAM]: *Arytmetyka dla III klasy szkoły powszechnej.* – Frankfurt n. M.: Wydaw. Polskie R. Wegnera w Norymberdze, 1947. – 120 s.
719. RUSIECKI A[NTONI] M[ARIAN], ZARZECKI A[DAM]: *Arytmetyka dla IV klasy szkoły powszechnej.* – Frankfurt n. M.: Wydaw. Polskie R. Wegnera w Norymberdze, 1947. – 140 s.
720. RYBOTYCKA WANDA: *Pod Twoją obronę: modlitwy i pieśni / przygotowała do druku...* – B. m. [Niemcy]: Wydaw. Polskie R. Wegner, 1947. – 244 s. ; 16°.
721. RYDEL LUCJAN: *Betlejem polskie.* – Wyd. 5. – Wiesbaden, [ok. 1945]. – 95 s. ; 16°. – (Teatr Polski Żywej).
722. *Rysunek: [program nauki dla] kl. 1-7 [szkoły powszechnej].* – B. m. [Niemcy]: Wydaw. Centrali Szkolnictwa Polskiego w Niemczech, 1945. – 12 s. ; 16°. – Tyt. okł.
723. RYTŁOWA J[ÓZEFA], RYTEL F[RANCISZEK], SALONI J[ULIUSZ]: *W Lipkach: czytanki polskie z ćwiczeniami dla 2 kl. szkół powszechnych wiejskich.* – Duisdorf–Bonn: Szkoła Powszechna w Obozie Polskim, 1945. – 96 s. ; 8°.
724. SAMAIN ALBERT: *Ksantis / tłum. Zygmunt I[ubicz] Zalewski.* – Hanower: [Polski Związek Wychodźstwa Przymusowego w Hanowerze], 1946. – 16 s. ; 16°. – (Biblioteka „Kamień” ; nr 1). – Tyt. okł. •
725. *Samouczek angielsko-polski.* – Hanower: Polski Związek Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1945.
726. *Samouczek języka angielskiego.* – B. m. [Niemcy Zach.]: Weser-Kurier, [ok. 1946]. – 34 s. ; 16°.
727. *Samouczek języka angielskiego.* – Hanower: Polski Związek Wychodźstwa Przymusowego w Hanowerze, 1945. – 39 s.
728. SAVAGE RICHARD HENRY || Ryszard Henryk Savage: *Moja oficjalna żona: powieść.* – B. m. [Niemcy Zachodnie]: „Rybitwa”, [1945]. – 152 s. ; 8°.
729. SAYERS WILIAM CHARLES BERWICK || W. C. Berwick Sayers: *James Duff Brown / skróc. przekł. z ang. Maurycji z Goczałkowskich Skarżyńskiej.* – Wyd. 2. – Frankfurt/M., 1946. – 7 s.: il. ; 16°. – (Fundacja Popierania Bibliotekoznawstwa im. Maurycji Goczałkowskiej ; 7).
730. SCHMITT W.: *Fatima / zebrał i oprac...* – [Niemcy]: nakł. i wydawca ks. Rabsztny Ignacy ; Ośrodek Polski Heilbronn-Priesterwald, 1948. – 76, [4] s.
731. SEDLACZEK ST[ANISŁAW], MATECKI J[ERZY]: *Drogowskaz harcerski.* – [Wyd. 5]. – [Aschaffenburg]: Komenda Chorągwi „Bałtyk” ; ZHP w Niemczech, [1946]. – 179 s. ; 16°.
732. SIEDLECKI JAN: *Hej, kołęda, kołęda!...: pieśni na Boże Narodzenie / okładkę projektował Marian Gwizdka.* – Lübeck: Wydaw. S. W. L., 1945. – [72] s.
733. SIEDLECKI JANUSZ NEL, OLSZEWSKI KRYSZTYN, BOROWSKI TADEUSZ || 6643 Janusz Nel Siedlecki, 751817 Krystyn Olszewski, 11998 Tadeusz Borowski: *Byliśmy w Oświęcimiu.* – B. m. [Niemcy]: Oficyna Warszawska na Obczyźnie, 1946. – 212 s. ; 8°.

734. SIENIATYCKI MACIEJ: *Dogmatyka katolicka: podręcznik szkolny zastosowany do programu Min. Ośw. i W.R.* – Wyd. 6 rozsz. i popraw. – Hanower: Polski Związek Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1947. – 237 s.; 16°. •
735. SIENKIEWICZ HENRYK: *Bartek zwycięzca.* – [Hanower]: Wydaw. Polskiego Związku Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1945. – 40 s.; 8°. *•□
736. SIENKIEWICZ HENRYK: *Latarnik.* – Hanower: Wydaw. Polskiego Związku Wychodźstwa [!] Przymusowego, 1945. – 12 s.; 8°. *
737. SIENKIEWICZ HENRYK: *Latarnik.* – Köln-Mülheim: [Wydaw. „Jutra Pracy”], 1946. – 12 s.; 16°. – (Wydawnictwo „Jutra Pracy”; nr 3). □
738. SIENKIEWICZ HENRYK: *Nowele.* – Lorch/ Württ.: Polska Drukarnia, [ok. 1947]. – 60 s.; 8°. • Zawiera: Bartek zwycięzca; Latarnik; Janko Muzykant.
739. SIENKIEWICZ HENRYK: *Ogniem i mieczem: powieść. T. 1.* – Lippstadt: [Wydaw. „Jutra Pracy”], 1948. – 288 s. – (Wydawnictwo „Jutra Pracy”; nr 45). □
740. SIENKIEWICZ HENRYK: *Ogniem i mieczem: powieść. T. 2.* – Lippstadt: [Wydaw. „Jutra Pracy”], 1948. – 307 s. – (Wydawnictwo „Jutra Pracy”; nr 46).
741. SIENKIEWICZ HENRYK: *Ogniem i mieczem: powieść. T. 3.* – Lippstadt: [Wydaw. „Jutra Pracy”], 1948. – 331 s. – (Wydawnictwo „Jutra Pracy”; nr 47). □
742. SIENKIEWICZ HENRYK: *Ogniem i mieczem: powieść. T. 4.* – Lippstadt: [Wydaw. „Jutra Pracy”], 1948. – 223 s. – (Wydawnictwo „Jutra Pracy”; nr 48). □
743. SIENKIEWICZ HENRYK: *Organista z Ponikły. Wspomnienie z Marypozy* [!]. – Lippstadt: Wydaw. „Jutra Pracy”, 1947. – 22 s.; 16°. – (Wydawnictwo „Jutra Pracy”; nr 21). *□
744. SIENKIEWICZ HENRYK: *Quo Vadis: powieść z czasów Nerona. T. 1.* – Hanower: Polski Związek Wychodźstwa [!] Przymusowego, 1947. – 253, [1] s.; 16°. *•□
745. SIENKIEWICZ HENRYK: *Quo Vadis: powieść z czasów Nerona. T. 2.* – Hanower: Polski Związek Wychodźstwa [!] Przymusowego, 1947. – 231, [1] s.; 16°. *•□
746. SIENKIEWICZ HENRYK: *Sienkiewicz na wesole: wesole wyjątki z „Trylogii” H. Sienkiewicza.* – Knechtsteden: Wydaw. „Jutra Pracy”, 1946. – 28 s.; 16°. – (Wydawnictwo „Jutra Pracy”; nr 5). *
747. SIENKIEWICZ HENRYK: *Stary sługa. Hania: powieść.* – Lippstadt: [Wydaw. „Jutra Pracy”], 1947. – 176 s. – (Wydawnictwo „Jutra Pracy”; nr 27).
748. SIENKIEWICZ HENRYK: *W pustyni i w puszczy. T. 1.* – Hanower: Polski Związek Wychodźstwa [!] Przymusowego, 1946. – 159, [1] s.; 16°. *•□
749. SIENKIEWICZ HENRYK: *W pustyni i w puszczy. T. 2.* – Hanower: Polski Związek Wychodźstwa [!] Przymusowego, 1946. – 158 s.; 16°. *•□
750. SIENKIEWICZ HENRYK: *Z pamiętnika poznańskiego nauczyciela: nowela.* – Lippstadt: Wydaw. „Jutra Pracy”, 1946. – 32 s.; 16°. – (Wydawnictwo „Jutra Pracy”; nr 17). *
751. SIENKIEWICZ HENRYK: *Za chlebem: smutna opowieść z życia emigrantów polskich w Ameryce.* – Lippstadt: Wydaw. „Jutra Pracy”, 1947. – 63 s.; 8°. – (Wydawnictwo „Jutra Pracy”; nr 19). *•
752. SINKO TADEUSZ: *Vir bonus: podręcznik do nauki języka łacińskiego dla 3 kl. gimnazjów ogólnokształcących.* – Hanower: Polski Związek Wychodźstwa Przymusowego w Hanowerze, 1946. – 91 s.: il.; 8°.
753. SIWEK PAWEŁ: *Religijne zwątpienie: przedruk konferencji apologetycznej wygłoszonej w Paryżu w 1929 r.* – Monachium-Dillingen: „Słowo Polskie”, 1946. – 32 s.; 8°. – (Myśli Katolickie; 2).
754. SIWEK PAWEŁ: *W pogoni za nieskończonością: przedruk konferencji apologetycznej wygłoszonej w Paryżu w 1929 r.* – Dachau: „Słowo Polskie”, 1946. – 19 s.; 8°. – (Myśli Katolickie; nr 1).
755. *Skarbiec wygnaczy - mowa ojczysta: czytanki dla starszych klas szkoły powszechnej / oprac. gro- no nauczycielskie szkoły polskiej powszechnej w Bayreuth.* – Bayreuth, 1945. – 112 s.
756. SKARŻYŃSKA MAURYCJA: *Melvil Dewey / przekł. z ang. [właśc. oprac. na podstawie źródeł ang.] Maurycji z Goczałkowskich Skarżyńskiej.* – Wyd. 2. – Frankfurt/M, 1946. – 6, [2] s.: il.; 16°. – (Fundacja Popierania Bibliotekoznawstwa im. Maurycji Goczałkowskiej; 5).

757. *Skład apostołski: pomoc kaznodziejska*. – Dachau-Freimann: wydanie i nakł. Duszpasterstwa Polskiego, 1945. – 38 s.
758. SKORUPCZYNA STANISŁAWA: *Nasze dzieci: [wiersze dla dzieci]*. – [Norymberga]: Wydaw. Polskie R. Wegner, [1946]. – [20] s.: il.; 4°. – Tyt. okł.
759. SKORUPCZYNA STANISŁAWA: *Wiosna, lato, jesień zima: [wiersze dla dzieci]*. – [Norymberga]: Wydaw. Polskie R. Wegner, [1946]. – [20] s.: il.; 4°. – Tyt. okł.
760. SKORUPCZYNA STANISŁAWA: *Z życia zwierzątek: [wiersze dla dzieci]*. – [Norymberga]: Wydaw. Polskie R. Wegner, [1946]. – [16] s.: il.; 4°. – Tyt. okł.
761. SKORUPCZYNA STANISŁAWA: *Zwierzęcy światek: [wiersze dla dzieci]*. – [Norymberga]: Wydaw. Polskie R. Wegner, [1946]. – [18] s.: il.; 8°.
762. SKOWROŃSKI MARIAN J.: *Podręcznik fytoterapii chorób dziecięcych ziołami rosnącymi w stanie dzikim w Polsce, wzgl. udającymi się u nas w hodowli*. – Schwäbisch: ks. Ign. Rabsztyn, 1948. – 416 s.; 8°.
763. Skrzydła: *opowiadania lotnicze*. – Hanower: Wydaw. Polskiego Ośrodka Kulturalno-Artystycznego POKA, 1946. – 119 s.: il.; 8°. □
764. *Słownik [!] elektrotechniczny angielsko-polski: dział telekomunikacyjny / oprac. przez Komisję Słownika Telekomunikacyjnego Stowarzyszenia Elektryków Polskich w W. Brytanii w składzie: B[olesław] Starnecki, M[ieczysław] Rososiński, S. Ignatowicz, T. Jaskólski, K. Nowicki*. – Wetzlar: YMCA Komitet Wydaw. w oparciu o Wszczęwiat. Komitet Związku Młodzieży Chrześc., 1948. – 210 s.; 16°. – ([Wydawnictwa Komitetu Wydawniczego przy Biurze Rejestracji Specjalistów; 24]).
765. SŁOŃA MACIEJ: „*Dla dobra wysiedleńców...? zamach rozpolitykowanych partyjników ze Stronictwa Narodowego na jedność organizacyjną polskiej ludności uchodźczej w Brytyjskiej Strefie Okupacyjnej Niemiec*”. – B. m. Niemcy Półn.-Zachodnie, 1948. – 61 s.; 8°.
766. SŁOWACKI JULIUSZ: *Anhelli*. – Hanower: Wydaw. „Lud”, 1946. – 31 s.; 16°. – Tyt. okł.
767. SŁOWACKI JULIUSZ || Juliusz Słowacki: *Genesis z Ducha*. – Hanower: nakł. Polskiego Związku Wychodźstwa [!] Przymusowego, 1945. – 16 s.; 8°. *□
768. *Słownik hiszpańsko-polski i polsko-hiszpański*. – Hannover: Wydaw. „POKA” [Polski Ośrodek Kulturalno-Artystyczny, 1947]. – 98 s.; 16°. •
769. *Słownik polsko-angielski i angielsko-polski z samouczkiem oraz skróty angielskie i tablice porównawcze miar i wag*. – Brunświk: „Głos Ojczyzny”, 1945. – XLVII, 480 s.; 16°.
770. SMULSKI J[AN] F., WILDE T. M.: *Słownik angielsko-polski i polsko-angielski z wymową / oprac. ...* – Norymberga: Wydaw. Polskie R. Wegnera, 1945. – 425 s.; 16°.
771. SOBECKI WIKTOR: *Boże Ciało*. – Schwäbisch Gmünd: Rabsztyn, 1946. – 15 s.
772. SOBECKI WIKTOR: *Dwa serca*. – Schwäbisch Gmünd: Rabsztyn, 1946. – 32 s.: il.; 8°.
773. SOKOLIK ALEKSANDER || Alexander Sokolik: *Katechizm Kościoła Rzymsko-Katolickiego: kurs niższy*. – Hamburg: Zw. Polaków na m. i obwód Hamburg, 1945. – 119 s.; 16°. – (Systematyczny Wykład Religii).
774. *Sprawności harcerskie*. – Aschaffenburg, 1946. – 142 s.: il.; 16°.
775. *Sprawności obrony polskości*. – Bad Münder: Komenda Gł. ZHP [Zw. Harcerstwa Polskiego], 1948. – 22 s.
776. *Sprawności religijne*. – Soligen: Komenda Gł. ZHP [Zw. Harcerstwa Polskiego], 1947. – 56 s.
777. *Sprawozdania z laboratorium: 10 sprawozdań / Sekcja Wydawnicza Bratniej Pomocy*. – [Esslingen]: Wydaw. Sekcji Wydawniczej Bratn. Pomocy Stud. Polsk. Wyższej Szkoły Technicznej w Esslingen n. N., 1947/1948. – 20 s.
778. *Sprawozdania z laboratorium silników spalinowych / Sekcja Wydawnicza Bratniej Pomocy*. – [Esslingen]: Wydaw. Sekcji Wydawniczej Bratn. Pomocy Stud. Polsk. Wyższej Szkoły Technicznej w Esslingen n. N., 1948. – 2 s.
779. *Sprawozdania z miernictwa elektrycznego: 5 sprawozdań*. – [Esslingen]: Wydaw. Bratn. Pomocy Stud. Polsk. Wyższej Szkoły Technicznej w Esslingen n. N., 1948. – 5 s.

780. STABHOLZ TADEUSZ: *Siedem piekieł*. – Stuttgart: wyd. czas. „Ojf der Fraj”, 1947. – 297 s. ; 8°.
781. *Stale konstrukcyjne węglowe i stopowe*. – [Esslingen]: Wydaw. Bratniej Pomocy Stud. Polsk. Wyższej Szkoły Technicznej w Esslingen n. N., 1947. – 9 s.
782. STANBOR JAN: *Plusk fali: [wiersze]*. – Hanower: nakł. autora, 1947. – 80 s. ; 16°. •□
783. STANISŁAWSKI JAN: *English correspondence and commercial English*. – Stuttgart: Dom Książki Polskiej, [1947]. – 98 s. ; 8°.
784. STANISŁAWSKI JAN: *A new English manual*. T. 1, *Tekst, ćwiczenia*. – Wyd. 2. przejrzone i rozsz. – Stuttgart: Dom Książki Polskiej, 1948. – 144 s. ; 8°.
785. STANISŁAWSKI JAN: *A new English manual*. T. 1. – Stuttgart: Dom Książki Polskiej, 1947. – 144 s. ; 8°. – (Wydawnictwo Ks. Ignacego Rabszyna).
786. STANISŁAWSKI JAN: *A new English manual*. T. 2. – Stuttgart: Dom Książki Polskiej, 1947. – 208 s. ; 8°. – (Wydawnictwo Ks. Ignacego Rabszyna).
787. STANISŁAWSKI JAN: *Nowy słownik angielsko-polski i polsko-angielski*. – Stuttgart, 1947. – XV, 532 s.
788. STANISŁAWSKI JAN: *Nowy słownik angielsko-polski i polsko-angielski*. – Wyd. 2 – Stuttgart, 1948. – XVI, 532 s.
789. STANISŁAWSKI JAN: *A Pole in London: podręcznik dla średnio-zaawansowanych uczniów języka angielskiego / oprac. ...* – Stuttgart: Dom Książki Polskiej, 1948. – 119 s.: il. ; 8° + Klucz do metodycznego przetwarzania podręcznika..., s. 78.
790. STANKIEWICZ W[ŁADYSŁAW] J[ÓZEF] || W. J. Stankiewicz: *The accomplished senator of Laurentius Goslicius*. – [München]: Oficyna Warszawska Abroad, 1946. – 40 s. ; 8°. – Druk bibliofilski.
791. *Statut organizacyjny p. n. „Zjednoczenie Polskie na terenie okupacji amerykańskiej Niemiec”*. – [Regensburg: Zjednoczenie Polskie w Regensburgu, 1946]. – 11 s. ; 8°.
792. *Statut Samorządu Obozowego I Obozu Polskiego w Osnabrück*. – Osnabrück: [Wydaw. I Obozu Polskiego], 1945. – (Wydawnictwo I Obozu Polskiego ; nr 3).
793. *Statut Stowarzyszenia Kulturalno-Oświatowego Kolonii Polskiej w Fuldzie*. – Fulda [Niemcy Zach.], 1945. – 11 s. ; 16°.
794. *Statut Syndykatu Dziennikarzy Polskich w b. Rzeszy*. – Eppstein: Syndykat Dziennikarzy Polskich w b. Rzeszy, 1946. – 8 s.
795. *Statut Związku Harcerstwa Polskiego*. – [Solingen]: nakł. Komendy Głównej ZHP w Niemczech, 1947. – 36 s. ; 16°.
796. *Statut Związku Harcerstwa Polskiego*. – Hanower: ZHP, 1945. – 16 s.
797. *Statut. Regulamin / Zrzeszenie Wydawców i Księgarzy Polskich Zagranicą*. – [Hamburg, 1946]. – [2] s. ; 8°. – Tyt. okł.
798. STEMAN J[ÓZEF] E.: *Mój niedzielny mszalik / z objaśn. ułożył ...* – Hamburg: Zw. Polaków w Hamburgu, 1945. – 352 s.
799. STEN JUR JERZY: *Kwiaty na bruku: powieść*. – B. m. Bawaria: Sgł. „Fil. Agencja” Schwandorf, 1946. – 189 s. ; 8°.
800. STEN JERZY: *Światła we mgle: [18 nowel i opowiadań na tematy wojenne]: na obczyźnie 1946-48*. – [Schwandorf: Główna składnica: „Fil. Agencja”, 1946]. – 112 s.
801. STERNKLAR LEON: *Przegląd poezji i prozy z literatury polskiej*. – Esslingen n. N.: Sekcja Wydaw. Bratniej Pomocy Studentów Polskiej Wyższej Szkoły Techn. w Esslingen, 1947.
802. STEUERT LUDWIG: *Zwierzę domowe w stanie zdrowia i choroby: praktyczny podręcznik weterynaryjno-hodowlany / tłum. i oprac. Stanisław Fiałkowski*. – Wyd. 4 przejrz. i uzup. – B. m. [Nürnberg?]: Rybitwa, 1949]. – 531 s.: il. ; 8°.
803. STEVENSON ROBERT LOUIS: *Diabelska butelka / tłum. Mieczysław Lurczyński*. – Hannover: Zjednoczenie Polskie w Strefie Brytyjskiej, 1948. – 32 s. ; 16°.

804. STEVENSON ROBERT LOUIS: *Wyspa Głosów = The isle of voices*. – Hanower: Zjednoczenie Polskie w Strefie Brytyjskiej, 1948. – 20 s. ; 16°. ●□
805. *Sto słów języka angielskiego*. – Hannover: Zjednoczenie Polskie w Strefie Brytyjskiej, 1948. – 16 s.
806. STOBIECKI KAZIMIERZ: *Gegen Nietzsche und für die Wahrheit*. – Goslar: [„Ostoja” - Instytut Polskiej Kultury i Pracy Narodowej], 1945. – 28 s. ; 8°.
807. STOBIECKI KAZIMIERZ: *O pokój i przyszłość*. – Goslar: Instytut Polskiej Kultury i Pracy Narodowej, 1945. – 51 s. ; 8°.
808. STOBIECKI KAZIMIERZ: *Prawda*. – [Goslar]: „Ostoja”, [1948]. – 84 s. ; 8°.
809. *Stolica św. w obronie praw polskich katolików w Rzeszy i w Polsce pod okupacją niemiecką: kilka dokumentów z lat 1942-1943*. – Wyd. 2. – [Niemcy], 1946. – 30 s. ; 16°.
810. STOPIŃSKI WINCENY: *Sprawy polskiej emigracji*. – Hannover, 1947. – 23 s. ; 8°. – Tyt. okł. *
811. *Stopnie i sprawności harcerskie i zuchowe: regulaminy obowiązujące*. – Aschaffenburg, 1946. – 142 s.
812. *Student polski*. – Wyd. specjalne z okazji odnowienia ślubowań jasnogórskich w Monachium. – Monachium, Dillingen: „Słowo Polskie”, 1946. – 16 s.
813. SUHARD E[MMANUEL] C[ELESTIN]: *Zmierzch czy rozkwit kościoła? / tł. z fran. Maria Winowska*. – Dachau [i in.]: Wydaw. „Słowa Katolickiego”, 1949. – 55 s. ; 16°. – (Myśli Katolickie ; no 4). ●
814. SULIMIRSKI TADEUSZ: *Najstarsze dzieje narodu polskiego*. – [Wyd. 3]. – [Hanower]: Wydaw. Polskiego Związku Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1945. – 43 s.: il., mapy ; 16°. *
815. *Suwak logarytmiczny*. – Wetzlar: Komitet Wydaw. w oparciu o Wszczęświat. Komitet Zw. Młodzieży Chrześc. YMCA, 1948. – 24 s.: il. ; 8°.
816. SYSKI A[LEKSANDER]: *Krótki katechizm*. – B. m. [Niemcy], [ok. 1945]. – 31 s. ; 16°.
817. SYSKI A[LEKSANDER]: *Krótki katechizm dla dzieci do pierwszej komunii św.* – B. m. [Niemcy]: nakł. Centrali Szkolnictwa Polskiego w Niemczech, 1946. – 34 s. ; 16°. – Tyt. okł. ●
818. SYSKI ALEKSANDER: *Krótki katechizm dla dzieci do pierwszej komunii św.* – Wyd. 2. – Hanower: Polski Związek Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1946. – 23 s. ; 16°. ●
819. SYSKI ALEKSANDER: *Krótki katechizm dla dzieci do komunii św.* – Brunświk, 1945. – 34 s.
820. SZCZEPANOWSKI STANISŁAW: *Aforyzmy o wychowaniu*. – Monachium: Wydaw. Agencja Prasowa, 1946. – 32 s.: il. ; 8°. – Tyt. okł. *●
821. SZCZEPAŃCZYK JERZY: *Partyzanckim szlakiem*. – Celle: Wydaw. „Strażnica”, 1947. – 203, [1] s. ; 8°. *●□
822. SZELMECZKA WŁODZIMIERZ: *WKS Northeim-Göttingen: Kronika Sportowa 1945*. – Northeim-Göttingen: WSK [Wojskowy Klub Sportowy] przy POW [Polskim Ośrodku Sportowym], [nie przed 1945]. – 31 s.: il. ; 4°.
823. SZEWCZYK-RADIAN EUSTACHY: *Uczmy się dobrego śpiewu: [ogólny zarys nauki śpiewu dla szkół powszechnych i chórów amatorskich]*. – [Niemcy]: Wydaw. Polskiego Towarzystwa Muzycznego, 1947.
824. SZOBER STANISŁAW: *Gramatyka polska w szkole powszechnej: (zadania-ćwiczenia-wykład): klasa VII*. – Hanower: nakł. Polskiego Związku Wychodźstwa [!] Przymusowego, 1945. – 45, [2] s. ; 16°. *
825. SZOBER ST[ANISŁAW], NIEWIADOMSKA C[ECYLIA], BOGUCKA C[ECYLIA]: *Nauka pisowni we wzorach i ćwiczeniach. Cz. 4, Podręcznik dla 5 kl. szkoły powszechnej*. – Wyd. 8. – Hamburg: Związek Polaków w Hamburgu, 1945. – 51, [1] s. ; 8°. *●
826. SZOBER ST[ANISŁAW], NIEWIADOMSKA C[ECYLIA], BOGUCKA C[ECYLIA]: *Nauka pisowni we wzorach i ćwiczeniach. Cz. 4, Podręcznik dla 5 kl. szkoły powszechnej*. – Wyd. 8. – Hanower: Polski Związek Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1945. – 51 s. ; 8°. ●
827. SZOBER ST[ANISŁAW], NIEWIADOMSKA C[ECYLIA], BOGUCKA C[ECYLIA]: *Nauka pisowni we wzorach i ćwiczeniach. Cz. 5, Podręcznik dla 6 kl. szkoły powszechnej*. – Wyd. 7. – [Hamburg]: Zw. Polaków w Hamburgu, 1945. – 49 s. ; 16°. ●

828. SZOBER ST[ANISŁAW], NIEWIADOMSKA C[ECYLIA], BOGUCKA C[ECYLIA]: *Nauka pisowni we wzorach i ćwiczeniach. Cz. 5, Podręcznik dla 6 kl. szkoły powszechnej.* – Wyd. 6. – [Hanower]: Polski Związek Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1945. – 49 s. ; 8°.
829. SZOBER ST[ANISŁAW], SZCZERBA T[EOFIL]: *Nauka pisowni: książka pomocnicza dla 3 kl. szkoły powszechnej.* – [Hanower]: Polski Związek Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1945. – 61 s. ; 8°.
830. SZUMAN WITOLD: *Podręcznik szofera / niniejszy kurs nauki kierowania samochodem oprac. został na podstawie wykładów ... na kursach samochodowych w środku polskim Monachium-Freimann ; uzup. rys. Hojnacki Edward i Grzeszczak Józef.* – Monachium: Wydaw. „Słowo Polskie”, 1946. – 95 s. ; 8°.
831. SZWED JULIAN: *Ćwiczenia w pisowni polskiej dla gimnazjów ogólnokształcących i zawodowych: ze słownikiem ok. 15 000 wyrazów.* – [Murnau]: Instytut Wydaw. „Rodło”, 1946. – 191, [1] s. ; 8°. *
832. Ś. P. *Jego Eminencja Dr. Hlond August.* – Mannheim: nakł. Drukarni Polskiej Oddz. Wartowniczych, 1948. – [4] s.
833. *Śmieję się Dipisie!: sto stron humoru.* – B. m. [Niemcy]: „Mewa”, 1947. – 92 s. ; 16°. – Tyt. okł.
834. *Śmieszny Anatol: Sto i jeden kawałów: wybór anegdot i dowcipów. Cz.1. / [oprac.] ... przy pomocy mgr Jana Makolągwa.* – Monachium: Wydaw. „Irrka”, 1947. – 51 s.
835. *Śpiew: [program]: kl. 1-7.* – B. m. [Niemcy]: Wydaw. Centrali Szkolnictwa Polskiego w Niemczech, 1945. – 11 s. ; 16°. – Tyt. okł.
836. *Śpiewnik harcerski.* – [Niemcy, ok. 1945?]. – 28 s. ; 8°.
837. *Śpiewnik harcerski.* – [Lubeka: ZHP. Komenda Ośrodka Harcerskiego w Lubecie, po 1942]. – 28 s. ; 8°. – Tyt. okł.
838. *Śpiewnik harcerski.* – Wetzlar-Spilburg: ZHP Szczep Harcerzy „Polska”, przedm. 1944. – 71 s. ; 16°.
839. *Śpiewnik kościelny.* – [Bawaria Górna]: Komitet Polski Ośrodka w Weilheim, 1945. – 23, [1] s.
840. *Śpiewnik.* – Bawaria: Wydaw. Oddziału Kultury i Oświaty przy I-szej Grupie Kompanii Wartowniczych, 1946. – 23, [1] s.
841. *Święto 3 Maja: materiały do zorganizowania obchodu Trzeciego Maja oraz dla przeprowadzenia zbiórki na oświatę.* – [Voerde]: Wydaw. Zrzeszenia Ośrodk. Polskich Okręgu Reńsko-Westfalskiego. Referat Upowsz. Kultury, 1948. – 57, [3] s.
842. *Tabele pomocnicze do wykładów z części maszyn.* – [Esslingen]: Wydaw. Bratniej Pomocy Stud. Polsk. Wyższej Szkoły Technicznej w Esslingen n. N., 1947. – 3 s.
843. *Tablica do nauki jazdy samochodowej.* – [Hamburg]: Wydaw. Związku Polaków w Hamburgu, 1946.
844. *Tablice logarytmiczne.* – Maczków, 1946. – 8 s.
845. *Tablice logarytmiczne.* – Monachium, 1947. – 8 s.
846. TARNOWSKI KONRAD: *Kurs szoferski.* – Celle: Markiewicz, 1946. – 108 s.: il. ; 16°. – Druk. na zlec. Centrali Szkolnictwa Polskiego w Niemczech.
847. TARNOWSKI KONRAD: *Kurs szoferski.* – Wyd. 2. – Hanower: Wydawnictwo Inż. Tadeusza Dobka, 1947. – [2], 108, [4] s.
848. *Technika budowlana. Cz. 1 / tłum. J. Ieśniewski, L. Mściwoj, F. W. Daun.* – Frankfurt-Hoechst: Komitet Wydaw. w oparciu o Wszecchświat. Komitet Zw. Młodzieży Chrześc., 1947. – 281 s.: il. ; 8°. – (Wydawnictwa Komitetu Wydawniczego [przy Biurze Rejestracji Specjalistów PSW] ; nr 1). – Na prawach rkpsu.
849. *Technika budowlana. Cz. 2 / tłum. Tadeusz Lisicki.* – Frankfurt-Hoechst: Komitet Wydaw. w oparciu o Wszecchświat. Komitet Zw. Młodzieży Chrześc., 1947. – 126, [2] s.: il. ; 8°. – (Wydawnictwa Komitetu Wydawniczego [przy Biurze Rejestracji Specjalistów PSW] ; nr 2). – Na prawach rkpsu.
850. *Tennis [!] stołowy. Koszykówka. Siatkówka. Tennis [!]: metodyka ćwiczeń: zasady gry.* – Lubeka: Polska Spółka Wydaw., 1946. – 90 s.: il. ; 16°. – (Biblioteka Sportowa ; nr 1).

851. TETMAJER KAZIMIERZ PRZERWA || Kazimierz Tetmajer: *Książd Piotr: z dodatkiem noweli „Na pokładzie” Stefana Żeromskiego*. – Lippstadt: Wydaw. „Jutra Pracy”, 1946. – 22 s. ; 16°. – (Wydawnictwo „Jutra Pracy”: nr 15). *•
852. TETMAJER KAZIMIERZ PRZERWA: *Książd Piotr*. – [Hanower]: Wydaw. Polskiego Związku Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1945. – 20 s. ; 16°.
853. TETMAJER KAZIMIERZ: *Father Peter*. – Voerde: Wydaw. Zrzeszenia Ośrodków Polskich Reńsko-Westfalskich, 1947. – [12] s. – (Poland in literature ; 1).
854. *Tęsknota za ojczyzną: wiersze wybrane*. – Brema [i in.]: Książnica Domu Polskiego, 1946. – 32 s. ; 16°. *
855. THUGUTT STANISŁAW: *Spółdzielczość: zarys ideologii*. – Hanower: Wydaw. Polskiego Związku Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1946. – 95, [4] s. ; 8°. •
856. TOEGEL STANISŁAW: *Hitleriada furiosa*: [ryciny]. – Celle: Markiewicz, 1946. – 12 k. ; 4°.
857. TOEGEL STANISŁAW: *Hitleriada macabra*: [ryciny]. – Celle: Markiewicz, 1946. – 10 k. ; 2°.
858. TOEGEL STANISŁAW: *Olymp of to-day*: [ryciny]. – Celle: „Strażnica”, 1947. – 15 k. ; 4°.
859. TOEGEL STANISŁAW: *Polski wojak na obczyźnie w 4 barwnych karykaturach Stanisława Toegla*. – Celle: Markiewicz, 1946. – 4 s. tabl. ; 2°.
860. TOKARSKI FRANCISZEK: *Maszynoznawstwo ogólne w zakresie szkół rzemieślniczo-przemysłowych, niższych technicznych i dla samouków*. Cz. 1, *Wiadomości z mechaniki i wytrzymałości materiałów: maszyny proste*. – [Hamburg]: Zw. Polaków w Hamburgu, 1946. – 96 s. ; 16°.
861. TOMASZ À KEMPIS: *O naśladowaniu Jezusa Chrystusa ksiąg czworo / z łac. przetłómaczył [!] X. A[leksander] Jełowicki*. – Nowe wyd. – Monachium [i in.]: „Słowo Katolickie”, [1948]. – 363 s. ; 16°. •
862. TOPÓR-KRYGLER ZBIGNIEW: *O zmierzchu: nowele*. – Celle: „Strażnica”, 1947. – 58 s. ; 16°.
863. TRZECIAK ANTONI: *3 1/2 lata w Niemczech hitlerowskich*. – Monachium: nakł. autora, 1946. – 101, [6] s. fot.: il. ; 8°.
864. *Trzeciomajowa rocznica: jednodniówka*. – Landstuhl: Wydaw. „Nowiny Obozowe”, 1946. – 116 s.
865. *Trzy lata w granatowej służbie: Polacy w C.M.W.S. [Civil Mixed Watchmen's Service]*. – Niemcy Zachodnie: CMWS [Concerns Civil Mixed Watchmen Labour Organisation in the British Zone og Germany], 1950. – 124 s., [28] s. tabl. ; 8°. – Na prawach rkpsu. *
866. *Trzy nowele*. – Hanower: Wydaw. Polskiego Związku Wychodźstwa [!] Przymusowego, 1945. – 24 s. ; 8°. – Tyt. okł. *
Zawiera: Żeromski Stefan: Echa leśne. Sienkiewicz Henryk: Janko Muzykant. Prus Bolesław: Sen.
867. TUCHOŁKA ZBYSZKO: *Zasady nawożenia roli*. – Hanower: Wydaw. Polskiego Związku Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1947. – 59 s. ; 16°.
868. TURKIEWICZ EUGENIUSZ: *Chemia organiczna dla 1 kl. liceum przyrodniczego i 2 kl. liceum matematyczno-fizycznego*. – Celle: Markiewicz, 1946. – 144 s. ; 8°. – Wyd. na zlec. Centrali Szkołnictwa Polskiego w Niemczech.
869. TWARDZIC STANISŁAW: *Rozważania polskie*. – Niemcy, 1947. – 84 s. ; 8°. *•□
870. TWORKOWSKA JADWIGA: *Nasze gry i ćwiczenia: praca zbiorowa / pod red. ...* – [Wyd. 4]. – Celle - Unterlüss: Wydaw. Antoniego Markiewicza, 1946. – 76 s. ; 16°.
871. TYNC S[TANISŁAW], GOŁĄBEK J[ÓZEF], DUSZYŃSKA J[ULIA]: *Nasze miasto: czytanka polska dla 2 kl. szkół powszechnych miejskich / ilustr. J[an] Szancer*. – [Hanower]: Polski Związek Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1945. – 40 s. ; 8°.
872. TYNC S[TANISŁAW], GOŁĄBEK J[ÓZEF], DUSZYŃSKA J[ULIA]: *Nasze miasto: czytanka polska dla 2 kl. szkół powszechnych miejskich / ilustr. Jan Szancer*. – Wyd. 3 skróc. – Hildesheim: Polskie Biuro, [1945]. – 40 s. ; 8°.
873. *U podstaw światopoglądu harcerskiego*. – B. m. [Maczków/Haren, 1947]. – s. 3-25, 26-34 ; 8°. – Tyt. okł.
Zawiera: Warszawski J[ózef]: Cykl wykładów... na temat światopoglądu chrześcijańskiego,

- wyłosz. na kursie harcistrzowskim w Maczkowie... / w oprac. Marii Borowskiej. Burmajster K[azimierz]: Wychowanie religijne w harcerstwie.
874. UBYSZ MIECZYŚLAW: *Czas wirujący*. – Northheim: nakł. Władysława Helnarskiego, 1945. – 70, [2] s.; 16°. – Na prawach rkp. •
875. UBYSZ MIECZYŚLAW: *Brew: [wiersze]*. – Hanower: Wydaw. Polskiego Związku Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1946. – 15 s.; 16°. – (Biblioteka Kamieny; nr 8).
876. *Uwaga wysiedleńcy! Czytajcie uważnie o sobie!* / red. Waław Dudziński. – Solingen: „Pokrzywy w Obozie”, 1947. – 31, [1] s.; 8°.
877. VACHER: *Dobre rady dla młodych matek* / oprac. M[ieczysław] Milewski; rys. Piemar. – Hagen: „Głos Polski”, 1946. – [8] k.; 4°.
878. *Vade-mecum pielęgnarki*. – Regensburg: Sekcja Szkolnictwa Zawod. Polskiej Rady Zawod., 1947. – 55 s.
879. *Vade mecum żołnierza-kierowcy*. Cz. 1 z atlasem rysunków, *Katechizm kierowcy; Wiadomości ogólne; Budowa i współdziałanie części pojazdów mechanicznych* / oprac.: Michał Wąsowicz, Bolesław Szynkler, Wiesław Jarzembki, Alfred Gałuszka, Jerzy Malanowski, Jan Szymański, Jan Jarecki. – Wyd. 8. – B. m. Niemcy, 1945. – 243 s.; 16° + Atlas rysunków do cz. 1 tabl. 60.
880. *Vade mecum żołnierza-kierowcy*. Cz. 1. – B. m. [Niemcy, ok. 1946]. – (Wydawnictwa Komitetu Wydawniczego przy Biurze Rejestracji Specjalistów PSW; nr 20).
881. *Vade mecum żołnierza-kierowcy*. Cz. 2. – B. m. [Niemcy, ok. 1946]. – (Wydawnictwa Komitetu Wydawniczego przy Biurze Rejestracji Specjalistów PSW; nr 21).
882. VICTOROWICZ VICTOR: *Trzy miłości [!] w noc Andrzeja: [poezje]*. – Schwäbisch Gmünd: „Polonia”, 1946. – 30 s.; 16°.
883. VICTOROWICZ VICTOR: *Zmierzch i świt: poezje* / okładkę projektował Osicki Mieczysław. – Schwäbisch Gmünd: nakł. Wydawnictwa Polskiego „Polonia”, 1946. – 91 s.; 8°. •
884. *W dniu święta pułkowego, 8 sierpnia 1946r: praca zbiorowa 2 P[ułku] Panc[ernego]*. – Hanower: Wydaw. Polskiego Związku Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1946. – 76 s.; 8°.
885. *W marszu i boju: z walk i przeżyć partyzanckich żołnierzy Brygady Świętokrzyskiej*. – B. m. [Niemcy]: Wydaw. Zarządu Głównego Samopomocy Żołnierzy Brygady Świętokrzyskiej, 1948. – 127 s.: il.; 8°. *
886. *W sprawie odszkodowania dla byłych politycznych jeńców prześladowanych przez reżym narodo-wo-socjalistyczny*. – München, 1947. – 23, [1] s.; 8°. *
887. *W szóstą rocznicę wybuchu wojny: 1.IX.1939 – 1.IX.1945*. – Monachium: nakł. Polskiego Stowarzyszenia B[yłych] Więźniów Polit. Niem. Obozów Koncentracyjnych w Monachium, [1945]. – 43, [1] s.: il.; 8°. *
888. WACHAŁA MIECZYŚLAW: *Cudowna skrzynka*. – [Norymberga]: Wydaw. Polskie R. Wegner, [1945]. – [20] s.: il.
889. WACHAŁA MIECZYŚLAW: *Dla małych i milutkich*. – [Norymberga]: Wydaw. Polskie R. Wegner, [1946]. – [20] s.: il.
890. WACHAŁA MIECZYŚLAW: *Dziesięć małych piesków*. – [Norymberga]: Wydaw. Polskie R. Wegner, [1945]. – [22] s.: il.
891. WACHAŁA MIECZYŚLAW: *Kochana księżeczka: [wiersze dla dzieci]*. – [Norymberga]: Wydaw. Polskie R. Wegner, [1946]. – [20] s.: il.; 4°.
892. WACHAŁA MIECZYŚLAW: *Mój najmilszy*. – Norymberga: Wydaw. Polskie R. Wegner, 1945. – [36] s.: il.
893. WACHAŁA MIECZYŚLAW, SKORUPCZYNA STANISŁAWA: *Młode zwierzątka: [wiersze dla dzieci]*. – [Norymberga]: Wydaw. Polskie R. Wegner, [1946]. – [16] s.: il.; 4°. – Tyt. okł.
894. WAJSBERG MOSZE: *Żydzi oskarżają: zbiór aktualnych wierszy o żydowskiej rzeczywistości*. – Monachium, 1946. – 75 s.
895. WAP: *Album wspomnień spadochroniarza: Go! ...* – B. m. Niemcy Zachodnie, 1947. – 111 s.: il.; 4°.

896. WARCZAK JAN: *Aureola nad Nazaretem*. – Monachium, Dilingen: Wydaw. „Słowo Polskie”, 1946. – 80 s.; 8°. *●
897. WARCZAK J[AN]: *Za wątkiem miłości*. – Dachau [i in.]: nakł. SS Nazaretanek; Wydaw. „Słowo Katolickie”, 1949. – 32 s.: il.; 8°. – (Myśli Katolickie; nr 5).
898. WARSZAWSKI JÓZEF || Ks. Józef Warszawski T.J., Major A.K. <Ojciec Paweł>: *Myśl jest bronią: rozważania / stronę graficzną oprac. M. Fiszówna*. – [Meppen] Na okupacji: Oddział Polski, 1947. – 222 s.: il.; 16°. *
899. WARSZAWSKI JÓZEF || Ks. Józef Warszawski T.J., Major A.K. <Ojciec Paweł>: *Myśl jest bronią: rozważania / stronę graficzną oprac. M. Fiszówna*. – [Meppen] Na okupacji: Oddział Polski, 1947. – 262 s.: il.; 16°.
900. WARSZAWSKI JÓZEF || Ks. J. Warszawski: *Pięć konferencji rekolekcyjnych pt. Przypowieść o repatriacji*. – Osnabrück: Fundusz Duszpasterstwa Szkolnego; Wydaw. I Obozu Polskiego Osnabrück, 1947. – 96 s.; 16°.
901. WARSZAWSKI J[ÓZEF]: *Sprawności „Służby Bogu”*. – [Maczków, Haren/Ems]: Zw. Harcerstwa Polskiego w Niemczech, [1948]. – 40 s.: il.; 8°. – Tyt. okł.
902. WARSZAWSKI J[ÓZEF]: *Sprawności „Służby Bogu”*. – [Solingen]: ZHP w Niemczech, [1947]. – 40 s.: il., err.; 8°.
903. WARSZAWSKI JÓZEF: *Z mojej teki korespondencyjnej: listy o życiu wewnętrznym*. – B. m. [Maczków, Haren/Ems]: nakł. Duszpasterstwa Z.H.P. Niemcy, 1948. – 125 s.: il.; 8°. *●
904. WASIUTYŃSKI WOJCIECH: *Tysiąc lat polityki polskiej / red. Tarnowski Czesław*. – Dachau [i in.]: Wydaw. „Słowo Polskie”, 1946. – 162 s.; 8°. *●
905. WASYLEWSKI STANISŁAW: *Romans prababki*. – [Norymberga]: Wydaw. Polskie R. Wegner, [1947]. – 66 s.; 8°.
906. WASYLEWSKI STANISŁAW: *W srebrnym dworku z modrzewia*. – B. m. [Niemcy Zachodnie]: Rybitwa, [1949]. – 168 s.; 16°.
907. WAWRZYŃIAK PIOTR: *Akt poświęcenia Narodu Polskiego sercu Najśw. Maryji [!] Panny, 15 sierpnia 1946*. – B. m. [Niemcy], 1946. – 8 s.
908. WEYSSENHOFF JÓZEF: *Puszcza: powieść*. – B. m. [Norymberga?]: Wydaw. Polskie R. Wegner, [ok. 1946]. – 211 s.; 16°
909. *Wiadomości lekarskie. Z. 1, Komunikaty Wojskowej Służby Zdrowia / Delegatura Polskiego Czerwonego Krzyża na Rzesze Niemiecka*. – [Niemcy]: Wydaw. Delegatury PCK na Rzeszę Niemiecką, 1946. – 216 s.; 8°. ●
910. Wianuszek: *książeczka do nabożeństwa*. – Hannover, 1946. – 48 s.
911. WIECH [pseud.] || Stefan Wiech-Wiechecki: *Wiadomo stolica / okł. i rys. w tekście Władysława Zawojkiego*. – Lechów-[Hohenfels]: KDKP [Księgarnia Domu Książki Polskiej], 1947. – 182 s.: il.; 8°.
912. WIECH [pseud.] || Wiech St. Wiechecki: *Wysoka Eksmisjo: 50 felietonów Wiecha*. – Lippstadt: Wydaw. „Jutra Pracy”, 1946. – 98 s.; 8°. – (Wydawnictwa „Jutra Pracy”; nr 18). *
913. WIEDERMAN PAWEŁ: *Płowa bestia: powieść*. – München: nakł. autora, 1948. – 415 s.
914. WIELAWSKI JÓZEF, WINIARZ WITOLD || Jo and Wid [pseud.]: *Gdzie ludzie żyją 25*. – [Frankfurt nad Menem]: Wydaw. Polskie R. Wegnera, [1947]. – 293 s.; 16°.
915. *Wielkanoc: [Wesołego Alleluja 1946!]*. – [Brytyjska Strefa Okupacyjna Niemiec]: Światowy Komitet YMCA, 1946. – 8 s.
916. WITKOWSKI R.: *Śpiewnik harcerski / Szczep Harcerzy „Polska” Wetzlar Spillburg*. – Wetzlar: ZHP w Niemczech, 1945. – 72 s.; 16°.
917. WOJCIECHOWSKI KONSTANTY: *Dzieje literatury polskiej*. – Hanower: Wydaw. Polskiego Związku Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1946. – 249 s.; 8°.
918. WOJCIECHOWSKI KONSTANTY: *Wielcy pisarze polscy: krótki zarys piśmiennictwa polskiego*. – Lechów [Hohenfels]: Komenda Główna ZHP w Niemczech, 1948. – [2], 175 s.; 4°. – (Wydawnictwo Domu Książki Polskiej).

199. WOJCIECHOWSKI ROMAN || R. W-ski [krypt.]: *Zbiór zadań rachunkowych: do użytku w szkołach dokształcających z oddziałami o zawodach mieszanych. Cz. 1, dla kl. I.* – B. m. [Niemcy]: Centrala Szkolnictwa Polskiego w Niemczech, 1946. – 23 s. ; 8°.
1920. WOJCIECHOWSKI ROMAN || R. W-ski [krypt.]: *Zbiór zadań rachunkowych: do użytku w szkołach dokształcających z oddziałami o zawodach mieszanych. Cz. 2, dla kl. 2.* – B. m. [Niemcy]: Centrala Szkolnictwa Polskiego w Niemczech, 1946. – 15 s. ; 8°.
1921. WOJEWODKA I[GNACY]: *Śpiewajmy Panu: [modlitewnik] / zebrał i oprac. ...* – Monachium-Dillingen: „Słowo Polskie”, 1946. – 128 s. ; 16°.
1922. WOJEWODKA IGNACY: *Śpiewajmy Panu: modlitewnik / zebrał i oprac. ...* – Wyd. 2. – Monachium-Dillingen, 1946. – 128 s.
1923. WOLNY ROMAN: *Historia biblijna Starego i Nowego Testamentu.* – Schwäbisch-Gmünd: Rabsztyn, 1946. – 304 s. ; il., mapy ; 8°.
1924. WOLNY ROMAN: *Historia biblijna Starego i Nowego Testamentu dla szkoły i domu.* – Wyd. 2. – Schwäbisch-Gmünd: Rabsztyn, 1947.
1925. WOLNY ROMAN: *Królowa Pokoju.* – Freiman: „Polska Chrystusowa”, 1945. – 8 s. ; 16°
1926. WOLNY ROMAN: *Męka Pańska.* – Regensburg: nakł. autora, 1946. – 104 s. ; 16°.
1927. WOLNY ROMAN: *Modlitwy.* [Cz. 1]. – Freiman: „Polska Chrystusowa”, 1945. – 8 s. ; 16°.
1928. WOLNY ROMAN: *Modlitwy.* Cz. 2. – Freiman: „Polska Chrystusowa”, 1945. – 8 s. ; 16°.
1929. WOLNY ROMAN: *Módlcie się, bracia.* – Freiman: „Polska Chrystusowa”, 1945. – 8 s. ; 16°.
1930. WOLNY ROMAN: *Nieszpory.* – Freiman: „Polska Chrystusowa”, 1945. – 12 s. ; 8°.
1931. WOLNY ROMAN: *Nowenna do miłosierdzia Bożego.* – Frankfurt/M.: „Polska Chrystusowa”, 1946. – 20 s. ; 16°.
1932. WOLNY ROMAN: *Odnowienie Akademickich Ślubów Jasnogórskich.* – Monachium: Bratnia Pomoc Studentów Polaków, 1946. – 8 s. ; 16°.
1933. WOLNY ROMAN: *Pójście do mnie wszyscy.* – Dachau: „Polska Chrystusowa”, 1945. – 8 s.
1934. WOLNY ROMAN: *Pójście do mnie wszyscy.* – Wyd. 2. – Freiman: „Polska Chrystusowa”, 1945. – 8 s. ; 16°.
1935. WOLNY ROMAN: *„Przed Twe ołtarze”: zbiór nabożeństw i pieśni na wszystkie uroczystości kościelne w roku / oprac. ...* – Frankfurt am Main: nakł. autora, 1948. – 1039 s.: il., nuty ; 12°.
1936. WOLNY ROMAN: *Sakrament Pokuty.* – Dachau: „Polska Chrystusowa”, 1945. – 8 s. ; 16°.
1937. WOLNY ROMAN: *Sakrament Św. Pokuty.* – Freiman: „Polska Chrystusowa”, 1945. – 8 s. ; 16°.
1938. WOLNY ROMAN: *Śpiewajmy Panu.* – Dachau: „Polska Chrystusowa”, 1945. – 8 s. ; 16°.
1939. WOLNY ROMAN: *U stóp ołtarza.* – Dachau: „Polska Chrystusowa”, 1945. – 8 s. ; 16°.
1940. WOLNY ROMAN: *Uczcijmy niebios Króla: nabożeństwa i pieśni do najświętszego Serca Pana Jezusa i Przenajświętszego Sakramentu na miesiąc czerwiec, pierwsze piątki i pierwsze niedziele miesiąca dla Polaków na obczyźnie / oprac. i wydał ...* – Regensburg: [nakł. autora], 1946. – VIII, 276 s. ; 16°.
1941. WOLSKI KAZIMIERZ: *Części maszyn: popularne wiadomości dla uczniów szkół mechanicznych i rzemieślników.* T. 1, *Sruby i nity.* – Hanower: „Lud”, 1946. – 58 s. ; 16°.
1942. WOLSKI KAZIMIERZ: *Części maszyn: popularne wiadomości dla uczniów szkół mechanicznych i rzemieślników.* T. 2, *Pędnie i koła zębate.* – Hanower: „Lud”, 1946. – 62 s. ; 16°.
1943. WÓJCIK H.: *Jak liczyć suwakiem.* – Wyd. 2. – Lubeka: PSW, 1947. – 64 s.: il. ; 16°.
1944. *Wskazówki dla kierowcy wojskowego pojazdu mechanicznego.* – Heidelberg: Sekcja Oficerów Łącznikowych, 1946. – 47 s. ; 16°.
1945. *Wspomnienia z niemieckich obozów koncentracyjnych: praca zbiorowa.* – Gmünd: „Głos Polski”, 1946. – 152 s. ; 8°.
1946. WYDRZYŃSKI ANDRZEJ: *Bomba atomowa: [wiersze i eseje].* – Fürstenfeldbrück: Wertyński, 1946. – 34 s.

947. *Wyjazd do Ameryki od 1 VII. 1948.* – Quakenbrück: Wydawnictwo Informacji Prasowej, 1948. – 8 s.
948. *Wykres: żelazo-węgiel.* – [Esslingen]: Wydaw. Bratniej Pomocy Stud. Polsk. Wyższej Szkoły Technicznej w Esslingen n. N., 1947. – 11 s.: il.
949. *Wypisy angielskie.* [T.] 2. – Voerde: Wydaw. Zrzeszenia Ośrodków Reńsko-Westfalskich, 1947. – 30, [2] s.
950. X.F.M. [krypt.]: *Trzydzieści lekcji języka angielskiego dla początkujących.* [Zesz.] 1-15. – B. m. [Niemcy], [ok. 1945]. – 240 s. ; 8°.
951. *Z podziemi Warszawy do Oświęcimia.* – Ludwigsburg: nakł. tygodnika „Polska”, 1946. – 39, [1] s.
952. *Za kulisami ludzkiego cierpienia.* – Geisweid [Niemcy]: „Ku światłu”, [ok. 1945-1950]. – 24 s. ; 8°. – (Biblioteka Chrześcijańska ; nr 13).
953. *Za żelazną kurtyną: sprawozdanie dziennikarzy amerykańskich z objazdu 8 krajów środkowo-wschodniej Europy.* – [Quakebrück: Inform. Prasowa, 1948]. – 48 s. ; 8°. – Tyt. okł.
954. *Zagadnienia wyznaniowe w Polsce / oprac. Jerzy Kluczkowski.* – Dachau [i in.]: Wydaw. „Słowo Polskie”, 1946. – 64 s. ; 8°. – (ABC Każdego Polaka ; 2). •
955. *Zajęcia praktyczne: [program do nauki w] kl. 1-7 [szkoły powszechnej].* – B. m. [Niemcy]: Centrala Szkolnictwa Polskiego w Niemczech, 1945. – 24 s. ; 16°. – Tyt. okł.
956. ZALESKA Z[OFIA], ŁADZINA W[ANDA]: *Poradnik gospodarstwa domowego / uzupełn. przepisami „Kuchnia polska”* Natalia Bałandowa. – Hanower: Polski Związek Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1947. – 100, IV s. ; 8°.
957. ZALESKI W[OJCIECH]: *Plan Marshalla w gospodarce dwu kontynentów: sprawa, która obchodzi nas wszystkich.* – [Monachium, 1948-1949]. – 40 s.
958. *Zarys gospodarki rolnej.* Cz. 1 / tłum. Harry Torwirt, Wiktor Patzek, Jan Dankowski, Stefan Fojutowski, Henryk Wieczyński. – Frankfurt n. M.: staraniem Komitetu Wydaw. przy Biurze Rejestracji Specjalistów PSW, 1946. – 222 s.: il. ; 8°. – (Wydawnictwa Komitetu Wydawniczego [przy Biurze Rejestracji Specjalistów PSW] ; nr 13). – Na prawach rkpśu.
959. *Zarys krótkiej gramatyki polskiej.* [Cz. 1], *Pisownia / [oprac.] St[anisław] Szober, C[ecylia] Bogucka.* Cz. 2, *Etymologia.* Cz. 3, *Składnia / oprac. przez Al. Czubaka i A. Zagórskiego.* – Warendorf, [ok. 1945]. – 76 s. ; 16°.
960. ZATURSKI ZBIGNIEW: *Przegląd poezji i prozy.* – [Esslingen]: Wydaw. Sekcji Wydaw. Bratn. Pomocy Stud. Polsk. Wyższ. Szkoły Techn. w Esslingen n.N., 1947.
961. *Zbiór przykładów do użytku kaznodziejskiego i katechetycznego: praca zbiorowa.* – Schwäbisch Gmünd: Rabsztyn, 1948. – 650 s.
962. ZBOIŃSKI TADEUSZ: *Małe stawy rybne i hodowla ryb.* – Hanower: Polski Związek Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1947. – 96 s. ; 16°
963. ZBYSZEWSKI KAROL: *Z Marszałkowskiej na Piccadilly: [felietony i anegdoty].* – Celle-Unterlüss: Wydaw. Antoniego Markiewicza, 1946. – 72 s. ; 16°. *□
964. ZEŁENEY TADEUSZ. – *Zamięć.* – Kempen: nakł. autora, 1946. – 47, [2] s.
965. ZGAIŃSKI TADEUSZ: *Suum cuique: rzecz o sprawiedliwości.* – Monachium, 1946. – 78 s.
966. ZIARNIAK DOBROMIR: *Nowenna do miłosierdzia Bożego.* – Frankfurt n. M.: Kuria Biskupia dla Polaków w Niemczech, 1946. – 20 s.
967. ZIELEZIŃSKI JERZY: *K.Z. album.* – Monachium: „Słowo Polskie”, 1946. – 18 s. ; 4°.
968. ZIELIŃSKI ERYK: *Gromada – to siła: drogowaskazy.* – Brema [i in.]: Książnica Domu Polskiego, 1946. – 94 s. ; 16°. •
969. ZIELIŃSKI ERYK: *Świat Janeczki: opowieść wychodźcza.* – Brema [i in.]: Książnica Domu Polskiego, 1946. – 48 s. ; 8°. •
970. ZIELIŃSKI JERZY: *Album: 18 szkiców z obozu koncentracyjnego.* – Monachium-Dillingen: Wydaw. „Słowo Polskie”, 1946. – 28 s.
971. *Zimowe popołudnie: jednodniówka literacka Koła Organiz. Związku Pisarzy Polskich w Niemczech.* – Bawaria: Koło Org[anizacji] Zw. Pisarzy Polskich w Niemczech, 1947. – 18 s.

972. *Zjazd delegatów i mężów zaufania Stronnictwa Narodowego w Londynie.* – [Monachium: „Lech”, 1948]. – 19 s. ; 8°. – Tyt. nagł.
973. ZWIĄZEK WŁADYSŁAW: *Samouczek języka hiszpańskiego.* – Wyd. 2. – Hanower: Wydaw. Poka, 1946. – 55, [1] s. ; 8°. *
974. ZYBAŁA STANISŁAW: *Resztki z kieszeni: wiersze.* – Monachium: Tygodnik „Słowo Polskie”, 1946. – 115 s. ; 4°. □
975. ŻELEŃSKI-BOY TADEUSZ: *Znaszli ten kraj?...: (cyganeria krakowska).* – Hanower: Wydaw. Polskiego Związku Wychodźstwa [!] Przymusowego, 1946. – 125, [1] s. ; 16°. *●□
976. ŻEROMSKI STEFAN: *O żołnierzu tułaczku.* – Hanower: Wydaw. Polskiego Związku Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1946. – 48 s. ; 8°. ●□
977. ŻEROMSKI STEFAN: *Siłaczka.* – [Hanower]: Wydaw. Polskiego Związku Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1945. – 16 s. ; 8°.
978. ŻEROMSKI STEFAN: *Siłaczka.* – Knechtsteden: [Wydaw. „Jutra Pracy”], 1946. – 16 s. ; 8°. – (Wydawnictwo „Jutra Pracy” ; nr 10). □
979. ŻEROMSKI STEFAN: *Siłaczka i rzeczy wybrane.* – Munich: „D.P. Express”, 1946. – 52 s. ; 8°.
980. ŻEROMSKI STEFAN: *Szyfowe prace.* – Lippstadt: „Jutra Pracy”, 1947. – 210 s. ; 16°. – (Wydawnictwo „Jutra Pracy” ; nr 35).
981. ŻEROMSKI STEFAN: *Szyfowe prace.* – Wg wyd. oryginalnego. – Hannover, 1947. – 142 s. ; 8°. *●□
982. ŻEROMSKI STEFAN: *Uroda życia: powieść.* T. 1. – [Hanower]: Wydaw. Polskiego Związku Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1946. – 206 s. ; 16°.□
983. ŻEROMSKI STEFAN: *Uroda życia: powieść.* T. 1. – [Niemcy]: Zjednoczenie Polskie na Strefę Brytyjską, [1948]. – 206 s. ; 16°. *□
984. ŻEROMSKI STEFAN: *Uroda życia: powieść.* T. 2. – [Hanower]: Wydaw. Polskiego Związku Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze, 1946. – 205 s. ; 16°. □
985. ŻEROMSKI STEFAN: *Uroda życia: powieść.* T. 2. – [Niemcy]: Zjednoczenie Polskie na Strefę Brytyjską, [1948]. – 205 s. ; 16°. *□
986. ŻEROMSKI STEFAN: *Wierna rzeka.* – Lippstadt: Wydaw. „Jutra Pracy”, 1947. – 175, [1] s. ; 16°. – (Wydawnictwo „Jutra Pracy” ; nr 37). *●
987. ŻEROMSKI STEFAN: *Zapomnienie: wybór nowel.* – Lippstadt: „Jutra Pracy”, 1947. – 126 s. ; 16°. – (Wydawnictwo „Jutra Pracy” ; nr 34). *●
Zawiera również: Echa leśne; Wszystko i nic; Doktor Piotr; Zmierzch.
988. *Żołnierzom polskim we Włoszech.* – Monachium: Zrzesz. Ośrodków Polskich w Bawarii Połudn. i Szwabii, 1946. – 8 s.

INDEKS OSOBOWY

A

A.Sz. zob. Szałagan Alicja
Archutowski Roman, bł. 65, 73, 89
Auerbach Marian 72
Anders Władysław 32
Andrzejewski Jerzy 82

B

B.D. zob. Dorosz Beata
Balicki 56
Barcz Bolesław 52
Bednarek Antoni 62, 77
Bełza Władysław 55
Bielatowicz Jan 113
Bieńkowska Barbara 15, 98
Bieńkowski Ludomir 28
Bilikiewicz-Blanc Danuta 10, 114
Birkenmajer Józef 74
Bober 69
Bogucka Cecylia 56, 68, 71
Bogusławska Anna 74-75
Bojar Bożenna 46
Bornholz Tadeusz 58
Borowski Tadeusz 52-53, 80
Brzoza Stanisław zob. Nowicki Stefan
Brzóska Stanisław 44
Budrys W. 75
Budyń Stanisław ks. 13, 14
Bujnowski Józef 81

C

Chodak Edmund 69
Chojnacki Wojciech 9

Chwiałkowski Zygmunt 71
Cieślak Tadeusz 10
Conrad Joseph 64
Cooper Fenimore James 64
Crookall R. E. 116
Cygan Edward 81
Czachowska Jadwiga 42, 53, 75
Cziomer Erhard 18

D

D./Z 38, 91
Danielewicz Maria 113-114
Dargielowa Aleksandra 69
Dąbrowski Eugeniusz ks. 61, 76
Dąbrowski Karol 72
Delong Teodor 40
Dippel Karol 37
Dippel Stefan 15, 37, 44-45, 50, 54-55, 57,
92-93, 115
Dmowski Roman 64
Dobraczyński Jan 81
Douglas Krystyn 84, 94
Durzyński Adam 72
Duszyńska Julia 56, 70

E

E.G. zob. Głębicka Ewa
Eisenhower Dwight 17
Engelbrecht E. 58

F

Falski Marian 56, 67, 69
Friedberg Jan 72

G

Gajówna D. 56
Gałczyński Konstanty Ildefons 61
Garbacki Henryk 69
Gawlina Józef bp. 28-29, 60
Gayówna Delfina 72
Gebertowa Gizela 72
Gecow Henryk 46
Getz Leslie 14
Giczel Jan ks. 62
Girs Anatol 15, 37, 44, 52-53, 80
Glensk Joachim 10
Głębicka Ewa 81
Gołąbek Józef 56, 70
Gomolec Ludwik 10
Górska Pia 61, 68
Grimm Jakub 75
Grimm Wilhelm 75
Grot-Kwaśniewski Jerzy 10, 94
Grotowska Helena 69
Gurty Maria 69

H

Habielski Rafał 16, 103-104, 107
Hartleb Kazimierz 44
Hennemann 58
Heska-Kwaśniewicz Krystyna 10
Hlond August kard. 61, 76
Hładkiewicz Wiesław 10, 16, 27, 105
Hofmański Bogdan 81-82
Horski Jarosław 81

J

Jacewicz Wiktor 37, 57, 60, 62, 68
Janik Dariusz 91
Jankowski Edmund 74-75
Janusz Grzegorz 20
Janusz Juliusz ks. 62, 77
Jałosy Fryderyk 81
Jasiek 54, 69
Jedwabski Franciszek ks. 29
Jodłowski Stanisław 55

K

Kachel Maria zob. Kotowska-Kachel Maria
Kajka Paweł ks. 61-62, 68, 89
Kalczyńska Maria 9-11, 13-15, 62
Kalenkiewicz Józef 91
Kersten Krystyna 31-32, 65
Kędzierski Bogdan 57
Kędzierski Czesław 74
Klemensiewicz Zenon 56, 68, 70
Klimaszewski Bolesław 10, 39, 57, 59, 62, 81-82
Klimaszewski Zbigniew Tomasz 14, 27
Klingerowa Zofia 69
Klukowski Jerzy 12, 37, 46, 113
Kłossowski Andrzej 9, 15, 44, 46, 52-53
Kochanowski Jan 77, 80
Kocójowa Maria 11
Konarski Stanisław 68
Konieczna Jadwiga 11
Konopnicka Maria 44, 55, 77, 80
Koprowski Jan 36
Korniszewski Wiktor 40
Kosicki Kazimierz 104, 107, 109-110
Kotarbiński Mieczysław 69
Kotarbiński T. 56
Kotowska-Kachel Maria 42
Kowalczyk Władysław 15, 24, 29-30, 40-41, 43, 46, 52, 56-57, 66-67, 88
Kowalik Jan 10, 12, 113-114
Kozieł-Poklewska Ada 74
Kozłowski Jan zob. Lurczyński Zbigniew
Kozłowski Jerzy 20
Kramaszewski Stanisław 75
Krauski Jerzy 18-19
Krawcewicz Stanisław 41
Krawczyński Aleksander 9
Kreffit Andrzej 14
Kręząłek Iwona 16, 19, 27, 107
Królikowski Lech 68
Kubicka Jadwiga 70-71
Kubski Benedykt 56, 69
Kuncewiczowa Maria 81
Kupczak Janusz 10

Kuziela Małgorzata 13
Kwiecień Celestyn 37
Kukla Wiesław 12

L

LEM zob. Lurczyński Mieczysław
Lembeck Andreas 12, 16, 22, 94
Leoński Jacek 10
Leśniak Kazimierz 56
Lewandowski Antoni 95
Lewicki Anatol 44, 56, 72
Liman Stefan 16, 19, 27, 107
Lisowski 54, 69
Lonon Jack 64
Lubelski Józef ks. 73, 89
Lubowiecki Edward ks. 29
Lurczyński Mieczysław 11, 15, 35, 39, 42-44, 57-59, 64, 80, 115

Ł

Łopuszański Bolesław 73
Łuczak Czesław 12, 16, 20-25, 28, 30, 32-33, 52, 64, 74-77, 80, 97, 105, 116
Łukasiewicz Edmund 91

M

M.K.-K. zob. Kotowska-Kachel Maria
Mackiewicz Wincenty 53
Maczek Stanisław 23
Makuszyński Kornel 75
Malak Henryk 82
Małatyński Antoni 112
Małecki Zdzisław ks. 14
Marciniak Zbigniew 41
Markiewicz Antoni 50
Marzec S. 44
Maykowski 56
McDonnagh Don 14
Michalewska Anna 15, 53-54
Mickiewicz Adam 78-80
Migoń Krzysztof 11
Muzioł Henryk 11, 43, 50, 58, 116
Miszczuk Marian 12

Marczewski Jerzy 16, 19, 107
Mirandola Franciszek 64

N

Nadolny Anastazy 14-15, 21, 23-25, 28-29, 35, 38, 46, 57, 60-62, 76, 87, 89, 105
Niemojowski Jerzy 80
Niewiadomska Cecylia 68, 71
Norwid Cyprian Kamil 78, 80
Nowak Józef ks. 57, 59
Nowak Józef 64
Nowakowska Ewa R. 39, 57, 59, 62, 81-82
Nowakowski Zygmunt 42, 81
Nowicki Stefan 64-65
Nowotarska Róża 75

O

Obmińska Zofia 71
Obrębski Jan 73
Oderfeldówna Anna 69
Olszewski Krystyn 53
Olszewski Włodzimierz 40
Oppermann Theodor 58
Oppman Artur 75
Osajda Wiktor 40
Ottolenguni Rodrigues 64

P

Palczewski Stanisław 95, 113
Paluszyński Tomasz 17-18
Pasierbiński Tadeusz 41, 43, 56
Paszek Leonard 10, 13
Paszkiwicz Urszula 15, 98
Pawłowicz Bohdan 75
Pazera Tadeusz 45
Pazyra Stanisław 11, 92, 94
Petrek Jerzy 75
Pietraszewska Jadwiga 14
Pietruch-Reizes Diana 10
Poe Edgar Allan 64
Poniatowska Anna 16, 19, 27, 107
Ponikowska M. L. 70
Poźniak W. 56

Pożaryski Mieczysław 59
Prus Bolesław 44, 55, 78, 80, 109
Puchalski Jacek 9
Puszkina Aleksander 64

R

R. 112
Raabe Wilhelm 64
Rabsztyń Ignacy ks. 62, 76
Radwan Zbigniew 41
Reinelt Leopold 57, 59
Rubczyński J. 37, 92
Ruchniewicz Krzysztof 14
Rusiecki Antoni Marian 56, 68, 71-72
Rybotycka Irena 53-54, 116
Rybotycki Tomasz 49, 53-54, 112, 116
Rydel Jan 22
Ryszka Łukasz 22
Rytel Franciszek 70
Rytłowa Józefa 70
Romecki Romuald 102

S

S.U. zob. Urbańczyk Stanisław
Saloni Juliusz 70
Samain Albert 64
Savage Henry Richard 64
Schayer Waclaw 71
Siedlecki Janusz Nel 53
Sienkiewicz Henryk 55, 77, 79, 80, 109
Sieradzka Danuta 14
Sinko Tadeusz 72
Skorupczyńska Stanisława 74
Słomkowski K. 56
Słowacki Juliusz 79-80
Sosabowski Stanisław gen. 23
Sroka Julian 90-91
Starczewski Tadeusz 49-50, 55, 90
Starościak Jan 40
Stevenson Robert Luis 64
Strumph-Wojtkiewicz Stanisław 11
Styp-Rekowski Józef ks. 28
Sułowski Zygmunt 20, 32-33

Syriatowicz Adam 86, 91
Syski Aleksander ks. 44, 61, 73
Szałagan Alicja 42, 53, 75
Szarski Henryk 13
Szczepański 54, 69
Szczzerba Teofil 68, 71
Szelburg-Zarembina Ewa 69
Szenic Stanisław 9
Szewczyk-Radian Eustachy 72
Szober Stanisław 56, 68, 71
Szreniawa Władysław zob. Lurczyński
Mieczysław
Szymański Janusz 15, 98

Ś

Śliwański Jan 28-29
Śliwińska Balbina 68
Śmiśniewicz Jan 91

T

Taras Piotr 28
Tarski Alfred 71
Taszycki Witold 55-56
Terlecki Tymon 11, 58, 74
Tetmajer Kazimierz 79-80
Tomaszewska Urszula 102
Topór-Krygler Zbigniew 37, 83, 127
Treichel Irena 37
Trzebiński Tadeusz 45, 94
Turkiewicz Eugeniusz 72
Tync Stanisław 56, 70

U

Udod Daniel 90
Urbańczyk Stanisław 68
Urbaniak Jan 74

W

Wachala Mieczysław 74
Walentyłowicz Marian 75
Walorek Marian ks. 62
Warszawski Józef ks. 37

Wątróbski Leszek 10
Wegner Rudolf 53
Wegner Wanda 53-54
Weisbach Józef 91
Weiss Anzelm 28-29
Weiss Józef 15, 37, 83, 92
Werner W. 44
Wessels Klaus 12, 16, 22, 94
Wilgat Janina 114
Wojciechowski Jan ks. 110
Wojewódka Ignacy ks. 37
Wolny Roman 77
Woś Jan 37, 57, 60, 62, 68
Wróblewski Jan 9
Wyskiel Wojciech 39, 57, 59, 62, 81-82
Wielgus Stanisław 62, 77
Walaszek A. 20
Wiśniewska Zofia 102

Z

Zabielska Janina 11-12, 58, 114
Zagała Bolesław 40
Zalc Stefania 104
Zaleski Zygmunt Lubicz 64, 81
Zalewski Józef 91
Załuski Jan 37
Zarzecki Adam 56, 71-72
Zarzycka Maria 9
Zdańkowski Baltazar 40
Ziarniak Dobromir ks. 60
Zieliński Eryk 115
Ziętkiewicz Jan 91
Zimmer Szczepan 30
Zaleski Wojciech 105
Zwornik Marian 64

Ż

Żeleński-Boy Tadeusz 79-80
Żeromski Stefan 44, 550, 79-8
Żwak Irena 16

INDEKS INSTYTUCJI WYDAWNICZYCH

Nazwy instytucji wydawniczych zostały zaczerpnięte z adresów wydawniczych opisów druków polskich zarejestrowanych w *Bibliografii*. Często podawane one były w formie skrótu, który nie zawsze udało się rozszyfrować.

A

Agencja Informacyjna PBI poz. 328
Agencja Prasowa zob. Wydawnictwo
Agencja Prasowa
„Das Andere Deutschland” poz. 713

B

Batalion Strzelców Podhalańskich poz. 27
Biura Prasowe Biskupa Polowego W. P.
poz. 276
„Biuro Zleceń” Daniel Udod poz. 289
Bratnia Pomoc przy Polskiej Wyższej
Szkole Technicznej w Esslingen
n. Neckarem zob. Wydawnictwo
Bratniej Pomocy Studentów Polskiej
Wyższej Szkoły Technicznej w Esslin-
gen n. N.
Bratnia Pomoc Studentów Polaków
poz. 932

C

Centrala Szkolnictwa Polskiego w Niem-
czech poz. 17, 155, 204, 248, 525, 613,
655-656, 658, 715-716, 722, 817, 835,
919-920, 955
Chorągiew „Tatry” ZHP poz. 372

D

10 P.S.K. poz. 4
„D.P. Express” poz. 190, 596-597, 979
Delegatura na Niemcy Związku

Dziennikarzy RP w Londynie
poz. 184-185

Dom Książki Polskiej (Ratyzbona)
poz. 549-551

Dom Książki Polskiej (Stuttgart) poz. 164,
166, 255, 260, 265, 272, 283-284, 286-
288, 357, 552, 563, 569, 685, 783-786,
789

DP Express zob. „D.P. Express”

DP-Express „D.P. Express”

Drukarnia Polska Oddziałów Wartowni-
czych poz. 832

Duszpasterstwo IV Obwodu Dywizyjnego
poz. 302

Duszpasterstwo Katolickie Obozów Pol-
skich we Flensburgu poz. 608

Duszpasterstwo Katolickie Obozów Pol-
skich we Flensburgu zob. też

Duszpasterstwo Katolickie Obozów Pol-
skich we Flensburgu zob. też Duszpa-
sterstwo we Flensburgu dla Ośrodków
Polskich z Ahrenviöl i Högel na Sylcie

Duszpasterstwo Katolickie Oddziałów
Wartowniczych w Mannheim poz. 19,
221, 226-227, 231-235, 237

Duszpasterstwo Katolickie Polskie we
Flensburgu

Duszpasterstwo Katolickie Polskie we
Flensburgu poz. 610

Duszpasterstwo Katolickie Polskie we
Flensburgu zob. też Duszpasterstwo

Katolickie Obozów Polskich we Flensburgu
Duszpasterstwo Katolickie Polskie we Flensburgu zob. też Duszpasterstwo we Flensburgu dla Ośrodków Polskich z Ahrenviöl i Högel na Sylcie
Duszpasterstwo Katolickie w Monachium poz. 547
Duszpasterstwo Polskie (Dachau-Freimann) poz. 757
Duszpasterstwo Polskie w Strefie Brytyjskiej poz. 247, 543
Duszpasterstwo Polskiego Okręgu Wojskowego (Wentorf) poz. 599
Duszpasterstwo we Flensburgu dla Ośrodków Polskich z Ahrenviöl i Högel na Sylcie poz. 609
Duszpasterstwo we Flensburgu dla Ośrodków Polskich z Ahrenviöl i Högel na Sylcie zob. też Duszpasterstwo Katolickie Obozów Polskich we Flensburgu
Duszpasterstwo we Flensburgu dla Ośrodków Polskich z Ahrenviöl i Högel na Sylcie zob. też Duszpasterstwo Katolickie Polskie we Flensburgu
Duszpasterstwo Z.H.P zob. Duszpasterstwo ZHP Niemcy
Duszpasterstwo ZHP Niemcy poz. 699, 903

E

Expres poz. 382-383
Expres-Germany zob. Expres

F

Fr. Gawrycha w Regensburgu poz. 256
Federacja Żydów Polskich poz. 149
Fundusz Duszpasterstwa Szkolnego (Osnabrück) poz. 900
Fundusz Duszpasterstwa Szkolnego (Quackenbrück) poz. 135, 657

G

„Głos Ojczyzny” poz. 26, 143, 198, 343, 399, 643-644, 769
„Głos Polski” (Gmünd) poz. 945
„Głos Polski” (Hagen) poz. 877
Główna składnica „Fil. Agencja” poz. 799-800
Granatowy Redaktor Kącika Kompanii Wartowniczych” w „Słowie Polskim” poz. 242
Grono Nauczycielskie Polskiej Szkoły Powszechnej (Bayreuth) poz. 508

H

Hufiec Harcerski w Kassel poz. 101
Hufiec Harcerski „Wawel” poz. 102

I

I. Rabsztyń zob. ks. Ignacy Rabsztyń
Ignacy Rabsztyń zob. ks. Ignacy Rabsztyń
Informacja Prasowa (Quackenbrück) zob. Wydawnictwo Informacji Prasowej (Quackenbrück)
Inspektorat Nauki Religii poz. 24-25, 612
Instytut Polskiej Kultury i Pracy Narodowej zob. „Ostoja” - Instytut Polskiej Kultury i Pracy Narodowej
Instytut Wydawniczy „Rodło” poz. 353, 831
„Irka” poz. 209, 834

J

Jerzy Klukowski poz. 252
„Jutro Pracy” zob. Wydawnictwo „Jutra Pracy”

K

Kierownictwo Prac Harcerskich poz. 680
Koło Miłośników Sceny poz. 341
Koło Organizacji Związku Pisarzy Polskich w Niemczech poz. 360, 407, 971
Komenda Główna Chorągwi Kresowej

- Związku Harcerstwa Polskiego w Niemczech poz. 497
- Komenda Główna Z.H.P. w Niemczech zob. Komenda Główna Związku Harcerstwa Polskiego w Niemczech
- Komenda Główna ZHP zob. Komenda Główna Związku Harcerstwa Polskiego w Niemczech
- Komenda Główna Związku Harcerstwa Polskiego w Niemczech poz. 100, 168, 461, 641, 697-698, 700, 795, 918
- Komenda Hufca Harcerzy „Mazury” w Papinghausen poz. 473
- Komisja Wydawnicza Biura Rejestracji Specjalistów przy Polskiej Misji Wojskowej dla Szkolenia Zawodowego Byłych Jeńców Wojennych poz. 192-193
- Komisja Wydawnicza Stowarzyszenia Bratniej Pomocy Studentów P[olskiej] W[yższej] S[zkoly] T[echnicznej] poz. 388-389
- Komitet Polski Ośrodka w Weilheim poz. 839
- Komitet Polski. Degendorf-Elisabethen poz. 28
- Komitet Polski. Monachium poz. 152
- Komitet Pomocy Dzieciom i Młodzieży Polskiej w Westfalii poz. 239
- Komitet Wydawniczy przy Biurze Rejestracji Specjalistów PSW poz. 70, 468-470, 619, 676, 958
- Komitet Wydawniczy przy Biurze Rejestracji Specjalistów PSW w oparciu o Wszechświatowy Komitet Związku Młodzieży Chrześcijańskiej poz. 68-69
- Komitet Wydawniczy przy Biurze Rejestracji Specjalistów PSW w oparciu o Wszechświatowy Komitet Związku Młodzieży Chrześcijańskiej zob. też Komitet Wydawniczy przy Biurze Rejestracji Specjalistów PSW
- Komitet Wydawniczy przy Biurze Rejestracji Specjalistów PSW zob. też Komitet Wydawniczy przy Biurze Rejestracji Specjalistów PSW w oparciu o Wszechświatowy Komitet Związku Młodzieży Chrześcijańskiej
- Komitet Wydawniczy przy Polskim Stowarzyszeniu b. Więźniów Politycznych Niemieckich Obozów Koncentracyjnych poz. 262
- Komitet YMCA dla Polaków w Niemczech Zachodnich z pomocą Oddz. SPK. w Niemczech poz. 145
- „Kościszko-Käfertal” YMCA poz. 416
- ks. A. Reńca poz. 435
- ks. Ignacy Rabsztyń poz. 8, 125, 154, 202, 205-206, 271, 387, 406, 452-454, 456-457, 476, 501-502, 614, 730, 762, 771-772, 923-924, 961
- ks. Ignacy Rabsztyń zob. też Wydawnictwo Ks. Ignacego Rabsztyna
- Książnica Domu Polskiego poz. 462, 484, 628, 854, 968-969
- Księg. Kazimierza Rutskiego 376
- Księg. Pol. poz. 203
- Księgarnia Domu Książki Polskiej poz. 911
- Księgarnia Społeczna poz. 282
- „Ku światłu” poz. 952
- Kuria Biskupia dla Polaków w Niemczech poz. 636-638, 966
- Kurs Przewodników Świetlicowych C.G.T.C poz. 146, 522

L

- L.S.W. poz. 416
- „Lech” poz. 972
- „Lud” poz. 766, 941-942

M

- Markiewicz zob. Wydawnictwo Antoniego Markiewicza
- „Mewa” poz. 833

Międzynarodowa Księgarnia Wysyłkowa
Biura Zleceń poz. 285
Międzynarodowe Biuro Informacyjne
poz. 5
„Mój Przyjaciel” poz. 281

N

„Na Obczyźnie” poz. 335
Nierychło poz. 216

O

Obóz Polski „Lwów” poz. 72
Oddział Kultury i Prasy 2 Korpusu
poz. 279
Oddział Polski (Meppen) poz. 898-899
Oficina Warszawska Abroad zob. Oficyna
Warszawska na Obczyźnie
Oficina Warszawska na Obczyźnie
poz. 62, 106, 576, 734, 790
Oficina Warszawska zob. Oficyna War-
szawska na Obczyźnie
„Ojf der Fraj” poz. 780
„Ostatnie Wiadomości” poz. 220
„Ostoja” - Instytut Polskiej Kultury i Pracy
Narodowej poz. 806-808
„Ostoja” zob. „Ostoja” - Instytut Polskiej
Kultury i Pracy Narodowej
Ośrodek Polski (Altötting) poz. 631
Ośrodek Polski (Aschaffenburg) poz. 277
Ośrodek Polski (Darmstadt) poz. 96
Ośrodek Polski (Schwäbisch-Gmünd)
poz. 684, 690, 692
Ośrodek Polski Heilbronn-Priesterwald
poz. 730
Ośrodek Polski w Haltern/Westfalia
poz. 459
Ośrodek Wyszkol. Zapasowy PWSK
[Pomocnicza Wojsk. Służba Kobiet]
poz. 439

P

„Pamiętnik Literacki” poz. 694
„Pielgrzym” PTW Polskie Towarzystwo
Wydawnicze im. A. Mickiewicza

poz. 485
Pierwszy Pułk Artylerii Motorowej
poz. 574
POKA zob. Polski Ośrodek Kulturalno-
Artystyczny
„Pokrzywy w Obozie” poz. 876
„Polak w Waldeck” poz. 162, 250, 359
Polish Concert Party poz. 438
Polish Culture and Artistic Union zob. Pol-
ski Ośrodek Kulturalno-Artystyczny
Polish Soldier`s Camp – Pocking poz. 396
„Polonia” zob. Wydawnictwo Polskie
„Polonia”
„Polska Chrystusowa” poz. 504-505, 534,
606, 649-650, 925, 927-931, 933-934,
936-939
Polska Drukarnia poz. 738
Polska Placówka Teatralna „Polonia”
poz. 465-466
Polska Spółka Wydawnicza poz. 850
Polska Szkoła Kierowców i Mechaników
Samochodowych przy 3-ciej Armii
Amerykańskiej poz. 467
Polska YMCA poz. 296, 578
Polska” poz. 951
Polski Klub Literacki w Niemczech
poz. 361
Polski Obóz „Warszawa” poz. 127
Polski Ośrodek Kulturalno-Artystyczny
poz. 75, 170, 195, 197, 292-295, 630,
647-648, 701, 763, 768, 973
Polski Ośrodek Wojskowy Lubeka Sztab
Oddz. VI poz. 615-616
Polski Związek Wychodźstwa [!] Przymu-
sowego zob. Wydawnictwo Polskiego
Związku Wychodźstwa Przymuso-
wego
Polski Związek Wychodźstwa [!] Przymu-
sowego zob. Wydawnictwo Polskiego
Związku Wychodźstwa Przymuso-
wego
Polski Związek Wychodźstwa [!] Przymu-
sowego zob. Wydawnictwo Polskiego

Związku Wychodźstwa Przemusowego
Polskie Biuro (Hildesheim) poz. 872
Polskie Organizacje Zawodowe poz. 108
Polskie Stowarzyszenie B. Więźniów Polit.
Niemieckich Obozów Koncentracyjnych
w Monachium poz. 876
PSW zob. Polska Spółka Wydawnicza

R

Rabsztyn zob. Ks. Ignacy Rabsztyn
Rada Polonii Amerykańskiej Geneva
poz. 642
Referat Obozu Ćwiczebnego Polskich
Oddziałów Wartowniczych im. T. Ko-
ściuszki poz. 369
Referat Oświat. – Kulturalny POWXa
Szlezwig poz. 80
Relief Society for Poles poz. 254
„Rybitwa” poz. 703-705, 708, 728
„Rybitwa” zob. też Wydawnictwo Polskie
R. Wegner

S

Schweiger and Pick poz. 510
Sekcja Oficerów Łącznikowych poz. 946
Sekcja Szkolnictwa Zawodowego Polskiej
Rady Zawodowej poz. 6, 507, 588,
695, 878
Sekcja Wydawnicza Bratniej Pomocy
Studentów Polskiej Wyższej Szko-
ły Technicznej w Esslingen zob.
Wydawnictwo Sekcji Wydawniczej
Bratniej Pomocy Studentów Polskiej
Wyższej Szkoły Technicznej w Esslin-
gen n. N.
„Słowo Katolickie” zob. Wydawnictwo
„Słowa Katolickiego”
„Słowo Polskie” zob. Wydawnictwo „Sło-
wo Polskie”
Społeczny Komitet Pomocy Obywatelom
Polskim w Niemczech w Londynie.

Delegatura na Niemcy poz. 626
SS Nazaretanki poz. 897
Starczewski poz. 99, 187
Starczewski zob. też Wydawnictwo „Straż-
nica”
Storr poz. 175
Stowarzyszenie Kulturalno-Oświatowe
w Fuldzie poz. 131, 261
Stowarzyszenie Polskich Komitantów.
Okręg Schleswig-Holstein poz. 63
„Strażnica” zob. Wydawnictwo „Strażnica”
SWL Sekcja Wydawnicza w Lubece
poz. 607
Syndykat Dziennikarzy Polskich w b. Rze-
szy poz. 794
Szkoła Powszechna w Obozie Polskim
(Duisdorf – Bonn) poz. 723
Sztuka poz. 346-348
Szymaszek poz. 298-299

Ś

Światowy Komitet YMCA poz. 915

T

III [Trzecia] M.D.H [Męska Drużyna
Harcerzy] im. gen. Henryka Dąbrow-
skiego poz. 358

U

United Nations Relief and Rehabilitation
Administration. European Regional
Office poz. 103
UNRRA – Welfare Division poz. 639
UNRRA poz. 138
UNRRA Welfare Division ERO poz. 50

W

W. Murawski poz. 440
Wertyński poz. 946
Weser-Kurier poz. 726
Władysław Helnarski poz. 874

- World's YMCA/YWCA British Zone
poz. 83
- WPS zob. Wydawnictwo Powieści Sensacyjnych
- WSK [Wojskowy Klub Sportowy] przy POW [Polskim Ośrodku Sportowym]
poz. 822
- Wszechświatowy Komitet Związków Młodzieży Chrześcijańskiej poz. 351, 375
- Wydawnictwo Agencja Prasowa poz. 29, 317, 820
- Wydawnictwo Agencji Prasowej w Monachium zob. Wydawnictwo Agencja Prasowa
- Wydawnictwo Antoniego Markiewicza
poz. 171-172, 441, 524, 635, 679, 846, 856-857, 859, 868, 870, 963
- Wydawnictwo B. Z. poz. 445
- Wydawnictwo Bratniej Pomocy Studentów Polskiej Wyższej Szkoły Technicznej w Esslingen poz. 561-562, 573, 779, 781, 882, 948, 960
- Wydawnictwo C.G.T.C. zob. Kurs Przewodników Świetlicowych C.G.T.C
- Wydawnictwo Centrali Szkolnictwa Polskiego w Niemczech zob. Centrala Szkolnictwa Polskiego w Niemczech
- Wydawnictwo Delegatury PCK na Rzeszę Niemiecką poz. 909
- Wydawnictwo Dziennik Polski” poz. 266
- Wydawnictwo I Obozu Polskiego poz. 64, 177, 207, 213, 354, 500, 669, 677-678, 792, 900
- Wydawnictwo Informacja Prasowa Quakenbrück zob. Wydawnictwo Informacji Prasowej (Quakenbrück)
- Wydawnictwo Informacji Prasowej (Quakenbrück) poz. 112, 137, 947
- Wydawnictwo Inż. Tadeusza Dobka
poz. 847
- Wydawnictwo „Jutra Pracy” poz. 55, 81, 119-120, 136, 182, 273, 290, 300, 447-451, 486, 488, 512, 521, 526-527, 545, 553-556, 579, 662, 664, 668, 672-673, 675, 706, 709, 712, 737, 739-743, 746-747, 750-751, 851, 912, 978, 980, 986, 987
- Wydawnictwo Komisji Szkolnej Komitetu Polskiego (Dachau) poz. 163
- Wydawnictwo ks. Ignacego Rabszyna
poz. 258-259, 477-479, 589, 686-687, 689, 691
- Wydawnictwo Ks. Ignacego Rabszyna
zob. też ks. Ignacy Rabszyna
- Wydawnictwo Książek Polskich poz. 30, 249
- Wydawnictwo Kurii Biskupiej dla Polaków w Niemczech poz. 636-638
- „Wydawnictwo Literackie” Wydziału Opieki nad żołnierzem J.W.W.B.
poz. 444
- Wydawnictwo „Nowel i powieści”
poz. 443
- Wydawnictwo „Nowiny Obozowe”
poz. 864
- Wydawnictwo „Nowiny” poz. 257
- Wydawnictwo Obozu Polskiego „Wisła”
poz. 523
- Wydawnictwo Oddziału Kultury i Oświaty przy I-szej Grupie Kompanii Wartowniczych poz. 840
- Wydawnictwo Polskie poz. 126
- Wydawnictwo Polskie na Obczyźnie
poz. 82
- Wydawnictwo Polskie „Polonia” poz. 882-883
- Wydawnictwo Polskie R. Wegner poz. 7, 31, 42-48, 57, 73, 92, 123, 217-218, 240, 303-305, 321-322, 370-371, 377, 393, 557, 580, 586-587, 624-625, 707, 718-720, 758-761, 770, 888-893, 905, 908, 914
- Wydawnictwo Polskie R. Wegner zob. też „Rybitwa”
- Wydawnictwo Polskiego Ośrodka Kulturalno-Artystycznego zob. Polski Ośrodek Kulturalno-Artystyczny

- Wydawnictwo Polskiego Towarzystwa Muzycznego poz. 823
- Wydawnictwo Polskiego Wychodźstwa [!] Przymusowego zob. Wydawnictwo Polskiego Związku Wychodźstwa Przymusowego
- Wydawnictwo Polskiego Związku Byłych Więźniów Politycznych Niemieckich Obozów Koncentracyjnych na terenie Stref. Okup. Ameryk. poz. 109
- Wydawnictwo Polskiego Związku Wychodźstwa [!] Przymusowego w Hanowerze zob. Wydawnictwo Polskiego Związku Wychodźstwa Przymusowego
- Wydawnictwo Polskiego Związku Wychodźstwa [!] Przymusowego zob. Wydawnictwo Polskiego Związku Wychodźstwa Przymusowego
- Wydawnictwo Polskiego Związku Wychodźstwa [!] Przymusowego zob. Wydawnictwo Polskiego Związku Wychodźstwa Przymusowego
- Wydawnictwo Polskiego Związku Wychodźstwa Przymusowego poz. 9, 14, 19, 34, 40, 56, 65, 71, 86, 90, 107, 121-122, 124, 141-142, 147, 151, 160, 167, 169, 202, 238, 253, 307-308, 311-313, 324, 330-331, 349-350, 378-379, 384-386, 392, 398, 400, 409-415, 417-433, 458, 481-483, 489, 528-532, 535-540, 542, 544, 546, 560, 564, 567-568, 570, 572, 575, 594, 605, 645-646, 657, 665-667, 670, 674, 681, 693, 711, 717, 724-725, 727, 734-736, 744-745, 748-749, 752, 767, 814, 818, 824, 826, 828-829, 852, 855, 867, 871, 875, 884, 917, 956, 962, 975, 976-977, 982, 984
- Wydawnictwo Polskiego Związku Wychodźstwa [!] Przymusowego zob. Wydawnictwo Polskiego Związku Wychodźstwa Przymusowego
- Wydawnictwo Polskiej Szkoły Kierowców i Mechaników Samochodowych przy Trzeciej Armii Amerykańskiej poz. 215
- Wydawnictwo Powieści Sensacyjnych poz. 582-584
- Wydawnictwo Poźniaka-Poznańskiego „Głos Ojczyzny” zob. „Głos Ojczyzny”
- Wydawnictwo przy Polskim Stowarzyszeniu b. Więźniów Politycznych Niemieckich Obozów Koncentracyjnych poz. 207-208
- Wydawnictwo „Rybitwa” zob. „Rybitwa”
- Wydawnictwo S. W. L. poz. 732
- Wydawnictwo Sekcji Wydawniczej Bratniej Pomocy Studentów Polskiej Wyższej Szkoły Technicznej w Esslingen n. N. poz. 306, 475, 506, 777-778, 801
- Wydawnictwo „Słowa Katolickiego” poz. 85, 117, 367, 813, 861, 897
- Wydawnictwo „Słowo Katolickie” zob. Wydawnictwo „Słowa Katolickiego”
- Wydawnictwo „Słowo Polskie” poz. 35-37, 76-77, 88-89, 113, 153, 157-158, 263, 301, 315-316, 320, 325, 329, 333, 404-405, 581, 585, 603, 632, 696, 753-754, 812, 830, 896, 904, 921, 954, 967, 970, 974
- Wydawnictwo St. Późniak-Poznańskiego „Głos Ojczyzny” zob. „Głos Ojczyzny”
- Wydawnictwo Stowarzyszenia Bratniej Pomocy Stud. P[olskiej] W[yższej] S[zkoły] T[ehnicznej] zob. Komisja Wydawnicza Stowarzyszenia Bratniej Pomocy Studentów P[olskiej] W[yższej] S[zkoły] T[ehnicznej]
- Wydawnictwo „Strażnica” poz. 41, 133, 326, 355, 366, 436, 460, 671, 821, 858, 862
- Wydawnictwo „Strażnica” zob. też Starczewski
- Wydawnictwo Strażnicy zob. Wydawnictwo „Strażnica”
- Wydawnictwo „Sztuka” poz. 368
- Wydawnictwo Św. Antoniego poz. 118

- Wydawnictwo św. Tomasza poz. 246
- Wydawnictwo „Tola” w Ośrodku Polskim
Lechów, Hohenfels poz. 74
- Wydawnictwo UNRRA poz. 640
- Wydawnictwo Zarządu Głównego Samopomocy Żołnierzy Brygady Świętokrzyskiej poz. 885
- Wydawnictwo Zjednoczenia Polskiego
w Bramsche poz. 268
- Wydawnictwo Zjednoczenia Polskiego
w Niemczech (Schwandorf) poz. 374
- Wydawnictwo Zrzeszenia Ośrodków
Polskich Okręgu Reńsko-Westfalskiego. Referat Upowszechniania Kultury
poz. 841
- Wydawnictwo Zrzeszenia Ośrodków
Polskich Reńsko-Westfalskich poz.
851, 947
- Wydawnictwo Zrzeszenia Ośrodków
Polskich w Bawarii Południowej i Szwabii
zob. Zrzeszenie Ośrodków Polskich
w Bawarii Południowej i Szwabii
- Wydawnictwo Zrzeszenia Ośrodków
Reńsko-Westfalskich zob. Wydawnic-
two Zrzeszenia Ośrodków Polskich
Reńsko-Westfalskich
- Wydawnictwo Związku Byłych Więźniów
Politycznych poz. 91
- Wydawnictwo Związku Polaków w Ham-
burgu zob. Związek Polaków w Ham-
burgu
- Wydział Oświaty i Kultury (Wildflecken)
poz. 94-95
- Wydział Szkolny Delegatury Polskiego
Okręgu Brunswik Południe poz. 156
- YMCA Komitet Wydawnictwo w oparciu
o Wszechświat. Komitet Związku
Młodzieży Chrześc. poz. 764
- ZHP w Niemczech zob. Związek Harcer-
stwa Polskiego w Niemczech
- Ziemiński poz. 280
- Ziewicz poz. 336
- Zjednoczenie na terenie Okupacji Brytyj-
skiej Niemiec poz. 264
- Zjednoczenie Polskie na Strefę Brytyjską
poz. 18, 683, 983, 985
- Zjednoczenie Polskie na terenie Okupacji
Brytyjskiej Niemiec poz. 214, 267, 274
- Zjednoczenie Polskie poz. 291
- Zjednoczenie Polskie w Regensburgu
poz. 791
- Zjednoczenie Polskie w Strefie Brytyjskiej
poz. 622, 682, 803-805
- Zjednoczenie Polskie. Wydział Kultury
i Oświaty IV-tego Obwodu Dywizyj-
nego poz. 566
- Zjednoczenie Polskie. Wydział Kultury
i Oświaty poz. 571
- „Znaki” poz. 212
- Zrzeszenie Ośrodków Polskich w Bawarii
Południowej i Szwabii poz. 20, 84,
269, 988
- Zrzeszenie Polskich Organizacji Zawodo-
wych w Lubece poz. 150
- Związek Harcerstwa Polskiego Chorągiew
„Wisła” w Niemczech poz. 519
- Związek Harcerstwa Polskiego Hufiec
Brunswik-Południe poz. 199
- Związek Harcerstwa Polskiego poz. 796
- Związek Harcerstwa Polskiego poza Gra-
nicami Kraju poz. 611
- Związek Harcerstwa Polskiego Szczep
Harcerzy „Polska” poz. 838
- Związek Harcerstwa Polskiego w Niem-
czech poz. 111, 176, 592, 663, 731,
901, 916
- Związek Polaków (Haltern) poz. 342
- Związek Polaków na m. i obwód Hamburg
poz. 503, 773

Z

- Z[wiązek] H[arcerstwa] P[olskiego].
Komenda Ośrodka Harcerskiego
w Lubece poz. 837

INDEKS NAZW GEOGRAFICZNYCH

Indeks zawiera nazwy geograficzne wymienione w adresaceli wydawniczych opisów druków zarejestrowanych w Bibliografii.

A

Altötting poz. 631
Arolsen poz. 162, 250, 359
Arolsen-Landau zob. Arolsen
Aschaffenburg poz. 277, 659-660, 731,
774, 811
Augsburg poz. 298-299

B

Bad Harzburg poz. 2, 340, 397
Bad Münden 176, 698, 775
Badbergen poz. 24-25
Bamberg poz. 275
Bawaria Górna poz. 839
Bawaria poz. 840, 971
Bayreuth poz. 508, 755
Belsen poz. 181
Bensheim poz. 455
Bochum poz. 38, 110
Bonn-Duisdorf poz. 723
Bramsche poz. 268
Braunschweig zob. Brunzwik
Brema poz. 462, 484, 628, 854, 968-969
Bruksela poz. 23
Brunzwik poz. 26, 143, 198-199, 302, 343,
399, 438, 566, 643-644, 769, 819
Brunświk zob. Brunzwik
Brytyjska Strefa Okupacyjna Niemiec
poz. 362, 915

C

Celle poz. 41, 99, 133, 171-172, 187, 200,

326, 355, 366, 436, 460, 509-510, 592,
635, 671, 821, 846, 856-859, 862, 868,
859

Celle Unterlüss poz. 441, 524, 679, 870,
963

D

Dachau poz. 5, 35, 76-77, 85, 113, 117,
157-158, 163, 297, 316, 320, 333, 404,
581, 585, 606, 649, 754, 757, 813, 897,
904, 933, 936, 938-939, 954
Darmstadt poz. 72, 96, 629
Deggendorf poz. 28
Delmenhorst poz. 327
Dillingen poz. 37, 88-89, 153, 252, 263,
318, 325, 405, 632, 696, 753, 812, 921-
922, 970
Durzyn zob. Wildflecken

E

Eppstein poz. 368, 795
Esslingen nad Neckarem poz. 306, 388-
389, 475, 506, 561-562, 574, 777-779,
781, 801, 842, 948, 960

F

Fallingbostel poz. 363
Flensburg poz. 608-610
Frankfurt Hoechst poz. 69, 196, 351, 375,
676, 848-849
Frankfurt nad Menem poz. 15-16, 57,
68, 70, 276, 321-322, 377, 393, 442,

468-470, 472, 612, 619, 636--- [??]639,
654, 718-719, 729, 756, 914, 931, 935,
958, 966

Freimann zob. Freimann

Freimann poz. 297, 301, 329, 504-505,
534, 603, 650, 757, 830, 925, 927-930,
934, 937

Frielle [właśc.. Frille?] poz. 358

Fryburg poz. 694

Fulda poz. 131, 261, 373, 793

Fürstenfeldbrück poz. 946

G

Göttingen zob. Getynga

Gebhardshagen poz. 591

Geisweid poz. 952

Germany zob. Niemcy

Getynga poz. 822

Gmünd zob. Schwäbisch Gmünd

Goslar poz. 339, 345, 806-808

H

Hagen poz. 877

Haltern poz. 335, 342, 459

Hamburg poz. 23, 30, 79, 97-98, 140, 144,
159, 249, 281, 285, 309-310, 336, 503,
714, 773, 797-798, 825, 827, 842-843,
860

Hann. Münden poz. 314

Hannover zob. Hanower

Hannower zob. Hanower

Hanower poz. 9, 14, 19, 33-34, 40, 56, 58-
59, 61, 65, 71, 75, 86, 90, 107, 114-115,
121-122, 124, 141-142, 147, 151, 160,
167, 169, 170, 195, 197, 202, 212, 238,
247, 253-254, 267, 280, 292-295, 307-
308, 311-313, 324, 330-331, 349-350,
378-379, 384-386, 392, 398, 400, 409-
415, 417-433, 458, 481-483, 485, 489,
528-532, 535-537, 539-540, 542, 544,
546, 560, 564, 567-568, 570, 572, 575,
593-594, 605, 622, 630, 645-648, 657,
665-667, 670, 674, 681, 683, 693, 701,

711, 713, 717, 724-725, 727, 734-736,
744-745, 748-749, 752, 763, 766-768,
784, 798, 805-807, 812, 816, 820, 826,
828, 830-831, 849, 854, 857, 868-869,
873, 877, 886, 912, 919, 943-944, 958,
964, 975, 977-979, 983-984, 986

Haren poz. 844, 873, 901, 903

Heidelberg poz. 216, 944

Hildesheim poz. 872

Hohenfels poz. 911, 918

K

Kassel-Hasenhecke poz. 101

Kempen poz. 246

Kempten poz. 964

Knechtsteden poz. 120, 450, 579, 664, 668,
746, 978

Köln-Mülheim zob. Kolonia-Mülheim

Kolonia-Mülheim poz. 55, 182, 512, 737

Konstancja poz. 296, 578

Konstanza zob. Konstancja

L

Landstuhl poz. 864

Lechów zob. Hohenfels

Leipzig zob. Lipsk

Lemförde poz. 178, 655

Leverkusen poz. 523

Lippstadt poz. 32, 81, 119, 136, 191, 273,
290, 300, 447-449, 451, 486, 488, 491,
493, 498, 521, 526-527, 533, 545, 553-
556, 595, 662, 672-673, 706, 709, 712,
739-743, 747, 750-751, 851, 912, 980,
986-987

Londyn poz. 611

Lorch poz. 125, 259, 332, 454, 456-457, 476-
479, 501, 589, 614, 686-687, 689, 738

Lübeck zob. Lubeka

Lubecka zob. Lubeka

Lubeka poz. 54, 108, 150, 380-381, 607,
615-616, 732, 837, 850, 943

Ludwigsburg poz. 93, 395, 474, 561-562,
642, 953

M

Maczków zob. Haren

Mannheim-Käfertal poz. 215, 220, 467,
577, 702

Mannheim poz. 146, 219, 221-237, 369,
522, 834

Marsberg poz. 180

Meppen poz. 194, 900-901

Monachium poz. 1, 10-12, 20, 22, 29,
36-37, 62, 74, 85, 88, 109, 118, 138,
148-149, 152, 174-175, 179, 190, 203,
208-211, 242, 262-263, 269, 289, 315,
317, 319, 325, 328, 361, 367, 382-383,
407, 435, 443, 445, 463-464, 511, 513,
547, 576, 590, 603, 618, 661, 680, 755,
792, 814, 822, 832, 836, 847, 863, 865,
888-889, 896, 898, 915, 923-924, 934,
959, 967, 969, 972, 974, 976, 980

Monich zob. Monachium

München zob. Monachium

Munich zob. Monachium

Münich zob. Monachium

Murnau poz. 279, 353, 833

N

Nadrenia poz. 246, 517

Niederlahnstein poz. 372

Niemcy poz. 17-18, 39, 49-52, 60, 63, 78,
80, 83, 100, 105-106, 111, 134, 139,
155-156, 161, 183-185, 204, 214, 217,
243-245, 248, 251, 264, 278, 341, 344,
346-348, 360, 364-365, 376, 394, 403,
444, 461, 465-466, 471, 487, 497, 519-
520, 525, 543, 573-574, 587, 600, 602,
613, 617, 623, 626, 634, 640, 656, 663,
699, 715-716, 720, 722, 732, 735, 811,
818-819, 825, 835, 837-838, 871, 881-
883, 887, 909, 911, 921-922, 952, 954,
957, 985, 987

Niemcy na okupacji poz. 4

Niemcy Północno-Zachodnie poz. 767

Niemcy Zachodnie poz. 21, 31, 53, 82,
130, 165, 186, 446, 601, 651-652, 703-

705, 707-708, 710, 728, 730, 796, 867,
897, 908

Niemcy, strefa amerykańska poz. 116, 548

Northeim poz. 824, 876

Norymberga poz. 7, 42-48, 73, 92, 123,
218, 240, 303-305, 370-371, 396, 496,
557, 580, 586, 624-625, 760-763, 772,
804, 890-895, 907, 910

Nürnberg zob. Norymberga

O

Oberlahnstein poz. 558

Osnabrück poz. 64, 177, 207, 213, 354,
500, 633, 669, 677-678, 794, 902

Osnabrück-Fernblick poz. 274

P

Paderborn poz. 490, 492, 494-495

Papenburg poz. 27, 439

Papinghausen [właśc. Päpinghausen?]
poz. 241, 473, 499

Püßelbüren poz. 658

Q

Quackenbrück zob. Quakenbrück

Quakenbrück poz. 112, 135, 165, 257, 437,
949

R

Ratyzbona zob. Ratyzbona

Ratyzbona poz. 6, 173-174, 239, 256, 266,
480, 507, 549-551, 588, 695, 793, 880,
928, 942

Regensburg zob. Ratyzbona

Rohlfshagen poz. 607-608

Rottenmuenster poz. 641

Rzym poz. 203

S

Schwäbisch Gmünd poz. 3, 8, 87, 125, 154,
192-193, 201, 205-206, 258-259, 270-
271, 387, 406, 452-453, 457, 476-479,

501-502, 589, 614, 684, 686-692, 764,
773-774, 884-885, 925-926, 947, 963

Schwäbisch Hall poz. 132

Schwandorf poz. 374, 801-802

Schweinfurt poz. 102

Solingen poz. 126-129, 168, 401-402, 440,
514-516, 518, 541, 611, 697, 700, 797,
878, 904

Stuttgart poz. 164, 166, 255, 260, 265, 272,
283-284, 286-288, 357, 551, 563, 569,
685, 782, 785-791

T

Tübingen zob. Tybinga

Tybinga poz. 435

V

Voerde poz. 291, 843, 855, 951

W

Warendorf poz. 352, 961

Wasendorf poz. 13

Weinheim poz. 416

Wentorf poz. 390-391, 598-599

Wertheim poz. 408

Westfalia poz. 334-335, 337-338

Wetzlar poz. 66-67, 188-189, 356, 559,
620-621, 766, 817, 840, 918

Wiesbaden poz. 721

Wildflecken poz. 94-95, 323

Z

Zachodnie Niemcy zob. Niemcy

Zachodnie

PODZIĘKOWANIA

Pragnę złożyć wyrazy wdzięczności przede wszystkim Pani prof. Marii Kalczyńskiej, której cenne uwagi i zaangażowanie przyczyniły się do powstania niniejszej książki.

Dziękuję również prof. UW r. dr. hab. Krzysztofowi Ruchniewiczowi oraz ks. prałatowi Stanisławowi Budyniowi za udostępnienie zbiorów archiwalnych świadczących o działalności Polaków w Niemczech.

Nie mogę pominąć także Leslie Getz i Dona McDonagh oraz pracowników i współpracowników Instytutu Józefa Piłsudskiego w Ameryce, a szczególnie Pani Jadwigi Pietraszewskiej, którym należą się wyrazy wdzięczności za pomoc w poszukiwaniu archiwaliów będących w posiadaniu tej organizacji.

Składam także podziękowania Bogusławie i Andrzejowi Knapikom, którzy umożliwili mi przejrzenie kolekcji historycznej biblioteki PMK w Hanowerze oraz pracownikom wszystkich instytucji, które odpowiedziały na moje kwerendy i pomogły mi w dotarciu do miejsc przechowywania źródeł archiwalnych.

Agnieszka Łakomy

AGNIESZKA ŁAKOMY – doktor nauk humanistycznych, absolwentka Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach – studia z zakresu informacji naukowej i bibliotekoznawstwa. W latach 2005-2006 pracownik Biblioteki Uniwersytetu Śląskiego, od października 2006 Zakładu Historii Książki i Bibliotek w Instytucie Bibliotekoznawstwa i Informacji Naukowej tejże uczelni. W 2010 roku obroniła rozprawę doktorską nt. kultury polskiej książki w Niemczech w pierwszych latach po II wojnie światowej, za którą otrzymała wyróżnienie w dziewiątej edycji nagrody „Archiwum Emigracji”, przyznawanej za pracę naukową na temat emigracji polskiej XX wieku.

* * *

Praca omawia problematykę funkcjonowania książki polskiej w Niemczech Zachodnich w pierwszych latach powojennych. W tym okresie, na terenie byłej III Rzeszy przebywało około miliona osób narodowości polskiej, wyzwolonych z obozów i miejsc pracy przymusowej, oczekujących na repatriację do kraju lub na dalszą emigrację. Zaspokojenie potrzeb kulturalnych i edukacyjnych tak dużej grupy ludzi było równie ważne co trudne. Autorka przedstawiła osoby i instytucje, które podjęły się tego zadania. Omówiła organizację i charakter polskiego ruchu wydawniczego, zajęła się także instytucjami i sposobami rozpowszechniania polskich książek, w tym także księgarniami i bibliotekami. Poświęciła sporo miejsca na omówienie specyfiki tworzonego na tym terenie repertuaru literackiego, przeznaczonego dla zaspokojenia podstawowych potrzeb czytelników przebywających w sytuacji tymczasowej. Biorąc to pod uwagę, zaprezentowane w niniejszej pracy dzieło wydawców i działaczy kultury, niedawnych więźniów i niewolników III Rzeszy, przedstawia doprawdy imponujący obraz.

Seria wydawana przez

**WYDAWNICTWO
STOWARZYSZENIA BIBLIOTEKARZY POLSKICH**

we współpracy

**Z INSTYTUTEM INFORMACJI NAUKOWEJ
I STUDIÓW BIBLIOLOGICZNYCH
UNIwersytetu WARSZAWSKIEGO**